

UNIVERZITET U BEOGRADU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

Danijela M. Vuković-Ćalasan

POLITIKA MULTIKULTURALIZMA U
VREMENU GLOBALIZACIJE

Doktorska disertacija

Beograd, 2013.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF POLITICAL SCIENCES

Danijela M. Vuković-Ćalasan

POLITICS OF MULTICULTURALISM IN THE
ERA OF GLOBALIZATION

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2013

Podaci o mentoru i članovima komisije:

Mentor:

Prof. dr Vukašin Pavlović, redovni profesor Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu

Članovi komisije:

---

1. Prof. dr Čedomir Čupić, redovni profesor Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu

---

2. Prof. dr Đuro Šušnjić, redovni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu

Datum odbrane disertacije:

REZIME

Problematika multikulturalizma, pokrenuta teškoćama liberalnih demokratija u upravljanju etnokulturnim različitostima i njihovom inkorporiranju u postojeći institucionalni poredak, zaokuplja pažnju akademske i laičke javnosti posljednjih godina. Pojam „multikulturalizam“ najčešće se upotrebljava u dva značenja. Najprije u deskriptivnom i neutralnom smislu kao sinonim za multikulturalnost, kada označava činjenicu postojanja kulturno-etničkog pluralizma unutar nacionalnih država. U užem smislu upotrijebljen pojam predstavlja ideološko-normativni i programsko-politički odgovor na izazov integracije različitih kulturno-etničkih manjina u nacionalnu državu, na način koji podrazumijeva priznanje njihovog kulturno-etničkog identiteta. Multikulturalizam se u političkom i teorijskom smislu, javlja kao reakcija na neuspjeh modela asimilacije u integraciji različitih kulturno-etničkih grupa u nacionalnu državu. Savremene države, posebno najrazvijenije, u uslovima globalizacije izložene su talasima imigranata različitih kulturno-etničkih obilježja. Ideal homogenosti kojem su težile nikada nije mogao biti do kraja sproveden, a model asimilacije se, počev od sedamdesetih godina XX vijeka, uglavnom označava kao nerealan, nepotreban i nepravedan. Globalizacija je doba koje, uprkos svojoj neuravnoteženosti, podrazumijeva mnogo intenzivnije slabljenje granica i uklanjanje barijera u odnosu na bilo koji prethodni historijski period. S tim u vezi, može se naglasiti nekoliko procesa i promjena u zapadnoevropskim razvijenim demokratijama koji su u neposrednoj vezi sa globalizacijom a pogoduju, da tako kažemo, aktuelnosti i opstanku multikulturalizma. Najprije, globalizacija uslođjava kulturni pluralizam unutar velikog broja zemalja izazivajući tzv. „turbulenciju migracija“ što dalje stavlja u prvi plan problem integracije sve većeg broja imigranata različite kulturno-etničke pripadnosti. Globalizacija je umnožavanjem kulturno-etničke različitosti unutar razvijenih nacionalnih država intenzivirala kulturne zahtjeve, odnosno, zahtjeve za priznavanjem etničkih identiteta što je imalo za rezultat multiplikaciju očekivanja prema liberalno-demokratskoj državi da udovolji zahtjevima s obzirom na obnovu kulturnih identiteta. Sam period globalizacije karakteriše svojevrsni paradoks - sa jedne strane sve su jači globalni unificirajući procesi, dok se sa druge strane u prvi plan ističu i jačaju partikularne zajednice. Sve je više potreba, zahtjeva i individualizma u modernom društvu,

ali i frustracije usljed nemanja osjećanja sigurnosti koje je proizilazilo iz nedvosmislenog mjesta u socijalnoj strukturi. Zato ne treba da čudi vraćanje tradiciji i jačanje etničkih i nacionalnih pripadnosti, što je suprotno očekivanjima modernizacijskih teorija. Ne dolazi do slabljenja partikularnih, etnonacionalnih pripadnosti, već, paradoksalno, ona u dobu globalizacije jača i to je jedan od načina na koji globalizacija doprinosi aktuelnosti i prisutnosti multikulturalizma upotrijebljenog u demografsko-deskriptivnom smislu. Obnova i povratak etničke pripadnosti (tzv. *Ethnic revival*) u posljednjim decenijama XX vijeka vezuju se za migracije i preporod nacionalizma teritorijalno koncentrisanih manjinskih grupa na teritoriji nacionalnih država. Radi se o tzv. etničkim grupama u prvom i nacionalnim manjinama u drugom slučaju, ukoliko upotrijebimo terminologiju Vila Kimlike. Tip zahtjeva koje nacionalnoj državi upućuju imigranti najčešće je različit od tipa zahtjeva koji državi upućuju nacionalne manjine. Prvi se uglavnom tiče obezbjeđivanja integracije u društvo i prihvatanja članova etničke grupe kao punopravnih uz priznanje i poštovanje kulturnih razlika i identitetske posebnosti na nivou zakona i institucija države. Nacionalne manjine najčešće teže očuvanju i unapređenju samoupravne, autonomne pozicije u odnosu na nacionalnu državu. Promjena granica demokratskog građanstva, priroda političkog identiteta u svjetlu odnosa sa multikulturalizmom ključna su pitanja koja aktuelizuje globalni kontekst sa „turbulencijom migracija“ i jačanjem tzv. „mikro-nacija“ na podržavnom nivou.

Ključne riječi: multikulturalizam, etnokulturni pluralizam, liberalni multikulturalizam, globalizacija, kolektivna prava, nacionalne manjine, imigrantske zajednice, politički identitet, migracija

NAUČNA OBLAST: Političke nauke

UŽA NAUČNA OBLAST: Političko-sociološka

UDK broj:

ABSTRACT

The issue of multiculturalism, launched by the difficulties of the liberal democracies in the management of ethno-cultural diversity and its incorporation into the existing institutional order, attracts the attention of academic lay public in recent years. The term "multiculturalism" is usually used in two senses. First, in a descriptive and neutral sense as a synonym for multiculturalism, when it refers to the fact of existing of a cultural and ethnic pluralism within the nation-state. In the strict sense used term is ideological and normative, programmatic and political response to the challenge of the integration of different cultural and ethnic minorities into the nation state in a way that implies recognition of their cultural and ethnic identity. Multiculturalism in a political and theoretical way occurs as a reaction to the failure of the assimilation model in the integration of a different cultural and ethnic groups into the nation-state. Modern states, especially the most developed ones, in the terms of globalization are exposed to waves of immigrants of a different cultural and ethnic characteristics. The ideal of homogeneity, which modern and developed countries desired, could never be fully implemented, and the model of assimilation, starting from the seventies of the twentieth century, is mainly defined as an unrealistic, unnecessary and unjust. Globalization is the age that, despite of its imbalances, involves much more intensive weakening of borders and the removal of barriers related to any previous historical period. In this regard, one can emphasize a few processes and changes in the developed Western European democracies, which are directly related to the globalization and are in the favor of relevance and survival of the multiculturalism. First, globalization is complicated by cultural pluralism within many countries causing the "Turbulence of migration", that foregrounds the problem of integrating a growing number of immigrants of different cultural and ethnic backgrounds. By the reproduction of cultural and ethnic diversity within a strong national government, globalization intensified its cultural requirements and the requirements for the recognition of ethnic identity, which resulted the multiplication of the expectations towards the liberal-democratic state to meet the requirements, regarding to the reconstruction of cultural identity. The period of globalization is characterized by a kind of paradox - on the one hand all the global unifying processes are growing stronger, while on the other hand, the particular communities are being emphasized and strengthened. There is an increasing need,

requirements and individualism in modern society, but also a frustration due to lack of feeling of security, that comes from an unambiguous place in the social structure. Because of that one should not be surprised by restoring and strengthening the tradition of ethnic and national origin, which is contrary to the expectations of modernization theory. Particular, ethno-national belonging does not weaken, but, paradoxically, in the age of globalization, it strengthens and it is one of the ways in which globalization contributes to the current events and the presence of multiculturalism used in demographic and descriptive sense. Reconstruction and return of the ethnicity (the Ethnic Revival) in the last decades of the twentieth century are related to the migration and revival of the territorially concentrated minority groups' nationalism in the territory of nation-states. It is about the so-called 'ethnic groups' in the first and minorities in the second case, if we use the terminology of Villa Kimlika. Requests that immigrants send to the national state are usually different from the requests that minorities have. The first is mainly concerned to ensuring social integration into society and the acceptance of members of the ethnic group as the rightful, with all recognition and respect for cultural differences and particularities of identity at the level of law and state institutions. Ethnic minorities often tend to preserve and promote the self-governing, autonomous position in relation to the nation-state. Changing boundaries of democratic citizenship, the nature of political identity according to the relationship with multiculturalism are basic issues, which are actualized by the global context with the "turbulence of migration" and the strengthening of the so-called "micro-nation" at the sub-national level.

Key words: multiculturalism, ethnocultural pluralism, liberal multiculturalism, globalization, collective rights, national minorities, immigrant communities, political identity, migration

SCIENTIFIC AREA: Political sciences

SPECIFIC SCIENTIFIC AREA: Political Sociology

UDK NUMBER

SADRŽAJ:

<i>REZIME</i>	4
<i>ABSTRACT</i>	6
1. <i>UVOD</i>	11
2. <i>MULTIKULTURALIZAM U TEORIJI</i>	15
2.1. Pojmovna zbrka i različita određenja multikulturalizma.....	15
2.2. Etnokulturni pluralizam savremenih društava.....	29
2.2.1. Tipovi etnokulturnih zajednica u savremenim liberalno-demokratskim društvima.....	31
2.2.1.1. Nacionalne manjine.....	31
2.2.1.2. Imigrantske zajednice.....	34
2.2.1.3. Izolacionističke etnoreligijske zajednice, metici i rasno podvojene manjine.....	35
2.2.2. Odnos nacionalne države prema etnokulturnom diverzitetu.....	38
2.2.2.1. Asimilacionistički model.....	40
2.3. Teorije multikulturalizma.....	49
2.3.1. Liberalni multikulturalizam Vila Kimlike.....	51
2.3.1.1. Grupno diferencirana manjinska prava.....	55
2.3.1.2. „3S Model of Multiculturalism vs Multiculturalism as Citizenization“	64
2.3.1.3. Klasifikacija manjinskih prava.....	68
3. <i>MULTIKULTURALIZAM U PRAKSI</i>	76
3.1. Zaštita manjina na univerzalnom i regionalnom planu.....	77

3.1.1. Pravo na očuvanje manjinskog identiteta i participacija manjina.....	84
3.2. Multikulturalistička politika prema imigrantima.....	86
3.2.1. Politika građanske integracije (Civic Integration Policy).....	90
3.3. Politika multikulturalizma prema nacionalnim manjinama.....	98
3.4. Politički, nacionalno-državni identitet i politika multikulturalizma.....	103
3.4.1. Da li politika multikulturalizma mijenja nacionalni identitet.....	110
3.5. Različiti konteksti primjene politike multikulturalizma.....	114
3.5.1. Muslimansko pitanje u zapadnoevropskom kontekstu.....	121
4. <i>SAVREMENE DRUŠTVENE OKOLNOSTI MULTIKULTURALIZMA</i>	126
4.1. Kriza modernizma i politizacija kulture.....	127
4.2. Globalizacija.....	128
4.2.1. Etnička i nacionalna pripadnost u dobu globalizacije – globalizacija kao „doba nacionalnog“.....	133
5. <i>MULTIKULTURALIZAM I GLOBALIZACIJA</i>	146
5.1. „Turbulencija migracija“ – Globalizacija kao „doba migracija“.....	148
5.1.1. Uticaj postojeće forme globalizacije na promjene u ekonomskoj dimenziji – globalizacija siromaštva.....	152
5.2. Etnonacionalistički pokreti u razvijenim zapadnoevropskim državama.....	157
5.3. Transnacionalne zajednice.....	160
5.3.1. Dijaspورا i multikulturalizam.....	171
5.4. Građanstvo i multikulturalizam.....	183
5.4.1. Postnacionalno građanstvo.....	187
6. <i>ZAKLJUČNA RAZMATRANJA</i>	194
7. <i>BIBLIOGRAFIJA</i>	199

8. <i>PRILOZI</i>	213
1. Mapa br. 1. Indeks politike multikulturalizma za imigrantske zajednice (1980).....	213
2. Mapa br. 2. . Indeks politike multikulturalizma za imigrantske zajednice (2000).....	214
3. Mapa br. 3. Indeks politike multikulturalizma za imigrantske zajednice (2010).....	215
4. Grafik br. 1. Indeks politike multikulturalizma (1980).....	216
5. Grafik br. 2. Indeks politike multikulturalizma (2000).....	217
6. Grafik br. 3. Indeks politike multikulturalizma (2010).....	218
7. Tabela br. 1. Indeks politike multikulturalizma za nacionalne manjine (1980, 2000, 2010).....	219
8. Tabela br. 2. Indeks politike multikulturalizma za imigrante (1980, 2000, 2010).....	220

1. UVOD

Zazor od multikulturalizma – tako bi se u najkraćem moglo opisati raspoloženje akademske i obične javnosti u zemljama Zapadne Evrope prema politici multikulturalizma u posljednjih nekoliko godina. Najčešći naslovi u najuticajnijim medijima zapadnoevropskih zemalja koji su ilustrirali takav zaokret, uglavnom su proglašavali smrt multikulturalizma i njegov neuspjeh.¹ Česte su posljednjih godina i izjave političara i funkcionera poput Angele Merkel o propasti multikulturalizma. Neuspjeh se odnosi na nedovoljnu integriranost etnokulturno različitih imigranata najčešće, u postojeće liberalne demokratije. Multikulturalizam, kao jedan od odgovora na problem upravljanja kulturno-etničkim pluralizmom, pored asimilacije i segregacije, podrazumijeva poštovanje i priznanje posebnosti identiteta različitih etnokulturnih grupa. Koliko su ove kritike opravdane? Šta je to što se zamjera politici multikulturalizma i koji su ključni problemi sa kojima se suočava evropski prostor kada govorimo o problemu integracije, imigranata prvenstveno?

Jasno je da se situacija u zemljama razlikuje kako u pogledu stepena etnokulturne različitosti tako i u pogledu primijenjenih pravno-političkih rješenja. Naš zadatak biće da pojasnimo suštinu ovog koncepta u teorijskom smislu, način na koji je proces globalizacije uticao na njegovu aktuelizaciju kao i ključne probleme sa kojima se suočavaju pojedine zapadnoevropske zemlje. Potrebno je, najprije, razjasniti pojmovne nedoumice i precizirati značenje u kom će pojam biti korišćen u radu.² Multikulturalizam se često upotrebljava kao sinonim za kulturni pluralizam i u tom širem i neutralnom smislu vezuje se za činjenicu postojanja multikulturne stvarnosti. U užem pak smislu, multikulturalizam se javlja kao teorijski, politički, programski odgovor na takvu stvarnost. Pored asimilacije i segregacije,

---

¹ Bagehot, kolumnista časopisa *The Economist*, 2007. godine piše sljedeće: „Once it connoted curry and the Notthing Hill carnival; these days, when applied to British politicians or their policies, „multiculturalism“ is almost as derogatory a term as „socialist“ or „neocon“. Even more than they agree about most other things, the main political parties are united in their convictions that multiculturalism is a perniciously naive idea whose time has gone, or ought never to have come at all“. (Steven Vertovec, Susanne Wessendorf, *The Multiculturalism Backlash: European discourses, policies and practices*, Routledge, 2007, p. 1)

² Često se multikulturalizam određuje kao „kišobran pojam“ u želji da se naglasi veliki broj njegovih određenja i činjenica da se multikulturalistički zahtjevi za priznavanjem različitosti upućuju od strane najrazličitijih grupa. To je posebno karakteristično za SAD.

multikulturalizam se, u ovom slučaju, pojavljuje kao moguće rješenje problema upravljanja različitim etnokulturnim pripadnostima.

Važno je napomenuti da se u radu nećemo baviti multikulturalnim zahtjevima za priznavanjem grupa poput seksualnih manjina, već ćemo se fokusirati isključivo na problem integracije etnokulturnih zajednica imigranata i nacionalnih manjina, u liberalno-demokratskoj državi. U prvom dijelu rada razmatraćemo problem multikulturalizma sa aspekta političke teorije. Predstavićemo koncepcije najistaknutijih teoretičara multikulturalizma uz osvrt na najčešće kritike ovog modela. Biće analizirani etnokulturni pluralizam savremenih društava, njegovi najvažniji izvori i tipovi etnokulturnih zajednica. Pažnja će biti posvećena i različitim odgovorima države na činjenicu multikulturalnosti i etnokulturnog diverziteta sa osvrtom na modele direncijalističkih politika i asimilacije. Model multikulturalizma u normativnom smislu biće uglavnom analiziran kroz teoriju liberalnog multikulturalizma Vila Kimlike, dijalošku teoriju multikulturalizma Bikua Pareka i teoriju priznavanja Čarlsa Tejlora. Prije razmatranja specifičnosti politike multikulturalizma prema imigrantskim zajednicama i nacionalnim manjinama, biće riječi i o zaštiti manjina na univerzalnom i regionalnom planu. Veoma važan aspekt politike multikulturalizma tiče se njenog odnosa sa političkim, nacionalno-državnim identitetom. Sa aspekta izgradnje i eventualnog redefinisanja zajedničkog, nacionalno-državnog političkog identiteta ključno je pitanje njegove inkluzivnosti i prihvatljivosti za pripadnike različitih etnokulturnih zajednica. Drugo važno pitanje koje se pojavljuje kod razmatranja odnosa nacionalnog identiteta i multikulturalizma jeste pitanje da li politika multikulturalizma „podriva“ nacionalni identitet. O tome će takođe biti riječi u trećem poglavlju rada.

Zatim ćemo pokazati da globalizacija aktuelizuje model multikulturalizma na nekoliko načina. Kao prvo, usložnjavanjem postojeće multietničke strukture razvijenih zapadnih liberalnih demokratija kao klasičnih useljeničkih zemalja i samim tim nastankom potrebe za uključivanjem pripadnika različitih kulturno-etničkih grupa. Drugo, doprinosom opstanku ako ne i jačanju etničkih i nacionalnih identiteta kao tzv. stabilnih identitetskih okvira, što predstavlja svojevrsni paradoks globalizacije. Takođe, slabljenjem pozicije nacionalne države u uslovima globalizacije, raste pritisak od strane kulturno-etničkih grupa za redefinisanjem javnog prostora zahtjevima za priznavanjem. Pažnju ćemo dalje posvetiti kulturno-etničkoj i nacionalnoj pripadnosti u uslovima globalizacije, posebno akcentirajući tzv. *Ethnic*

Revival, tzv. “turbulenciju migracija” i pojavu etnonacionalističkih pokreta. Značajan dio rada posvetićemo i problemu dezintegracionih potencijala multikulturalizma sa aspekta jedinstvenog, državnog identiteta. Biće analizirani novi koncepti identiteta, razmjene i koegzistencije u okviru i između različitih etničkih grupa koji prevazilaze nacionalne okvire, poput transnacionalnih zajednica i dijaspore. Svojom tehnološkom dimenzijom, zahvaljujući sredstvima elektronske komunikacije, globalizacija je doprinijela promjeni karaktera useljeništa. Tako, Biku Parek (Bhikhu Parekh) naglašava specifičnosti savremenog useljeništa koje nastaju zahvaljujući procesima globalizacije: izostanak osjećaja zahvalnosti prema državi prijema budući da savremeni imigranti često dolaze zbog tražene radne snage i vještina koje posjeduju. Zahvaljujući sredstvima elektronske komunikacije oni održavaju jake spone sa matičnom zemljom što doprinosi očuvanju njihove kulturno-etničke samosvijesti i identiteta. Dakle, cilj rada biće sagledati na koje sve načine globalizacija, kao jedan od ključnih izvora kulturno etničke različitosti u modernom društvu, uslovljava i aktuelizuje teoriju i politiku multikulturalizma kao jedan od odgovora na problem upravljanja etnokulturnim različitostima i odnosima.

Ukazaće se na značaj etničke i nacionalne pripadnosti i u uslovima globalizacije, nasuprot pretpostavkama i očekivanjima o njihovom iščezavanju ili makar umanjivanju njihovog značaja u uslovima ekonomske i političke integracije, što neophodnim čini teorijski i politički odgovor na takvo stanje. Naime, logika modernosti počiva na emancipaciji i oslobađanju pojedinca od stega partikularističkih identiteta karakterističnih za tradicionalna društva, razvoju individualizma i univerzalnih vrijednosti. Međutim, globalizacija moderniteta, istovremeno je praćena diverzifikacijom kultura i pojavljuje se kao rastuća fragmentacija. To je svojevrsni paradoks globalizacije koji komplikuje stvarnost multikulturalizma ukoliko taj pojam upotrijebimo u prvom, deskriptivnom i neutralnom smislu: „Zapravo, cijeli projekat moderniteta, kako je zacrtan još u prosvjetiteljstvu, od samog svog začetka počiva na ideji sveopće emancipacije pojedinca od svake kolektivne sputanosti, osobito od prirođenih, odnosno zadanih partikularističkih identiteta tipičnih za tradicionalna društva... Pokazalo se međutim da (post)moderna svjetska kultura, na valu globalizacije, stvara egzistencijalan vakuum koji ljudi (gubitnici globalizacije) nastoje ispuniti odbranom, pa čak i jačanjem svojih kulturnih identiteta i vezanosti. Svi se slažu da je

globalizacija neumoljiva sila sveopće homogenizacije ali postaje sve jasnije da se druga strana istog procesa ogleda u rastućoj fragmentaciji i pluralizaciji (glokalizacija)³.

U radu će biti razmatrani i načini na koje nastanak tzv. „transnacionalnih zajednica“ kao posledica globalizacije u ekonomskom, političkom i kulturnom smislu, komplikuje probleme integracije i upravljanja kulturno - etničkim različitostima. Naime, cilj rada će biti da pokaže da je neophodno uvažiti promjene do kojih dovode procesi globalizacije u različitim dimenzijama, a koje se ogledaju u potrebi uključivanja tzv. transnacionalnih polja ili prostora.

---

³ Milan Mesić, *Multikulturalizam*, Zagreb, Školska knjiga, 2006, str. 52.

2. Multikulturalizam u teoriji

2.1. Pojmovna zbrka i različita određenja multikulturalizma

Neophodno je, na početku, unijeti malo jasnoće u polje pojmovnog određenja multikulturalizma. Multikulturalizam je jedan od onih pojmova oko čijeg značenja ne postoji saglasnost. U akademskoj i laičkoj javnosti upotrebljava se u različitim značenjima što dovodi do nejasnoća i nesporazuma. Najprije, često se koristi kao sinonim za pojmove poput kulturnog pluralizma, multietničnosti, interkulturalizma i plurikulturalizma.⁴ U ovom slučaju, njime se označava činjenica postojanja izraženog etnokulturnog diverziteta u modernim državama. To je tzv. demografsko-deskriptivno određenje pojma, koje je možda i najmanje sporno, budući da je prethodno navedena činjenica lako empirijski utvrdiva. Multikulturalizam, u najširem smislu, postaje naročito izražen u uslovima koje stvaraju procesi globalizacije. Savremene države, posebno najrazvijenije, izložene su talasima imigranata različitih kulturno-etničkih obilježja. Isto tako, ideal homogenosti kojem su težile nikada nije mogao biti do kraja sproveden, tako da su istaknuti zahtjevi za priznanjem različitosti i očuvanjem identiteta i od strane nacionalnih manjina i indigenih naroda. Sam period globalizacije karakteriše svojevrsni paradoks- sa jedne strane sve su jači globalni unificirajući procesi, dok se sa druge strane u prvi plan ističu i jačaju partikularne zajednice. Sve je više potreba, zahtjeva i individualizma u modernom društvu, ali i frustracije usljed nemanja osjećanja sigurnosti koje je proizilazilo iz nedvosmislenog mjesta u socijalnoj strukturi. Zato ne treba da čudi vraćanje tradiciji i jačanje etničkih i nacionalnih pripadnosti, što je suprotno očekivanjima modernizacijskih teorija poput Parsonsovog strukturalnog funkcionalizma i marksizma. O tome će detaljnije biti riječi u posebnom poglavlju. Činjenicu etnokulturnog diverziteta trebalo bi, po mišljenju Brajana Berija (Brian Barry), označavati

---

⁴ Na primjer, Kimlika piše: "Multi-ethnic societies refer to those societies which contain multiple ethnic groups. „Multicultural“ also refers to the same type of societies..."

O ovom problemu i u: Alessandro Silj, *European Multiculturalism Revisited*, Zed Books, 2010, p. 2.

Vidi i: Michael Wieviorka, "Is Multiculturalism the Solution?", Routledge, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 21, No.5, p. 882.

terminom *multikulturalnost* (*multiculturality*), dok bi termin *multikulturalizam* (*multiculturalism*) bio rezervisan za oznaku ideološkog i političkog odgovora na takvu stvarnost, koji podrazumijeva prihvatanje diverziteta i grupnih prava. Osim ova dva, on uvodi i pojam *etnicitet* (*ethnicity*) koji se odnosi na rasne različitosti, ali se često, po njegovom mišljenju, pogrešno vezuje za nacionalne, jezičke i religijske zajednice.⁵

Na ovom mjestu važno je istaći da ne dolazi do slabljenja partikularnih, etnonacionalnih pripadnosti, već, paradoksalno, ona u dobu globalizacije jača i to je jedan od načina na koji globalizacija doprinosi aktuelnosti i prisutnosti multikulturalizma upotrijebljenog u ovom demografsko-deskriptivnom smislu. Pitanje odnosa prema takvoj stvarnosti dovodi nas do određenja pojma u programsko-političkom i ideološko-normativnom smislu.⁶ Multikulturalizam se u ovom slučaju javlja kao jedan od mogućih odgovora na pitanje upravljanja etnokulturnim različitostima i potrebe za njihovim priznavanjem. U programsko-političkom smislu, odnosi se na poseban tip programa i političkih inicijativa kreiranih na način da uspješno odgovore na niz izazova koje stvara etnički diverzitet. Ovakvo određenje multikulturalizma odgovaralo bi pristupu političkih nauka koji u prvi plan, dakle, stavlja pitanje institucionalnih i političkih oblika u kojima se sprovodi neka multikulturalistička politika uključujući i vrednovanje njenih učinaka. Ideološko-normativna upotreba pojma tiče se razmatranja mjesta identitetskih posebnosti u kulturnom smislu, u teorijskoj, sociološkoj i političko-filozofskoj ravni, smatra Inglis. Ona naglašava blisku vezu između ovog određenja multikulturalizma i stava koji Ujedinjene nacije zauzimaju u odnosu na kulturni diverzitet. Ovdje smo na terenu onoga što bi multikulturalizam trebalo da bude - model u kome se priznaju i održavaju različitosti u etnokulturnom smislu nasuprot modelu asimilacije, koji se pokazao kao „nepravedan, nemoralan i nerealan“.⁷

Autori, poput Pitera Kivista (Peter Kivisto), naglašavaju da je multikulturalizam uvijek mješavina onoga što jeste i što bi trebalo da bude.⁸ Često se upotrebljava u jednom i drugom smislu i to svakako jeste jedna od teškoća u njegovom određenju. Pojedini autori,

---

⁵ Brian Barry, *Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism*, Cambridge, Polity Press, 2001, pp. 22-3.

⁶ O sva tri načina upotrebe pojma u: Christine Inglis, *Multiculturalism: New Policy Responses to Diversity*, UNESCO (MOST), 1996, pp. 16.

⁷ Vil Kimlika, Magda Opalski (ur.), *Može li se izvoziti liberalni pluralizam? Zapadna politička teorija i etnički odnosi u Istočnoj Evropi*, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava, 2002, str. 47.

⁸ Peter Kivisto, *Multiculturalism in a Global Society*, Blackwell Publishing, 2002, p. 3.

poput Andree Semprinja, prave razliku između kulturoloških i političkih interpretacija multikulturalizma.⁹ U prvom slučaju u pitanju je šire određenje, u smislu da se odnosi i na zahtjeve za priznanje i očuvanje identiteta grupa koje nijesu isključivo etničke ili nacionalne, već svoju različitost i posebnost identiteta temelje na nekim drugim karakteristikama. Politička interpretacija multikulturalizma, pak, podrazumijeva pravljenje razlike između nacionalnih manjina i etničkih grupa. Tačnije, multikulturalizam se odnosi na zahtjeve koje etnokulturne zajednice upućuju državi radi sticanja posebnih prava, a u skladu sa potrebom njihovog uključivanja. O zahtjevima koje državi upućuju nacionalne manjine sa jedne, i imigrantske, etničke grupe, sa druge strane, kao i o njihovim razlikama, biće više riječi u drugom dijelu rada.

Svako od tri prethodno pomenuta određenja pojma, u demografsko-deskriptivnom, ideološko-normativnom i institucionalno-političkom smislu, moguće je razmotriti sa stanovišta nekoliko specifičnih pristupa. Sociološki pristup vidi u multikulturalizmu prije problem nego odgovor i moguće rješenje. Tačnije, ovaj pristup biće primarno zainteresovan za načine na koje funkcionišu društva u kojima je multikulturalizam prisutan, kao i za načine stvaranja i održavanja etnokulturnih razlika i potencijalnih napetosti koje generišu. Sa aspekta političke filozofije, multikulturalizam se pojavljuje kao mogući odgovor na problem multikulturalne stvarnosti savremenih društava. Pitanja prednosti i nedostataka ovog modela, najboljeg načina njegovog ostvarivanja i opravdanosti u moralnom i ekonomskom smislu, takođe su u fokusu ovog pristupa. Najzad, pristup političkih nauka biće zainteresovan za konkretna institucionalna i politička rješenja u sprovođenju principa ovog modela, kao i za analizu njegovih učinaka. Majkl Vjevorka (Michael Wieviorka), analizirajući ova tri pristupa, naglašava korist njihovog razlikovanja i potrebu da se očuva specifičnost svakog od njih.¹⁰ Na ovom mjestu pozabavićemo se prvim i trećim pristupom, dok ćemo drugi analizirati u dijelu rada u kom će biti obrađen model asimilacije, kao jedan od mogućih odgovora na etnokulturni diverzitet, pored multikulturalizma i segregacije.

Najprije, Vjevorka u okviru trećeg pristupa pravi razliku između relativno integrativnog i dezintegrativnog multikulturalizma. U pogledu političkih i institucionalnih rješenja, on navodi primjere Kanade, Australije i Švedske, kao zemalja u kojima nalazimo

---

⁹ Andrea Semprini, *Multikulturalizam*, Beograd, Clio, 2004, str. 35.

¹⁰ Michael Wieviorka, *op. cit.*, str. 883.

prve konkretne primjere multikulturalizma. Multikulturalizam u Kanadi nije bio samo odgovor na pitanje upravljanja etnokulturnim različitostima njihovim očuvanjem i održavanjem nasuprot melting-pot varijanti, već i način da se izbjegne problem bipolarizacije kanadskog društva. U Australiji je usvajanje multikulturalizma bilo manje formalno uz postojanje čitavog spektra službenih strategija i specijalnih agencija posvećenih njegovoj implementaciji, naglašava Vjevorka. Zahvaljujući značajnim rezovima u politici prema imigrantima od sredine devedesetih godina, nejasno je kako će se multikulturalizam u Australiji dalje razvijati. Švedska, kao tradicionalno imigrantska zemlja, usvaja model multikulturalizma sedamdesetih godina i bazira ga na par osnovnih principa: jednakost u životnom standardu imigranata u odnosu na preostali dio populacije, sloboda izbora između svog (etno)nacionalnog i švedskog nacionalno-državnog identiteta. Vjevorka naglašava da je u sve tri zemlje, posebno u Švedskoj i Australiji, prisutna tzv. *relativno integrativna* forma multikulturalizma, budući da se ne pravi jasno razdvajanje između kulturnih i ekonomskih pitanja, tačnije, ekonomska participacija pojedinaca na koje se primjenjuje ovaj model važna je koliko i očuvanje različitosti u kulturnom smislu. Ekonomski i socijalni zahtjevi manjinskih grupa nijesu odvojeni od njihovih kulturnih zahtjeva. U drugim zemljama politika multikulturalizma predstavljena je na različit, manje izrazit način na političkom nivou. U Njemačkoj, recimo, model nije institucionalizovan toliko na nacionalnom, koliko na lokalnom nivou, posebno na nivou gradova.¹¹

Nasuprot ovakvom određenju multikulturalizma u institucionalno-političkom smislu, kao relativno integrativnog, Vjevorka piše i o tzv. Dezintegrativnom multikulturalizmu i kao primjer navodi multikulturalizam u Sjedinjenim Američkim Državama. Naime, ovaj model karakteriše podjela na dvije potpuno zasebne logike, da tako kažemo, jedne koja je socio-ekonomska i druge koja je kulturna. Ukratko, jedan dio američkog multikulturalizma tiče se primjene afirmativne akcije i problema socijalne nejednakosti, dok se drugi dio odnosi na poštovanje i priznavanje kulturne specifičnosti.

Što se sociološkog pristupa multikulturalizmu tiče, potrebno je imati u vidu nekoliko ključnih stvari. Kao prvo, odnosi se na pitanje identiteta - kao jedno od najaktuelnijih pitanja

---

¹¹ Vjevorka navodi primjer Frankfurta na Majni, grada sa preko 35% imigranata, u kom su lokalni zvaničnici 1989. godine otvorili Kancelariju za multikulturalne poslove (Office for Multicultural Affairs), čiji je zadatak bio da obezbijedi stalnu komunikaciju i vezu između lokalne administracije i imigranata. Dakle, politika multikulturalizma funkcionisala je na lokalnom nivou, iako je Njemačka na državnom nivou vodila politiku koja nije bila mnogo otvorena za model multikulturalizma.

od šezdesetih godina XX vijeka a koje postaje vrlo važno u kontekstu priznanja i poštovanja različitosti. Zahtjevi upućeni od strane etnokulturnih grupa u nekim slučajevima povezani su sa socijalnom nejednakošću, eksploatacijom i diskriminacijom kojoj je grupa izložena. U drugim slučajevima, pak, radi se o pozivanju na ispravljanje istorijske nepravde ili činjenice da je grupa u prošlosti bila izložena kolonizaciji, ropstvu, genocidu i sl. Ono što zapaža Vjevorka, a sa čime bismo se mogli složiti, jeste da je u uslovima globalizacije prisutan trend fragmentacije i hibridizacije zajedno sa određenim stepenom homogenizacije u obliku masovne kulture. Identiteti se u uslovima globalizacije transformišu, neki tradicionalni oživljavaju u novim oblicima i to je proces koji karakteriše kulturni pluralizam danas. Različiti su izvori etnokulturnog pluralizma unutar nacionalnih država, kao i zahtjevi koji se upućuju od strane ovih grupa: od indigenih naroda, koji su u prošlosti bili izloženi destrukciji i nestajanju, preko imigrantskih zajednica i odnosa koji prema njima ima društvo prijema, pa do zajednica koje, želeći da sačuvaju posebnost svog- najčešće religijskog- identiteta, odbijaju svaki oblik uključivanja u tokove modernizacije.

Ovaj pristup određenju pojma multikulturalizma u fokusu ima i važno pitanje koje se tiče proizvodnje i reprodukcije kulturnog diferencijalizma unutar savremenih društava. Radi se o polju tenzija i konflikata uzrokovanih činjenicom da se, sa jedne strane, etnokulturni identitet, kao i svaki kolektivni, definiše razlikovanjem u odnosu na drugog. U određenim okolnostima, razlika se naglašava do isključivanja i stvara se ono što Furio Cerutti (Furio Cerutti) imenuje kao *patološki identitet*.¹² Naglašavanje razlike u odnosu na drugog i zatvaranje postaju ključne karakteristike takvog identiteta. Sa druge strane, prisutna je suprotna tendencija: neki pripadnici manjinskih etnokulturnih zajednica, u namjeri da se u ekonomskom, političkom i svakom drugom smislu u potpunosti integrišu u društvo, mogu željeti da se otarase upravo ovih elemenata koji ih razikuju od dominantne većine. Identitet se, naglašava Majkl Vjevorka, nalazi između ove dvije suprotne tendencije od kojih prva svakako doprinosi njegovom održavanju, dok je druga usmjerena na njegovu dezintegraciju. Na istoj liniji promišljanja on daje i određenje multikulturalizma, prvenstveno kao odgovora na problem priznanja identiteta u demokratskim društvima, koji dodatno biva usložen

---

¹² Furio Cerutti, *Identitet i politika*, str. 29, u: Furio Cerutti (ur.), *Identitet i politika*, Zagreb, Politička kultura, 2006.

procesima globalizacije.¹³ Ova problematika biće detaljnije razmotrena u radu u fokusu sociološkog pristupa zajedno sa problemom multikulturalizma sa aspekta političke teorije i prakse, u mjeri u kojoj je to potrebno radi sagledavanja na koji način procesi globalizacije aktuelizuju multikulturalizam kao odgovor na sve složeniju i fragmentarniju stvarnost u etnokulturnom smislu. Pri tom, promjene koje nastaju kao rezultat ovakvih procesa unutar modernih liberalnih demokratija postavljaju problem priznavanja i prepoznavanja etnokulturne posebnosti grupa u identitetskom smislu. Osim toga, borba za priznavanje identiteta podrazumijeva i borbu za što bolji socijalni položaj, smanjivanje nejednakosti i isključivanja kojima su nerijetko izložene određene zajednice.

Multikulturalizam, u smislu jednog od mogućih odgovora na problem kulturnog diverziteta, posebno naglašenog u uslovima globalizacije, određuje i Roj Bruks (Roy Brooks). Preciznije, multikulturalizam je, po njegovom mišljenju, jedan od mogućih odgovora na sljedeće pitanje: Koje vrijednosti treba da preuzmu vodeću ulogu u društvu kada se vrijednosti različitih grupa nalaze u sukobu? Izjednačavajući multikulturalizam sa njegovom radikalnom varijantom i vezujući ga za potpuni kulturni relativizam, Bruks naglašava i postojanje opasnosti od tzv. *kulturne balkanizacije*.¹⁴

Multikulturalizam se, između ostalog, odnosi na priznavanje i koegzistenciju različitih kultura unutar pojedinačnog nacionalno-državnog okvira. Pri tom, potrebno je naglasiti da se koncept multikulturalizma zasniva na pretpostavci da su etnički identiteti manje-više stabilni, fiksni i nepromjenjivi i da su prije dati, nego što su rezultat procesa razvoja. Takav stav u odnosu na etnokulturni pluralizam i stabilnost etničkih identiteta u osnovi je tzv. politike identiteta. Ulfrid Rajhart (Ulfrid Reichardt), u skladu sa tim, primjećuje da zagovornici multikulturalizma, u želji da doprinesu jednakosti pripadnika različitih etnokulturnih grupa, često prezentuju kulturne (etničke, nacionalne, rasne) identitete kao autentične i homogene. Na autentičnosti i homogenosti insistira se često i onda

---

¹³ „Multiculturalism - by which I mean the existence of cultural identities under tension in a democratic society which they may possibly contribute to destructuring – is not so much the problem, as a response to the modern production of identities with a proposal for a political and institutional procedure for dealing with them“. Naglašava i sljedeći vrlo važan momenat kojim ćemo se više pozabaviti u drugom dijelu rada: „This response has only been possible since the point at which difference ceased to be interpreted as an obstacle or a form of resistance to modernity, or as the remains of traditions which are bound sooner or later to disappear, but as one of its most important aspects, and one that is likely to increase rather than to decline“. Michael Wieviorka, *op. cit.*, p. 892.

¹⁴ H.E.Baber, “Dilemmas of Multiculturalism: An Introduction”, *The Monist*, Vol. 95, No. 1, 2012, p. 4.

kada je jasno vidljivo miješanje ratličitih kultura i uticaj jednih na druge. U ignorisanju procesa hibridizacije i miješanja između različitih entičkih identiteta on vidi tzv. „strateški esencijalizam“. Težnja ka esencijalizaciji identiteta i stalno potvrđivanje autentičnosti i različitosti u odnosu na kulturnu većinu postaju nekako neophodan uslov politike identiteta.¹⁵ Često se, dakle, zanemaruje činjenica da manjinske, ali ni većinske, kulture unutar države ne karakteriše čistota u kulturnom smislu, na čemu često insistiraju multikulturalisti, naročito pristalice radikalnijih oblika multikulturalizma. Razumijevanje politike multikulturalizma isključivo u nacionalnodržavnim okvirima zakomplikovano je, kao što će biti analizirano, procesima globalizacije. Rajhart, u ovom smislu, naglašava da se iskustva članova etničke grupe koji žive u različitim zemljama, a koji jesu povezani na određene načine, u potpunosti zanemaruju. Globalizacija stvara potrebu da se analiziraju novi koncepti identiteta, razmjene i koegzistencije u okviru i između različitih etničkih grupa koji prevazilaze nacionalne okvire. Jedan od takvih pojmova koji pokušava da „obuhvati“ dio promijenjene stvarnosti jeste pojam *dijaspora*. Dakle, kada razmatramo pitanje identiteta, kao jedno od suštinskih pitanja na kome počiva politika multikulturalizma, neophodno je imati u vidu ove promjene koje donose procesi globalizacije.

Insistirajući na tome da se koncept multikulturalizma mora razumjeti na akademskom nivou daleko od populističkih rasprava, Malori Naj (Malory Nye) daje nekoliko vrlo opravdanih napomena. Značenje pojma ne iscrpljuje se u postojanju pozitivnog odnosa prema etnokulturnim različitostima, već podrazumijeva njihovo priznavanje na nivou nacionalne državne politike. Pridjev „multikulturalan“ i imenica „multikulturalizam“ imaju različito značenje i Naj koristi određenje koje je dao Stjuart Hol (Stuart Hall).¹⁶ Da bismo multikulturalizam shvatili na pravi način, potrebno je imati u vidu njegovu složenost u smislu

---

¹⁵ „Nevertheless, whenever boundaries are dissolved, new distinctions are inevitably introduced“ .
Ulfrid Reichardt, „The Culture of the African Diaspora“, in: Monika Fludernik (ed.), *Diaspora and Multiculturalism, Common Traditions and New Developments*, Amsterdam, New York, Rodopi, 2003, p. 290.

¹⁶ Term „multicultural“ (used adjectivally) „...describes the social characteristics and problems of governance posed by any society in which different cultural communities live together and attempt to build a common life while retaining some of their „original“ identity“. Term „multiculturalism“ as a noun „describes the strategies and policies adopted to govern and manage the problems of diversity and multiplicity which multicultural societies throw up“. Stuart Hall, „Conclusion: the multi-cultural question“ in: B. Hesse (ed.), *Unsettled multiculturalism*, London, Zed Books, 2000, p. 209.

Takođe, Nye ukratko određuje multikulturalizam na sljedeći način: „ In short, the term of multiculturalism describes the complex range of issues associated with cultural and religious diversity in society, and the social management fo the challenges and opportunities such diversity offers“. Malory Nye, „The Challenges of Multiculturalism“, *Culture and Religion, An Interdisciplinary Journal*, Vol.8, No. 2, 2007, p. 110.

uticaja na različite nivoe društva, ali i njegovu zavisnost od partikularnog državnog konteksta u kome ga posmatramo. Izazovi sa kojima se suočava Velika Britanija, na primjer su, u određenoj mjeri, različiti od izazova sa kojima se suočavaju druge evropske zemlje i način suočavanja sa njima takođe je specifičan. To je, u određenoj mjeri, opredijelilo zavisnost određenja multikulturalizma od društvenog i političkog konteksta, smatra Naj. Potrebno je razlikovati tri osnovna određenja koncepta multikulturalizma: kao ideologije, društvenog problema i u obliku akademskih studija.¹⁷

U ideološkom smislu Naj određuje multikulturalizam kao nastojanje da se kreira takav oblik društvenih odnosa između različitih grupa, koji će omogućiti postizanje većeg stepena socijalne jednakosti i socijalne pravde. Pri tom, ponekad se neopravdano naglašava razlikovanje multikulturalizma i integracije. Tačnije, multikulturalizam se neopravdano vezuje za segregaciju i odvajanje i samim tim a priori suprotstavlja nacionalnom identitetu, kao onom koji nadilazi etnokulturni diverzitet. Multikulturalizam, posebno na nivou društvene prakse, zahtijeva zapravo integraciju i nikako nije, niti bi smio biti antinacionalistički. Pod određenim okolnostima neki oblici multikulturalizma mogu predstavljati veći izazov za zajednički identitet u smislu opasnosti od dezintegracije, ali to nije nešto što je njemu inherentno. Multikulturalizam u smislu društvenog problema jeste drugo određenje koje daje Naj, a koje se poklapa sa određenjem multikulturalizma u deskriptivnom smislu. Ovo određenje naglašava činjenicu da je neko društvo prilično etnokulturno podijeljeno i kao takvo multikulturalno i to se najčešće potkrepljuje demografskim podacima i procentom manjina. Međutim, ne postoji precizan kriterijum u smislu prisustva određenog procenta manjina koji bi odredio jedno društvo kao multikulturalno.¹⁸ Usljed potrebe otklona od ideološke i upotrebe pojma u javnom diskursu, Naj naglašava potrebu da se iskristališe još jedan aspekt multikulturalizma u obliku posebnih akademskih studija. Njihov zadatak bi bio da razmatraju najbolje uslove za razvoj uspješnog

---

¹⁷ Malory, Nye, *Op. cit.*, p. 111.

¹⁸ Od 10% populacije, koja se može označiti kao manjinska u etnokulturnom smislu, u Engleskoj, 5% u Škotskoj do Ujedinjenih Arapskih Emirata u kojima je 80-90% privremeno radno angažovanih imigranata. Iako je teško odrediti jednu zemlju kao multikulturalniju u odnosu na drugu, na osnovu ovog kriterijuma, svakako da veći stepen etnokulturnog pluralizma predstavlja veći izazov u pogledu upravljanja različitostima i potrebi njihove integracije. U radu će biti razmatrano pitanje multikulturalizma isključivo u kontekstu modernih liberalnih demokratija, koje su poštovanje različitosti prihvatile kao jedan od osnovnih principa na kome počivaju.

Malory Nye, *Op. cit.*, p. 112.

multikulturalnog društva u pojedinačnim nacionalno-državnim kontekstima. Pri tom, u fokusu tog pristupa bilo bi ono što se često zaboravlja, a to je da stabilno multikulturalno društvo integriše dva neodvojiva elementa. To su poštovanje različitosti, sa jedne strane, i jačanje onoga što je opšte i zajedničko („Common ground“), a što, na neki način, ujedinjuje različite grupe, s druge strane. Pitanje izgradnje i redefinisanja zajedničkog političkog, nacionalno-državnog identiteta pokazuje se kao podjednako važno u politici multikulturalizma.

To je naročito važno u eri globalizacije koja, mijenjajući stvarnost u određenim svojim dimenzijama, utiče na multikulturalizam na način da on predstavlja izraz nekih od njih, ali pojedine i generiše. Nije iznenađujuće stoga što autori, poput Malori Naj, naglašavaju da je pitanje multikulturalizma zapravo pitanje promjena i onoga što se dešava u dobu globalizacije.¹⁹ Nezavisno od specifičnosti svakog pojedinačnog državnog konteksta u pogledu etnokulturnog pluralizma i potrebe upravljanja i priznavanja posebnosti identiteta, moguće je izdvojiti nekoliko principa ili faza u razvoju, na kojima počiva svako multikulturalno društvo. Početni princip je prepoznavanje, odnosno priznanje različitosti, o čemu će biti više riječi u dijelu posvećenom Tejlorovoj koncepciji multikulturalizma. Sljedeći korak podrazumijevao bi učenje razlika. Nijedno multikulturalno društvo ne može biti stabilno ukoliko se bazira na izolacionizmu grupa i neznanju jednih o drugima. Naj naglašava da ovo može voditi i povećavanju socijalne distance, ukoliko se vrijednosti i etnokulturne prakse drugih pokažu kao neprihvatljive i previše različite. Neophodan je, zatim, određeni stepen tolerancije, i to u oba pravca- većine prema manjini i obrnuto.²⁰ Obostrana tolerancija je nužna.²¹ Najzad, neophodno je, paralelno sa afirmisanjem različitosti, raditi na jačanju opšteg, zajedničkog identiteta koji, na neki način, nadilazi i obuhvata posebnosti. S obzirom

---

¹⁹ „In summary multiculturalism is about changes - twenty-first century is a time of rapid and unavoidable change. These changes happen through the forces and flows of globalization, through breath-takingly fast technological changes, and also social and cultural changes coming through the rapid spread of ideas...“. Malory Nye, *Op. cit.*, p. 113.

²⁰ Kristofer Kaldvel piše o tome da se ideologija tolerancije vremenom promijenila u dva pravca: Proširivanje domena i umnožavanje klasa ljudi koji su imali pravo na zaštitu od netolerancije je prvi. Činjenica da je kao ideologija postala tvrđa i da je dobila moć prinudnog izvršenja (u obliku zakonske kodifikacije i pravnih posljedica) je drugi pravac promjene.

Više u: Kristofer Kaldvel, „Strah pod maskom tolerancije“, *Nova srpska politička misao*, 2009, dostupno na: <http://www.nspm.rs/granice-multikulturalizma/strah-pod-maskom-tolerancije.html?alphabet=l>

²¹ O značaju povjerenja u odnosima između većinske etnokulturne zajednice i manjinskih zajednica, vidi u: Čedomir Čupić, Milica Joković, „Povjerenje kao preduslov za održanje manjina i prihvatanje manjinskih identiteta“, *Politički život*, Fakultet političkih nauka, Centar za demokratiju, Vol. 9, 2013, str. 25-37.

da se politika multikulturalizma sprovodi u kontekstu nacionalne države, jasno je da se ovdje misli na zajednički, nacionalni identitet. O izazovima koje multikulturalizam postavlja pred nacionalnim identitetom i demokratskim kapacitetima savremenih država, kao jednoj od ključnih tačaka savremenih debata o ovom pitanju, biće više riječi u posebnom dijelu rada.

Razmatrajući multikulturalizam prvenstveno u američkom kontekstu, Nensi Piterson naglašava da je došlo do promjene u upotrebi pojma. U početku, multikulturalizam je uglavnom korišćen kao sinonim za kulturni pluralizam i činjenicu postojanja diverziteta u etnokulturnom smislu. Kasnije, međutim, on počinje da se upotrebljava i na neki način da opisuje i pojedince koji imaju različito, često konfliktno nasljeđe i identitete, što naročito postaje karakteristično za period globalizacije. Pluralizam identiteta, u smislu različitih, često kontradiktornih pripadnosti kojima su izloženi pojedinci, komplikuje proces izgradnje njihovog ličnog identiteta. Potrebno je različite pripadnosti pomiriti u ovoj dimenziji i to je nešto što u periodu radikalne modernosti ili post-modernosti, paralelno sa trendovima relativizacije vrijednosti, višedimenzionalizma i pluralizacije, otvara problem identiteta i njegovog priznavanja. Upotrebljavajući multikulturalizam u ovom značenju afirmišu se bezbrojne mogućnosti kombinovanja različitih pripadnosti na nivou ličnog identiteta, a u skladu sa izborom pojedinca.²² Sa druge strane, pluralizacija i višedimenzionalnost pripadnosti, uz potpunu relativizaciju vrijednosti i postmodernu potenciranje stalnog prevazilaženja postignutog, čine da pojedinac postaje „pokretna ludnica“, kako to slikovito opisuje Đuro Šušnjić.²³

Imajući u vidu različitost upotrebe pojma multikulturalizam u američkom i evropskom kontekstu, Tarik Madud (Tariq Modood) ga u prvom slučaju upotrebljava kao sinonim za tzv. politiku identiteta (politics of identity). Ovako upotrijebljen pojam ima šire značenje u odnosu na primjenu u evropskom kontekstu u kom se prvenstveno odnosi na problem integracije imigranata u demokratsku državu. Problem imigracije i Madud sagledava kao jedan od ključnih problema sa kojim se moderne evropske države suočavaju i koji

---

²² O upotrebi pojma multikulturalizam u ovom značenju više u: Nancu, J., Peterson, „Multiculturalism in Theory and Practice“, *Contemporary Literature*, Vol. 40, No. 4, University of Wisconsin Press, 1999, p. 669.

²³ Đuro Šušnjić, *Religija I*, Beograd, Čigoja štampa, 1998, str. 394. Postmodernu vrijeme slikovito opisuje i Milan Popović: „Vreme u kojem živimo po mnogo čemu je izuzetno. Vreme pozne moderne ili postmoderne, krizno vreme, vreme koje je daleko od ravnoteže, vreme otežalih kompleksnosti, ambivalencija i kontradikcija, vreme preokretanja...ovo su samo različita imena, suština je ista“. (Milan Popović, *Evropa Antoaneta*, Ulcinj, Plima, 2006, str. 28.)

nastaje kao posljedica djelovanja procesa globalizacije. Pri tom, on pravi razliku između asimilacije, integracije i multikulturalizma, kao mogućih odgovora na globalizacijom zakomplikovanu stvarnost. U narednom potpoglavlju će biti više riječi o modelima asimilacije, integracije, segregacije i razlikama u odnosu na multikulturalizam. Na ovom mjestu bitno je skrenuti pažnju na činjenicu da, po njegovom mišljenju, model multikulturalizma, kao posebne forme integracije, podrazumijeva uspješno funkcionisanje na dva nivoa i njihovo usaglašavanje: Stvaranje novih formi pripadnosti državi i građanstva, uz istovremenu afirmaciju i održavanje posebnog identiteta i dijaspore. Rezultat ovih procesa jeste nastanak tzv. *identiteta sa crticom* („*hyphenated identities*“, Jewish-American, British-Muslim, itd.). Ovakvi identiteti postaju legitimna baza za političku mobilizaciju, ali ih ne karakteriše a priori nekompatibilnost sa nacionalnim identitetom i dezintegracioni potencijali, smatra Madud. U skladu sa navedenim, Madud daje jedno uže određenje multikulturalizma, kao pristupa ili modela koji se fokusira isključivo na problem integracije imigranata i uticaj koji novi talasi imigracije imaju na savremene zapadnoevropske liberalne demokratije.²⁴ U skladu sa tim, on ga određuje kao *post-immigration multiculturalism*, koji ima svoje specifičnosti u smislu posljedica i promjena koje generiše.

U drugom planu su zahtjevi koje državi upućuju tzv. stare manjine, one koje su teritorijalno koncentrisane na određenim djelovima postojećih država i zahtijevaju očuvanje svoje posebnosti i identiteta različitim stepenima autonomije. Termin „multikulturalizam“ relativno je nov, s obzirom da se počinje upotrebljavati krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina dvadesetog vijeka. Međutim, da li se on odnosi na kvalitativno novu stvarnost u društvenom i političkom smislu, s obzirom da su društva u kojima su ljudi živjeli uvijek bila u određenoj mjeri multikulturalna i šta je to specifično i različito što ovaj pojam podrazumijeva, pita se Džozef Rac (Joseph Ratz). I još, zašto se multikulturalizam pojavio tek u drugoj polovini dvadesetog vijeka, a ne prije, ukoliko imamo u vidu da i kraj devetnaestog vijeka karakterišu masovne migracije ljudi sa evropskog kontinenta na područje Sjeverne, Južne Amerike, Južne Afrike itd. Multikulturalizam je, po njegovom mišljenju, jedan od načina da se poništi ili ispravi nepravda učinjena ideologijom nacionalizma u

---

²⁴ „... Multiculturalism or the accommodation of minorities is different from integration because it recognizes groups, not just individuals, at the level of: identities, associations, belonging, including diasporic connexions; behaviour, culture, religious practice, etc.; and political mobilization.“
Tariq Modood, *Multiculturalism, A Civic Idea*, Cambridge, Polity Press, 2007, p. 50.

procesu formiranja nacionalnih država, prema etnokulturnim kolektivitetima čiji je poseban identitet minimiziran nauštrb izgradnje zajedničkog, nacionalno-državnog identiteta. Jedno od važnijih pitanja, po Racu, je i pitanje moralne opravdanosti multikulturalizma.²⁵

Teško je naći neko pitanje kojem poslednjih nekoliko godina posvećeno više pažnje od strane političara, stručne i laičke javnosti od multikulturalizma, smatra Pol Snajderman (Paul Sniderman). On određuje multikulturalizam kao model u kom se politička moć koristi za afirmaciju i održavanje kolektivnog identiteta manjina u okviru države. Pri tom, nalazi tri ključne greške u načinu na koji model multikulturalizma postavlja stvari i pokušava da ih riješi.²⁶ Prva se odnosi na činjenicu da multikulturalizam uvijek potencira razlike i podjelu na „nas“ i „njih“, iako je njegov krajnji cilj postizanje pomirenja. Njemu je imanentno stalno održavanje podjela i razlika, a to je nešto što teško da može dovesti do proklamovanog cilja, tačnije, ima sasvim suprotan efekat. Tako, stavljajući u fokus specifičnosti identiteta muslimanske zajednice u Britaniji i Holandiji i naglašavajući razlike u odnosu na ostatak društva, političari postižu drugačiji efekat od namjeravanog budući u određenim snagama upravo reakciju isključivanja koju žele da izbjegnu. Druga greška je u potpunom minimiziranju konflikta vrijednosti i pretvaranju da on uopšte ne postoji. Po Snajdermanu, mnogo bi racionalnije i učinkovitije bilo prepoznati da se u slučaju muslimanske zajednice u evropskim zemljama poput Britanije, radi ponekad i o sukobu između različitih vrijednosti koji nikako ne treba predimenzionirati, ali je i druga krajnost podjednako štetna. Treća greška tiče se pogrešnog shvatanja tolerancije, prvenstveno kao odsustva predrasuda. Njen značaj je, međutim, mnogo veći, jer upravo ona, naglašava Snajderman, obezbjeđuje održavanje diverziteta u etnokulturnom smislu. Podržavanje i odobravanje načina na koji su u određenim zajednicama tretirane žene i protivljenje tome, uz toleranciju takve prakse koja se najčešće argumentuje pravom tih zajednica na sopstveni način života, ima potpuno iste efekte.

Interesantno je gledište Nila Eskersona (Neal Ascherson), po kome multikulturalizam nije toliko program, koliko je pokušaj da se na neki način, racionalizuju i objasne aktuelna dešavanja u različitim djelovima svijeta. Multikulturalizam, metaforično predstavljen kao „činija salate“ (‘salad bowl’), puna kontrasta i boja, zamijenio je asimilacionistički ideal

---

²⁵ Više o ovim pitanjima i mogućim odgovorima u : Joseph Raz, „Multiculturalism“, *Ratio Juris*, Vol. 11, No. 3, Blackwell Publishers, September 1998, p. 196 i dalje.

²⁶ Paul Sniderman, „Three Mistakes“, *The World Today*, Vol. 63, No. 7, Royal Institute of International Affairs, 2007, p. 19.

„lonca za topljenje“ (‘melting-pot’) različitosti. Po Eskersonu, međutim, problem je u tome što je multikulturalizam i dalje sadržan u konceptu etniciteta, a problem etničkog nacionalizma se sada pokušava minimizirati na drugi način.²⁷ Potrebno je, dakle, napraviti razliku između multikulturalizma, u kontekstu integracije imigranata u razvijenim liberalnim demokratijama, i onoga što se označava kao porast etnonacionalističkih zahtjeva, što predstavlja sasvim drugačiju situaciju. U prvom slučaju, naročito u velikim gradovima, zahvaljujući procesima globalizacije na djelu ćemo imati, ne toliko održavanje tradicionalnih oblika etničkog, koliko stvaranje novih oblika u procesu hibridizacije. Proces hibridizacije biće, po mišljenju Eskersona, ubrzan širenjem kulture ljudskih prava u svim onim oblicima i dimenzijama koji afirmišu prioritet individualnog izbora u odnosu na ono što nameće etnokulturna zajednica kojoj pojedinac pripada.

Jedan od najpoznatijih teoretičara multikulturalizma, Vil Kimlika, takođe skreće pažnju na prisutnu zbrku u određenju pojmova „multikulturalizam“, „multikulturno“, „kulturni pluralizam“ itd. Kanadska vlada je, napuštajući asimilacionistički pristup početkom sedamdesetih, upotrebljavala termin „multikulturna politika“ kojom je naglašavala svoju opredijeljenost za očuvanje kulturno-etničke raznovrsnosti imigranata. Međutim, ovaj termin naišao je na dvostruku kritiku: sa jedne strane, od onih koji su nastojali da institucionalizuju svoj nacionalni identitet doživljavan je kao pokušaj rastakanja i svođenja na imigrantski etnicitet, dok su se drugi, pak, plašili da se na taj način podstiče težnja ka institucionalnom uobličavanju i pretvaranju ovih etničkih grupa u nacije. Kimlika ga upotrebljava kao sinonim za termin „kulturni pluralizam“, koji ima dva osnovna vida: „multinacionalni“ i „polietnički“. Pojam „multikulturalizam“ se u najširem smislu upotrebljava u smislu potrebe uključivanja najrazličitijih marginalizovanih i isključenih društvenih grupa, kao što su homoseksualci, lezbejke, žene itd. Upotreba pojma u ovom značenju naročito je prisutna u SAD-u.²⁸ Naravno, naša pažnja biće fokusirana isključivo na multikulturalizam u Kimlikinom smislu, koji se tiče nacionalnih i etničkih razlika i njime ne obuhvata različite društvene pokrete, dobrovoljne asocijacije i organizacije isključenih i marginalizovanih.

---

²⁷ „To claim that only one ethnic self-assertion – my own – is valid: that’s bad. But to say that all ethnic nationalisms are born equal and as good as each other – that’s at least sounds good“.

Neal Ascherson, „Better off without Them? Politics and Ethnicity in the Twenty-First Century“, *International Affairs (Royal Institute of International Affairs)*, Blackwell Publishing, Vol. 80, No. 1, 2004, p. 100.

²⁸ Po riječima Kimlike, ovakva najrazličitija upotreba pojma ukazuje na složenost pojma kultura: od najužeg do najopštijeg značenja-kulture u smislu „običaja“ određenih grupa i naroda pa do shvatanja kulture u smislu njenog izjednačavanja sa modernom.

Najveći broj zemalja je u multinacionalan i polietnički, ali samo određeni broj njih priznaje to. Tako SAD priznaju svoju polietničnost, ali ne i multinacionalnost. Tačnije, prisutno je negiranje postojanja nacionalnih manjina, poput američkih Indijanaca, Portorikanaca, domorodnih Havajaca. Sa druge strane, zemlje poput Belgije i Švajcarske priznaju ovo drugo, ali ne i svoju polietničnost, koja zahtijeva modifikaciju koncepcije građanstva, u smislu njene adaptacije imigrantima. Kanada, svojom „politikom multikulturalizma unutar bilingvističkog okvira“ i priznanjem prava na samoupravu nacionalnim manjinama, priznaje, kao što naglašava Kimlika, i multinacionalnost i polietnicitet. „Multikulturno društvo“ u deskriptivnom smislu, označava društvo koje se sastoji od više etnokulturnih zajednica. Pri tom, naglašeno je da se kao sinonimi za ovaj pojam često upotrebljavaju pojmovi kao što su „multietničko društvo“, „kulturno pluralno društvo“, „polietničko društvo“ itd. Ipak, termin „multikulturalizam“ se posljednjih godina upotrebljava češće. Glavni razlog za veću popularnost ovog termina u odnosu na prethodno navedene C. W. Votson (C.W. Watson) jeste to što upućuje, ne samo na to da različite kulture egzistiraju u okviru jedne države, već i potvrđuje njihovu jednaku vrijednost i potrebu njihovog očuvanja.²⁹ Umjesto nastojanja da se različitim mehanizmima različitost potiskuje, model multikulturalizma podrazumijeva pozitivan odnos prema razlikama i potrebi njihove afirmacije. Neophodno je, međutim, detaljnije proučiti etnokulturni diverzitet savremenih društava, njegove najzačajnije oblike i potencijalne modele upravljanja različitostima. To su pitanja kojima će biti posvećeno naredno potpoglavlje. Na kraju, geografska i socijalna uslovljenost multikulturalizma opredjeljuju autore, poput Pnine Verbner, da ga imenuju kao „*putujuću teoriju*“ (*travelling theory*), koja je u različitim kontekstima pokušaj odgovora na različita pitanja i probleme. Tako, u SAD-u se tiče zahtjeva različitih marginalizovanih društvenih grupa, a ne samo imigranata ili nacionalnih manjina. U pitanju je upotreba pojma u najširem značenju. U Kanadi se prvenstveno odnosi na prava imigranata da izražavaju svoj etnički identitet slobodno i bez diskriminacije, dok se u Evropi rasprave vode oko integracije imigranata, ali i položaja i podjele ovlašćenja između različitih nacionalnih zajednica.³⁰ Kao što je naglašeno u uvodu, rad će se ograničiti na onaj tip multikulturalizma koji nastaje iz etničkih i kulturnih razlika. Biku Parek (Bhikhu Parekh) je takav oblik kulturnog diverziteta savremenih društva

---

²⁹ C. W., Watson, *Multiculturalism*, Buckingham, Open University Press, 2001, p. 3.

³⁰ Vil Kimlika, *Multikulturalizam, multikulturno građanstvo*, *Op. cit.*, str. 32.

označio kao „komunalni diverzitet“ (*communal diversity*), za razliku od druga dva oblika: „subkulturnog diverziteta“ (*subcultural diversity*) i „perspektivnog diverziteta“ (*perspectival diversity*).³¹

2.2. Etnokulturni pluralizam savremenih društava

Savremena društva su društva izrazito etnokulturno heterogena. Neki autori izdvajaju države poput Islanda i Koreje kao izuzetke od ovog pravila. Miodrag Jovanović s pravom skreće pažnju na to da upotreba ovog pojma u normativnom smislu pretpostavlja određenje u sociološkom smislu. Tačnije, neophodno je utvrditi koji tip grupa konstituše jedno multikulturno društvo, ko su adresati određenih prava i povlastica i kojim instrumentima se politika multikulturalizma sprovodi.³² U sociološkom smislu, Kimlika se zalaže za razlikovanje etnokulturnih i društvenih grupa. Etnokulturne grupe dijeli na nacionalne manjine i etničke grupe i zahtjevi koje ova dva tipa zajednica imaju prema državi i društvu nikako se ne mogu stavljati u istu ravan sa zahtjevima različitih društvenih grupa i pokreta, kao što se to čini u SAD-u. Jovanović naglašava opravdanost ovakvog Kimlikinog stava, posebno sa aspekta kolektivnih prava.

Izvore i prirodu etnokulturne heterogenosti savremenih društava različiti autori tumače na različit način. Iako etnokulturni pluralizam nije specifičnost i kvalitativna novost savremenih društava, Biku Parek ipak izdvaja četiri osobine koje razlikuju savremena društva u ovom smislu.³³ Kao prvo, multikulturalnost savremenih društava je obuhvatnija i dublja u odnosu na njene razmjere u predmodernom dobu. Takođe, ona je i mnogo veći

---

³¹ Bhikhu Parekh, *Rethinking Multiculturalism, Cultural Diversity and Political Theory*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 2002, p. 3.

O ovoj problematici i u: Michael Elliott, John Boli, „Facade Diversity: The Individualization of Cultural Difference“, *International Sociology*, Vol. 23, No. 540, 2008.

³² Miodrag, A. Jovanović, *Kolektivna prava u multikulturnim zajednicama*, Beograd, Službeni glasnik, 2004, str. 17.

³³ Bhikhu Parekh, *Integrating Minorities in a Multicultural Society*, in: Ulrich K. Preuss, Ferran Requejo (ed.), *European Citizenship, Multiculturalism and the State*, Baden-Baden, Nomos Verl.-Ges., 1998, p. 68, 69.

izazov. Ranije su manjinske zajednice uglavnom prihvatale podređen status i činjenicu da su društveni i politički prostori uglavnom pripadali dominantnoj grupi. Zahvaljujući širenju demokratskih ideja, manjinske zajednice u savremenim društvima, ne samo da zahtijevaju jednakost statusa, prava i moći, već jednaku mogućnost participacije i oblikovanja društvenog života, naglašava Parek. One zahtijevaju prihvatanje od strane društva koje će biti manifestovano priznavanjem i koje će odražavati njihovu prisutnost u najvažnijim institucijama države. Dalje, važno je istaći da se savremena multikulturalna društva nalaze u okolnostima rastuće ekonomske i kulturne globalizacije. Parek naglašava protivrečan uticaj procesa globalizacije na etnokulturni diverzitet. Iako će tom pitanju biti posvećeno posebno poglavlje, na ovom mjestu važno je naglasiti sljedeće: Procesi globalizacije, sa jedne strane, vode homogenizaciji ideja, institucija, društvenih praksi itd. Istovremeno, jačaju heterogenost, fragmentaciju i pluralnost na nekoliko nivoa i usložnjavaju postojeću stvarnost u multikulturalnom smislu. Globalizacija je jedna od društvenih okolnosti koja mora biti uzeta u obzir u razumijevanju multikulturalizma savremenih društava. Posljednja, četvrta osobina koju izdvaja Parek tiče se pojave multikulturalizma nakon skoro tri vijeka kulturne homogenizacije, koju su sprovodile nacionalne države. Kulturna i društvena homogenizacija, kao poželjan cilj države, oblikovale su društvo u skladu sa njim. To je dovelo do pogrešnog izjednačavanja jedinstva sa homogenošću, a jednakosti sa uniformnošću, tako da nema ništa čudno u potpunoj moralnoj i emocionalnoj dezorijentaciji u koju nas je dovela savremena duboka multikulturalnost, smatra Parek. Ključno pitanje savremenih društava je kako pomiriti zahtjeve za različitošću i jedinstvom i kako uspostaviti ravnotežu tako da se izbjegnu opasnosti jednog ili drugog ekstremnog pola - ukoliko se previše insistira na jedinstvu i odbija i najmanje preispitivanje i redefinisavanje postojeće forme zajedničkog političkog identiteta, može doći do otpora manjinskih zajednica i dovođenja u opasnost jedinstva na kome se insistira. Takođe, ukoliko se društvo približi drugom ekstremu, fetišizovanju različitosti, a pri tom ima ograničene mogućnosti upravljanja, dolazi u opasnost od dezintegracije, usljed nemogućnosti da konfliktne zahtjeve etnokulturnih zajednica pomiri sa potrebom jačanja zajedničkog identiteta. Neophodno je pronaći model upravljanja koji će uspješno izbjeći oba ova ekstrema, naglašava Parek. Pitanje opravdanosti očuvanja etnokulturnog diverziteta u modernim društvima je takođe važno za ovu problematiku. Džon Reks izdvaja tri ključna razloga zbog kojih moderna društva tolerišu, ili bi trebalo da tolerišu,

i afirmišu etnokulturni pluralizam. Prvi se tiče pojedinačnih prihvatanja određenih vrijednosti različitih etnokulturnih zajednica, koje percipiramo kao poželjne i koje ne ugrožavaju druge kulture, niti zajedničku političku kulturu. Reks, dalje, prihvata Dirkemovo objašnjenje važnosti etničke zajednice za pojedinca u uslovima modernog tržišta rada. Naime, pojedincima je neophodna psihološka i moralna podrška grupa, koje posreduju između porodice i države. Izgleda da takvu podršku oni prije nalaze u okvirima etničke grupe kojoj pripadaju, nego u profesionalnim udruženjima koje stvara moderno društvo. Najzad, etnička solidarnost je ono na šta se, po njegovom mišljenju, etničke grupe oslanjaju u borbi njihovih članova za veću jednakost. U tom smislu, etničke zajednice kao da preuzimaju ulogu klasa.³⁴

2.2.1. Tipovi etnokulturnih zajednica u liberalno-demokratskim društvima

Kao što je prethodno naglašeno, neophodno je u sociološkom određenju multikulturalizma malo bliže upoznati polje etnokulturnog unutar nacionalnih država, kako u smislu tipova zajednica koje egzistiraju, tako i u smislu određenih tenzija koje proističu iz etnokulturnih različitosti. U tome će od pomoći biti tipologija etnokulturnih zajednica u zapadnim demokratijama koju je dao Vil Kimlika.

2.2.1.1. Nacionalne manjine

Vil Kimlika izdvaja pet tipova etnokulturnih zajednica koje se mogu pronaći u zapadnim demokratijama. To su: nacionalne manjine, imigranti, izolacionističke etnoreligijske zajednice, Metici i rasno podvojene zajednice.³⁵ Prirodu zahtjeva, koje državi

---

³⁴ Više o tome u: John Rex, *Ethnic Minorities in the Modern Nation State, Working Papers in the Theory of Multiculturalism and Political Integration*, Palgrave Macmillan, 1996, p. 135.

³⁵ Vil Kimlika, Magda Opalski (ur.), *Op. cit.*, str. 36-59.

upućuju ove etnokulturne zajednice i njihov odnos prema osnovnim liberalno-demokratskim principima, Kimlika analizira u svjetlu procesa većinskog građenja nacije. Nacionalne manjine definiše i dijeli na dvije osnovne kategorije: “*nedržavotvorne nacije*” i “*starosjedilačke narode*”.³⁶ Nedržavotvorne nacije, pri tom, nemaju državu u kojoj su većina, ali imaju tu težnju ili su u prošlosti imale osnova da zahtijevaju svoju državu. Mogu nastati na osnovu dobrovoljnog sporazuma o formiranju federacije ili mogu biti anektirane ili ujedinjene na neki drugi način. Primjeri nedržavotvornih nacija su Katalonci, Baski, Flamanci, Škoti, Velšani, Korzikanci, Kvibečani, Portorikanci itd.³⁷

Starosjedilački narodi su zajednice koje su, silom ili sporazumno, bile uključene u države koje su formirali doseljenici i pri tom su bile izložene različitim pritiscima, istrjebljenju, prinudnoj asimilaciji i otimanju teritorije. Iako razlika između ova dva tipa zajednica nije do kraja jasna, ipak se kao ključna karakteristika starosjedilačkih, indigenih naroda uzima njihov neindustrijski način proizvodnje i činjenica da nemaju svoju državu. Oni najčešće zahtijevaju od države u okviru koje su, da im omogući održavanje njihovog tradicionalnog, predmodernog načina života, kao i da se poštuju i priznaju njihov poseban identitet i ravnopravnost od strane šireg društva. Sami, Inuiti, Maori, američki Indijanci su neki od indigenih naroda. Indigeni narodi uglavnom zahtijevaju određeni oblik samouprave i izvjestan stepen autonomije, kako bi mogli da egzistiraju unutar sopstvene kulture. Kimlika zapaža da diskurs “nacionalne pripadnosti” postaje sve prisutniji kod indigenih naroda kao

---

Na sličan način, Tomas Hilan Eriksen piše o indigenim narodima i urbanim manjinama kao najvažnijim oblicima manjina u savremenim državama, naglašavajući doprinos procesa globalizacije u obliku širenja određenih aspekata modernizacije u očuvanju i ponovnom oživljavanju etničkih identiteta.

„Moglo bi se reći da modernizacija umanjuje stepen kulturne različitosti u svetu. Međutim, nova kulturna samosvest ili refleksivnost, nastala upravo u tim procesima, takođe je motivisala i stvaranje etničkih identiteta koji naglašavaju kulturnu specifičnost. Malo jednostavnije rečeno: Dok su dedovi živeli u skladu sa inuitskom (samijskom, škotskom...) tradicijom i ne razmišljajući o tome, i dok su roditelji uložili ogroman trud da se otesu sramotnog statusa stigmatizovane manjine, današnja generacija čini sve da oživi običaje i tradiciju, koje dedovi nisu bili ni svesni, a koju su roditelji tako žarko želeli da zaborave. Kroz slične procese etnički identitet može proći i tokom dugotrajnih kulturnih konflikata, ali on postaje aktuelan i politički relevantan kad modernizacija dovede do naglih promjena u društvu.“ (Tomas Hilan Eriksen, *Etnicitet i nacionalizam*, Beograd, Bilbioteka XX vek, Čigoja štampa, 224, str. 221).

³⁶ Nacionalne manjine definiše na sljedeći način: „Pod nacionalnim manjinama podrazumijevam zajednice koje su oformile zaokružena i funkcionalna društva na svojim istorijskim zavičajnim teritorijama pre nego što su bila uključena u veću državu“, Ibid., str. 37.

³⁷ Tomas Hilan Eriksen upotrebljava pojam „*protonacija*“ da označi ovakve zajednice, a ta vrsta nacionalizma, odozdo prema gore, etiketira se kao “protonacionalizam” ili etnički nacionalizam. Više o tome u: Tomas Hilan Eriksen, *Op. cit.* str. 34.; Eric J. Hobsbawm, *Naciones y nacionalismo desde 1780*, Barselona, Critica, u navodu: Manuel Castells, *Moć Identiteta*, Zagreb, Golden marketing, 2002, str. 37.

oblik njihove mobilizacije i pojavljuje se kao novi oblik manjinskog nacionalizma. Eriksen smatra da starosjedilački narodi rijetko streme imanju sopstvene države i najčešće se spore oko prava na teritoriju.³⁸ Od sedamdesetih godina XX vijeka mnogi indigeni narodi počinju da se politički organizuju, kako bi mogli da zaštite svoje interese i povrate kontrolu nad resursima i zemljom, prvenstveno. Osniva se i Svjetski savjet indigenih naroda (*World Council for Indigenous People*) 1975. godine, čiji je zadatak bio da pomogne akcije koje su usmjerene na postizanje ravnopravnosti i zaštite interesa indigenih naroda. Slično Kimliki, Ted Robert Gur (Ted Robert Gurr) i Barbara Harff (Barbara Harff) izdvajaju ova dva tipa etnokulturnih zajednica, od ukupno četiri, s tim što umjesto pojma nacionalne manjine i razlikovanja koje je napravio Kimlika, oni pišu o “etnonacionalističkim grupama” (*Ethnonationalists*) i indigenim narodima (*Indigenous people*).³⁹ Ova dva tipa zajednica, za razliku od “Etnoklasa” (*Ethnoclasses*) i tzv. “Pobornika zajednice” (*Communal Contenders*), od države zahtijevaju određeni stepen autonomije, ili čak samostalnosti. Etnonacionalističke grupe su zapravo sinonim za “nedržavotvorne nacije”- termini “mikronacionalizam” ili “manjinski nacionalizam” uglavnom se odnose na ove grupe i njihove zahtjeve. Indigeni narodi uglavnom su bili izloženi diskriminaciji i eksploataciji od strane naroda koji su ih kontrolisali, izgubili su zemlju i bili izloženi kulturnom genocidu ili tzv. etnocidu. Indigene narode često nazivaju i “ljudima granice” (*people of the frontier*),⁴⁰ budući da su nerijetko koncentrisani na periferiji država, poput Samija, Aboridžina ili naroda Masai u istočnoj Africi. Osim Kimlikine upotrebe termina “nacionalna manjina” za označavanje “nedržavotvornih nacija” i “starosjedilačkih naroda”, potrebno je naglasiti da se ovaj termin koristi i za označavanje zajednica koje predstavljaju dio jedne nacije, odnosno imaju matičnu državu i nalaze se na teritoriji druge države u kojoj čine manjinu. Radi preciznosti valjalo bi upotrebljavati termine “indigeni narodi” za “starosjedilačke narode”,

---

³⁸ Eriksen navodi primjer sukoba između norveške vlade i zajednice Samija oko izgradnje hidroelektrane od strane norveške vlade, čemu su se Samiji protivili, naglašavajući da će njena izgradnja narušiti ekološku ravnotežu na zemljištu koje odvajkada koriste za ispašu. Iako Samiji nijesu uspjeli u svojoj namjeri da spriječe izgradnju brane, ipak je sukob imao za posljedicu jačanje jedinstva grupe, mreža i udruženja, pa i odnos sa institucijama Norveške. Više o tome vidi u: Tomas Hilan Eriksen, *Op. cit.*, str. 218.

³⁹ Ted Robert Gurr, Barbara Harff, *Ethnic Conflict in World Politics*, San Francisco, Oxford, Westview Press, 1994, p. 15.

⁴⁰ *Ibid.*, p. 20.

O „etnocidu“ vidi i u: Arđžun Apaduraj, *Strah od malih brojeva*, Beograd, Čigoja štampa, 2006, str. 11-25.

“protonacije” za “nedržavotvorne nacije” i nacionalne manjine u užem značenju zajednica koje imaju matičnu državu i dio su neke veće nacije.⁴¹

2.2.1.2. Imigrantske zajednice

Drugi oblik etnokulturnih zajednica, koji egzistira u modernim demokratskim državama, jesu imigrantske zajednice. Kimlika naglašava da se pod ovim pojmom često podrazumijevaju, kako one zajednice koje imaju pravo da dobiju državljanstvo zemlje prijema, tako i one grupe koje to pravo nemaju. On se ograničava isključivo na upotrebu pojma u prvom smislu, dok za drugi slučaj upotrebljava termin “Metici” (*Metics*).⁴² Tomas Hilan Eriksen za ove etničke zajednice upotrebljava termin “urbane manjine”.⁴³ On naglašava da su u pitanju nedržavljeni zemlje u koju su došli, koji su najčešće u zemljama iz kojih su došli bili dio neke većine. Zatim, radi se o zajednicama koje su najčešće u potpunosti integrisane u kapitalistički sistem proizvodnje, jer su razlozi njihovog dolaska najčešće ekonomske prirode. Za njih je, dakle, karakteristično da žele integrisanje u širu socijetalnu kulturu, kako piše Kimlika, i njihovi zahtjevi, za razliku od zahtjeva pripadnika nacionalnih manjina, uglavnom se odnose na preispitivanje postojećih uslova integracije u društveni sistem.⁴⁴ Znači, oni najčešće ne pristupaju sopstvenom građenju nacije, već traže tolerantniji, zapravo, “multikulturalniji” model integracije, koji bi omogućio zadržavanje posebnog identiteta i sopstvenog etničkog nasljeđa. U ovom smislu, rasprave o multikulturalizmu se odnose na rasprave o ponovnom razmatranju uslova integracije. O modelima u okviru kojih

---

⁴¹ Ivana Jelić s pravom naglašava da je pojam nacionalne manjine uži od pojma etničke manjine i definiše etničku manjinu kao “nedominantnu, karakterističnu grupu sa posebnim kulturnim i etničkim identitetom u odnosu na većinu, kao i sviješću o njemu i želji da se očuva”. Ujedinjene nacije koriste koncept etničke manjine i izbjegavaju termin nacionalna manjina, dok se u Evropi tradicionalno upotrebljava termin nacionalna manjina. Ivana Jelić, *Prava manjina*, Podgorica, CID, 2004, str. 34, 35.

⁴² „Pod imigrantskim zajednicama podrazumevam zajednice koje su nastale na osnovu odluke pojedinaca i porodica da napuste zemlje svog porekla i da se isele u drugo društvo, često napuštajući svoje prijatelje i rodbinu. Ova odluka se, po pravilu, donosi iz ekonomskih razloga, premda, ponekad, ona može biti doneta i iz političkih razloga.“ Vil Kimlika, Magda Opalski, *Op. Cit.*, str. 45.

⁴³ Tomas Hilan Eriksen, *Op. cit.*, str. 225.

⁴⁴ On naglašava i činjenicu da su u najznačajnijim useljeničkim državama izbjeglice, koje su dobile azil, uključene u ovu kategoriju imigranata koje imaju pravo na državljanstvo i prošle su isti proces integracije kao i imigranti.

su države odgovarale na ovakve zahtjeve imigrantskih zajednica biće više riječi u nastavku rada.

U svojoj klasifikaciji etničkih zajednica unutar savremenih društava, Ted Robert Gurr i Barbara Harff, osim tipova etnokulturnih zajednica navedenih u prethodnom potpoglavlju, razlikuju i “etnoklase” (*Ethnoclasses*) i tzv. “pobornike zajednice” (*Communal Contenders*). Pri tom, terminom “etnoklase” označavaju se zapravo imigranti, etničke zajednice, čiji način funkcionisanja i ciljevi kojima teže, po njihovom mišljenju, nalikuju klasama. Njihove težnje su uglavnom usmjerene na što uspješniju integraciju u ekonomski sistem i sticanje ekonomske moći, kao i jednakih političkih prava, zaštitu i promociju sopstvene kulturne tradicije.⁴⁵ Oni su uglavnom raspršeni unutar populacije zemlje prijema i rijetko su teritorijalno koncentrisani, što opredjeljuje i različitu prirodu zahtjeva koje imaju prema nacionalnoj državi, u odnosu na zahtjeve “protonacija”. O obliku multikulturalizma koji se nudi imigrantima, nacionalnim manjinama i drugim zajednicama i o specifičnostima položaja imigranata u uslovima globalizacije biće više riječi u posebnom poglavlju.

2.2.1.3. Izolacionističke etnoreligijske zajednice, metici i rasno podvojene manjine

Osim prethodno navedenih tipova etničkih zajednica, Kimlika izdvaja još i izolacionističke etnoreligijske zajednice i Metike. U prvom slučaju radi se o manjim imigrantskim zajednicama koje, za razliku od imigranata inače, žele određeni stepen izdvojenosti i neučestvovanja u političkom ili građanskom životu, radi zadržavanja

---

⁴⁵ „Ethnoclasses are ethnically or culturally distinct minorities who occupy distinct social strata and have specialized economic roles in the societies in which they are not live“. Ted Robert Gurr, Barbara Harff, *Op. cit.*, p. 23.

Autori upotrebljavaju i termin „vidljive manjine“ (*visible minorities*) da označe ovaj tip etnokulturnih zajednica i pri tom smatraju da su naročito one oblikovane spoljašnjim faktorima poput globalizacije u licu velikih migratornih talasa kojima su razvijene liberalne demokratije izložene. Takođe, spominju i tzv. „dominantne manjine“ (*dominant minorities*), to su etničke zajednice koje imaju dominantnu poziciju u državi; tačnije, koriste njenu političku i ekonomsku moć kako bi održali političku i ekonomsku prednost u odnosu na potčinjenu većinu.

tradicionalnog načina života, a u skladu sa svojim religijskim uvjerenjima. Hateriti, Amiši, hasidski Jevreji, neki su od primjera ovih zajednica. Ovakve zajednice žele da ostanu izvan tokova modernizacije i pokazuju znatan stepen nezainteresovanosti kada se govori o problemima društva ili države kojoj pripadaju. To je razlog zbog kojeg autori, poput Džefa Spinera, smatraju da oni žele da budu „djelimični građani“ i najčešće traže različite oblike izuzeća od zakonom propisanih obaveza. Kimlika naglašava da liberalne demokratije uglavnom tolerišu ovakve etnoreligijske zajednice i prihvataju njihove zahtjeve sve dok ne dođe do drastične povrede prava pojedinaca unutar njih. Za razliku od njih, neke nacionalne manjine, imigranti i etnoreligijske zajednice bile su pod pritiskom integracije od strane nacionalne države u tzv. „procesu građenja nacije“, o kom piše Kimlika. S druge strane, Meticima i „rasno podvojenim zajednicama“ integracija je branjena i onda kada je postojala njihova želja da se integrišu. Termin „Metici“ Kimlika je preuzeo od Majkla Volcera i njime se označava nekoliko kategorija ljudi, od ilegalnih imigranata, privremenih doseljenika u obliku izbjeglica, radnika na privremenom radu do svih drugih oblika boravka u državi bez regulisanog trajnog boravišta ili državljanstva. Meticima se ne omogućava integracija u društvo u zakonskom, političkom, ekonomskom i svakom drugom smislu. Njihov zahtjev najčešće je vezan za omogućavanje integracije na način na koji je to dozvoljeno imigrantima, iako nijesu na taj način došli u zemlju prijema. Tradicionalne useljeničke zemlje su i prihvatale da radnicima na privremenom radu daju dozvolu trajnog boravišta ili da amnestiraju ilegalne imigrante, dok su se neke države tome dugo opirale. Naime, usljed činjenice da su ilegalni imigranti prekršili zakon, a gastarbajteri nijesu ispunili obećanje da će se vratiti u zemlju svog porijekla, pojedine države su smatrale da takve grupe ne zaslužuju dobijanje državljanstva. Za ovakve doseljenike primjenjivana je posebna koncepcija multikulturalizma, različita od one u Kanadi ili Australiji, na primjer. Tako, u nekim njemačkim pokrajinama, sve do osamdesetih godina, vlada je osnivala posebne razrede za Turke, u kojima su djecu podučavali turski učitelji, po nastavnom programu koji je važio u Turskoj, kako bi bili osposobljeni za život u Turskoj, a ne u Njemačkoj. Ovaj oblik multikulturalizma je, zapravo, bio način da se sprovede isključivanje iz društva i da se grupe privole na povratak kući. Ovaj stari model je napušten kada su postale vidljive njegove moralne i empirijske manjkavosti, kako naglašava Kimlika. Empirijske, jer je postalo jasno da neće doći do njihovog povratka kući, posebno usljed činjenice da su mnogi od njih u

Njemačkoj zasnovali svoje porodice i da je ona postala njihova domovina. Osim toga, dalje uskraćivanje državljanstva takvim grupama sa trajnim boravištem moralno je problematično i u suprotnosti je sa idejom liberalne demokratije, u kojoj oni na koje se primjenjuju političke odluke treba i da imaju mogućnost da utiču na njihovo donošenje. Ukoliko je već došlo do nastanjivanja tih ljudi kroz različite programe prijema „stranih radnika“, a posebno kada su mnogi od njih zasnovali porodice na teritoriji zemlje prijema, ne postoji nijedan valjan razlog da im se naturalizacija uskrati. Mnogo se diskutuje oko značaja određenih faktora za proces integracije, i pri tom se uglavnom izdvajaju dva faktora - stepen kulturnih razlika između imigranata u odnosu na preovlađujuću kulturu društva prijema i politika integracije države prijema. Izrazita kulturna različitost može eventualno da uspori proces integracije, ali nikako ne može biti od odlučujućeg značaja, naglašava Kimlika. Ono što je primarni faktor, po njegovom mišljenju, jeste politika zemlje prijema. Isključivo od državne politike naseljavanja i davanja državljanstva zavisi da li će doći do integracije ili isključivanja imigranata. Činjenice da javnost i domicilno stanovništvo imaju različite stavove i reakcije na legalne i ilegalne imigrante, kao i to da se ilegalni imigranti uglavnom doživljavaju kao prijetnja državi, takođe utiču na (ne)integraciju.

Poseban problem u američkom kontekstu predstavlja položaj „rasno podvojenih manjina“. Naime, položaj Crnaca, ili Afroamerikanaca (*African-American*), karakterišu određene specifičnosti koje ih razlikuju od ostalih etnokulturnih zajednica na Zapadu. Najprije, usljed činjenice da su u Ameriku dospjeli kao robovi, a ne dobrovoljno i zahvaljujući tome što, ne samo da nijesu podsticani da se integrišu, već su u tome sprječavani, ne možemo ih podvesti pod kategoriju dobrovoljnih imigranata. Takođe, ne uklapaju se ni u koncept nacionalnih manjina, budući da ne potiču iz Amerike, nemaju zajednički istorijski jezik, a kroz zabranu udruživanja svaki pokušaj obnavljanja zajedničkog kulturnog obrasca smatran je nezakonitim. Izražena su neslaganja oko načina na koji treba popravljati jedinstveno loš položaj Afroamerikanaca i ona se uglavnom tiču zauzimanja jednog od dva moguća kursa. Prvi se odnosi na praćenje imigrantskog obrasca integracije, dok se drugi veže za proces definisanja Crnaca kao nacije i nastanka određenog oblika crnačkog nacionalizma.⁴⁶ Nijedan od ovih modela nije realan, smatra Kimlika, jer zbog postojanja prepreka za integraciju sa kojima se imigranti ne suočavaju, a zahvaljujući

---

⁴⁶ Vil Kimlika, Magda Opalski (ur.), *Op. cit.*, str. 58.

teritorijalnoj raspršenosti Crnaca, nema izgleda da bi neki oblik nacionalizma mogao da riješi probleme. Potrebno je stvoriti *sui generis* pristup, koji bi imao u vidu specifičnosti položaja Afroamerikanaca i formulirati cilj koji se mjerama želi postići, tim prije što su dugotrajno isključivanje, nepravedno postupanje kroz istoriju i sadašnja loša pozicija ojačali separatističke subkulturne grupe u ovim zajednicama, koje odbacuju mogućnost popravljivanja položaja i integracije kroz „bjelačke“ institucije, skreće pažnju Kimlika.

2.2.2. Odnos nacionalne države prema etnokulturnom diverzitetu

Nakon što smo ukratko izložili osnovne tipove etnokulturnih zajednica u modernim liberalnim demokratijama, potrebno je obratiti pažnju i na moguće odgovore države na činjenicu multikulturalnosti i etnokulturnog diverziteta, kao i na zahtjeve koje ovakve zajednice upućuju. Nakon analize ključnih modela upravljanja etnokulturnim različitostima, s posebnim akcentom na model multikulturalizma, biće jasniji problem „dijalektike građenja nacije“, o kom piše Kimlika i kojem će biti posvećena pažnja u narednom poglavlju. Pri tom, u radu će akcenat biti na razmatranju odnosa dvije najbrojnije etnokulturne zajednice (nacionalne manjine i imigranti) i države, i modelima koji se primjenjuju u suočavanju sa izazovima koje zahtjevi ovih zajednica stavljaju pred državu. Na ovom mjestu važno je naglasiti da se kao poželjan odnos prema etnokulturnoj različitosti uzima liberalno-pluralistička pozicija, čiji je najzačajniji predstavnik Vil Kimlika. Ovaj pristup potencira legitimnost i građenje nacije i manjinskih prava, afirmaciju i očuvanje etnokulturnog diverziteta uz promociju liberalnih vrijednosti slobode, pravde i demokratije.⁴⁷ Drugim riječima, manjinska prava i diferencirano građanstvo ne isključuju jačanje i izgradnju zajedničkog nacionalnog identiteta. Pitanjem odnosa multikulturalizma i nacionalnog identiteta pozabavićemo se u posebnoj dijelu rada.

---

⁴⁷ Kimlika smatra da je liberalno-pluralistički pristup bolji od ranijih pristupa i mogućih alternativa, kojih, po njegovom mišljenju ima tri: 1. Prva je karakteristična za „neliberalne većinske nacionaliste“ i potencira građenje nacije kao ono što je dobro, a manjinska prava kao ono što je loše; 2. Drugu zastupaju „liberalni kosmopoliti“ koji i manjinska prava i proces građenja nacije smatraju lošim; 3. I treću prihvataju neki postmodernisti, koji građenje nacije označavaju kao loše, a manjinska prava kao nešto što je dobro. Više u: Ibid., str. 65.

Autori, poput Kristin Inglis (Christine Inglis), izdvajaju tri idealno-teorijska pristupa odnosa države prema etnokulturnoj različitosti. To su: asimilacija, diferencijalističke politike i multikulturalizam.⁴⁸ Već je ranije naglašeno da će u radu biti razmatrana pozicija isključivo nacionalnih manjina i imigranata u svjetlu modela multikulturalizma. Biku Parek, za razliku od Kristin Inglis, izdvaja pet modela integracije manjina: proceduralni, asimilacionistički, bifurkacioni, pluralistički i miletski model.⁴⁹

Asimilacija i diferencijalističke politike predstavljaju dva ekstremna pola. Na ovom mjestu, ukratko će biti predstavljen model diferencijalističkih politika, dok će o modelu asimilacije biti više riječi u potpoglavlju koje slijedi. Odgovor diferencijalističkih politika na činjenicu etnokulturnog pluralizma jesu različiti oblici segregacije manjina i ograničene participacije u savremenom dobu. Država nije raspoložena da pravi bilo kakve promjene, pravne i/ili insitucionalne, kojima bi na neki način uvažila zahtjeve manjina i prilagodila im se. Ono što ona eventualno dozvoljava, vođena potrebom za minimalnim kontaktom sa manjinama, jeste razvoj paralelnih institucija u polju obrazovanja, zdravstvene zaštite i kulture. Određeni oblik diferencijalističkih politika, ukoliko zanemarimo ekstremne varijante, poput etničkog čišćenja, postoji i onda kada je princip sticanja državljanstva *ius sanguinis*, smatra Inglis. Takvu situaciju imali smo u slučaju Turaka u Njemačkoj, kojima je dugo bila onemogućena integracija od strane države, što je argumentovano očekivanjem da se oni vrate u Tursku i ispune obećanje o privremenom boravku u Njemačkoj, što se na kraju nije desilo. Djeca prve generacije turskih doseljenika formirala su porodice u Njemačkoj i najveći broj njih je želio državljanstvo Njemačke, koja od osamdesetih godina polako napušta ovaj stari model odnosa prema ljudima na privremenom radu.

Džon Reks izdvaja tri moguća odgovora liberalnih demokratija na činjenicu etnokulturnog pluralizma, posebno u odnosu na imigrantske zajednice. Prvi imenuje kao „njemački model“, u kom imigrantima nije omogućen otvoren pristup državljanstvu, već se računa na to da će se oni, nakon što prestane potreba za njihovom radnom snagom, vratiti u zemlju iz koje su došli; druga alternativa odnosi se na tzv. „francuski model“, u kom je integracija imigranata u društvo prijema skopčana sa bržim ili sporijim odricanjem od sopstvenog etnokulturnog identiteta; a treći odgovor pruža model multikulturalizma u kom

---

⁴⁸ Christine Inglis, *Op. cit.*, p. 37-41.

⁴⁹ Bhikhu Parekh, *Integrating minorities in a Multicultural Society*, in: Ulrich K. Preuss, Ferran Requejo (eds.), *European Citizenship, Multiculturalism, and the State*, Baden-Baden, 1998, p. 70.

integracija imigranata podrazumijeva očuvanje njihovog etnokulturnog identiteta i njegove posebnosti.⁵⁰

2.2.2.1. Asimilacionistički model

Zbog dugotrajnosti modela asimilacije i činjenice da je model multikulturalizma nastao, između ostalog, i kao reakcija na neuspjeh koji je doživio model asimilacije, potrebno je ukratko izložiti njegove karakteristike i razloge usljed kojih je postao neprihvatljiv. Bez namjere da se na ovom mjestu detaljnije ulazi u tu problematiku, treba istaći da su različite varijante modernizacijskih teorija predviđale postepeno iščezavanje etničkog i etnonacionalnog kako proces modernizacije bude napredovao. U tome naročito prednjače funkcionalistički pristupi etnicitetu koji očekuju da će, u krajnjoj instanci, proces modernizacije ukinuti etničke posebnosti.⁵¹ U skladu sa strukturalnim funkcionalizmom, kao dominantnom sociološkom perspektivom do 60-tih godina XX vijeka, asimilacija imigranata smatra se poželjnim i neizbježnim procesom. Pri tom, sama asimilacija ne shvata se kao prihvatanje jedne partikularne kulture, već kao pristupanje naučnoj, racionalnoj civilizaciji i etnokulturnom, neutralnom, univerzalnom društvu. Pretpostavilo se da će univerzalizujuće sile, prvenstveno oličene u sistemu obrazovanja i masovnoj kulturi, postepeno umanjiti značaj kulturnih razlika između različitih grupa. Problemi kohezije društva i opasnosti od nemogućnosti apsorbovanja novih elemenata u vidu pripadnika različitih etnokulturnih zajednica postaju primarni kada se govori o integraciji shvaćenoj u obliku asimilacije. Složena dinamika etničkih odnosa je u slučaju asimilacije svedena na odnos *licem u lice* između imigranta (kandidata za asimilaciju) i „društva prijema“, koje se shvata kao integrisana cjelina, naglašavaju Filip Putinja i Žoslin Stref-Fenar.⁵² Pri tom, proces asimilacije sastoji se iz dvije faze. U prvoj fazi, tzv. fazi adaptacije, doseljenici se

---

⁵⁰ Detaljnije u: John Rex, *Op. cit.*, p. 134.

⁵¹ O funkcionalističkom pristupu etničkom i nacionalnom kao i o objašnjenju činjenice neiščezavanja ova dva oblika identiteta više u: Siniša Malešević, *Sociologija etniciteta*, Beograd, Fabrika knjiga, 2009, str. 85-111.

⁵² Filip Putinja, Žoslin Stref-Fenar, *Teorije o etnicitetu*, Beograd, Čigoja štampa, 1997, str. 72

prilagođavaju u minimalnom stepenu da bi, kako proces bude odmicao, napredovalo i interiorizovanje novih vrijednosti i stavova društva prijema. Proces se završava „rastvaranjem grupa imigranata čiji se članovi gube u „društvu prijema“. Tada se od autohtonog stanovništva imigranti više ne razlikuju, ni društvenim položajima koje zauzimaju, niti pak vrijednostima koje ističu“.⁵³ Paralelno sa ovim promjenama dešava se i slabljenje etničkih veza i osjećaja solidarnosti unutar grupa, što će postepeno dovesti do potpunog slabljenja, ako ne i iščezavanja etničkih identiteta. Ovo je put koji se zasniva na tzv. *liberal expectancy* i predstavlja jednu varijantu asimilacionističkih teorija.⁵⁴ Prethodno objašnjen proces asimilacije odnosi se prvenstveno na odnos prema imigrantima i često se za označavanje ovog procesa upotrebljavao i termin „anglo-prilagođavanje“. Što se tiče odnosa prema nacionalnim manjinama, model asimilacije je najčešće podrazumijevao različite oblike potiskivanja manjinskog nacionalizma, veći ili manji stepen jezičke asimilacije, onemogućavanja bilo kakvog političkog udruživanja i kontrole nad obrazovnim programom.⁵⁵ Cilj asimilacije nacionalnih manjina bio je slabljenje njihovog nacionalnog identiteta, potencijalnih težnji za njegovim uobličavanjem i to je uglavnom argumentovano strahom od secesionizma i ugrožavanja institucionalizovanog nacionalnog identiteta.

Asimilacionistički odnos prema nacionalnim manjinama promijenio se tokom dvadesetog vijeka iz empirijskih i normativnih razloga, po mišljenju Kimlike. Najprije, postalo je jasno da takav način tretiranja nacionalnih manjina nije pružio željene rezultate. Nacionalni identitet nacionalnih manjina pokazao se kao vrlo istrajan i stabilan, uprkos kontinuiranim naporima države da ga oslabi. Takođe, zahtjevi nacionalnih manjina da se kroz različite oblike autonomije i samouprave omogući očuvanje njihovog identiteta i samostalnosti nijesu se smanjili, naprotiv. Dalje, postalo je jasno da opasnost od secesionizma i neloyalnosti od strane nacionalnih manjina raste ukoliko država potiskuje

---

⁵³ Ibid., str. 73.

⁵⁴ Lijeve varijante zasniva se na *radical expectancy* (Glazer i Moynihan). U ortodoksnom marksizmu diktatura proletarijata i nastanak komunističkog društva dovešće do iščezavanja podjela po etničkoj i nacionalnoj liniji i posebnosti etničkih identiteta, budući da oni obavljaju ideološku funkciju maskiranja klasnih sukoba, interesa i podređenog položaja nekih etničkih grupa. Ukidanjem klasnih antagonizama etnički identiteti pretaće da postoje. Više o tome u: Ibid., str. 119-122.

⁵⁵ Kimlika navodi nekoliko primjera asimilacionističke politike prema nacionalnim manjinama. Francuska je, naročito tokom XVIII i XIX vijeka, branila upotrebu baskijskog i bretonskog jezika u školama i izdavaštvu. Kanada je zakonski zabranila starosjediocima da formiraju politička udruženja koja bi radila na promociji njihovih nacionalnih interesa, itd. Više u: Vil Kimlika, Magda Opalski, *Op.cit.*, str. 38.

Više o procesu građenja nacije u procesu birokratske inkorporacije vidi: Entoni Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd, Čigoja štampa, 2006, str. 90-101.

njihov nacionalni identitet i odbija da prizna pravo na samoupravu, makar u minimalnom stepenu. Upravo je priznanje različitosti i omogućavanje nacionalnim manjinama da zaštite svoj identitet način da država postigne stabilnost kojoj teži. Vrlo je važno napomenuti i važnost konteksta u pogledu opstanka i daljeg jačanja manjinskog nacionalizma. Ako je u određenom periodu prisilno postupanje prema manjinama u procesu uobličavanja institucionalizovanog nacionalno-državnog identiteta i bilo moguće, reklo bi se da to više nije realno. Naročito u eri globalizacije koja nekim svojim procesima pogoduje upravo očuvanju identiteta nacionalnih manjina, o čemu će detaljnije biti riječi u posebnom dijelu rada. Nacionalne manjine imaju pravo da očuvaju i promovišu sopstveni nacionalni identitet, ali je vrlo važno da se to čini na način koji je u skladu sa liberalnim principima. Drugim riječima, nedopustivo je bilo kakvo kršenje ljudskih prava, represije, etničko čišćenje u procesu promovisanja legitimnih oblika manjinskog nacionalizma. Kao što nacionalna država treba da se u odnosu na manjinski nacionalizam rukovodi poštovanjem prava i liberalnim ograničenjima, tako i nacionalne manjine moraju da poštuju prava zajednica koje se nalaze na teritoriji na kojoj imaju autonomiju. Nedopustivo je da Kvibečani unaprjeđuju svoja nacionalna prava u odnosu na ostatak Kanade, a da, istovremeno, ne poštuju prava starosjedioca u odnosu na ostatak Kvebeka, naglašava Kimlika.⁵⁶

Od 70-tih godina XX vijeka, napušta se asimilacionistički pristup u procesu integracije imigranata, zato što se pokazao kao nerealan, nepravedan i nepotreban, naglašava Kimlika. Nerealan, jer nije proizveo očekivane posljedice, baš kao ni u slučaju nacionalizma nacionalnih manjina. Imigranti su očuvali svoj identitet, a „stare kulturne razlike ne samo što nisu ukinute nego su postali izvori kolektivne mobilizacije“.⁵⁷ Izgleda da je prvi dio procesa prilagođavanja imigranata, koji smo nazvali adaptacija (akulturacija), u kom oni stiču sazajne kompetencije i prihvataju određene aspekte procesa modernizacije, odveo u suprotnom smjeru od očekivanog. Umjesto da završi u asimilaciji, on je proizveo jačanje svijesti o sopstvenom identitetu; umjesto da se imigranti vremenom prestanu razlikovati od građana društva prijema, u odnosu između grupa došlo je do profilisanja i očuvanja njihovog etnokulturnog identiteta. U dijelu u kom će biti analiziran uticaj procesa globalizacije na

---

⁵⁶ Vil Kimlika, Magda Opalski, *Op. cit.*, str. 41.

⁵⁷ To slikovito izražava čuveni Hansenov zakon: “Onoga što sin želi da zaboravi unuk bi rado da se seća”. Filip Putinja, Žoslin Stref-Fenar, *Op. cit.*, str. 77.

etnokulturni diverzitet, biće više riječi o načinima na koje sami ti procesi pojačavaju ovaj protivrječan efekat procesa modernizacije na etnički i nacionalni identitet.

Osim što se pokazao kao nerealan, model asimilacije je bio i nepotreban zato što izražen etnički identitet i jak osjećaj pripadnosti sopstvenoj etnokulturnoj zajednici nijesu u koliziji sa prihvatanjem zajedničkog nacionalno-državnog identiteta, niti a priori znače manjak lojalnosti. Činjenica da je često bio skopčan sa većim ili manjim stepenom represije i nepoštovanja različitosti imigranata čini ovaj model i nepravednim. Reakcija imigranata na asimilacionističke težnje države i društva bili su zahtjevi za pravednijim modelom integracije što je, između ostalog, dovelo do uspona multikulturalnog modela integracije, o čemu će biti više riječi u narednom potpogavlju. Razmatrajući pet modela intergracije manjina, Biku Parek naglašava da asimilacionistički model podrazumijeva da stabilnost i potreban stepen kohezije društvena zajednica može imati isključivo ukoliko njeni članovi dijele zajedničku nacionalnu kulturu, zajedničke vrijednosti, moralne norme i društvene prakse.⁵⁸ On takođe kritikuje ovaj model i izdvaja nekoliko ključnih zamjerki. Kao prvo, u asimilacionističkom

---

⁵⁸ Bhikhu Parekh, *Integrating minorities in a Multicultural Society*, Op. Cit., p. 70.

Osim asimilacionističkog, Parek daje najvažnije karakteristike četiri preostala modela. Proceduralisti smatraju da je najbolji način da se organizuje multikulturalno društvo utemeljenje na onome oko čega se može postići minimalni konsenzus pripadnika različitih kulturno-etničkih zajednica, tačnije, utemeljenje na minimumu koji im je zajednički. Ovaj model zahtijeva u potpunosti etnokulturno neutralnu državu koja neće promovisati nijednu pojedinačnu kulturu i koja, jedino u tom slučaju, može obezbijediti političko jedinstvo i maksimum slobode za manjinske zajednice da, u mjeri u kojoj žele, odbace ili prihvate model življenja većine.

Bifurkacionisti, sa druge strane, zastupaju djelimičnu asimilaciju. Za njih je proceduralistički model, kao previše ispražnjen i formalan, nerealan, a potpuna asimilacija nepotrebna i nepravedna. Da bi zajednica obezbijedila potrebno jedinstvo, potrebno je da građani dijele zajedničku političku kulturu, zajedničke vrijednosti, prakse i institucije. Asimilacija manjinskih zajednica u političku kulturu je potrebna i ona ne podrazumijeva njihovu neslobodu da žive na način na koji žele. Ovo je model koji potencira razliku između javne i privatne sfere, pri čemu je jedinstvo vezano za javnu sferu a različitosti su smještene u privatnu i sferu civilnog društva. Parek naglašava da se ovaj model u literaturi britanskih, američkih i francuskih teoretičara često naziva integracijom, da bi se napravila razlika u odnosu na asimilaciju u užem smislu te riječi. Jedna od najpoznatijih verzija ovog modela je tzv. Ustavni patriotizam koji zastupa Habermas.

Zastupnici pluralističkog modela zamjeraju prethodnom činjenicu postojanja političke kulture, koja nije nastala kao rezultat kompromisa između različitih etnokulturnih zajednica, već je data i od manjinskih zajednica se očekuje da je prihvate i da se u nju asimiluju, što je po njihovom mišljenju, negativno sa aspekta položaja manjinskih zajednica i stabilnosti društvene zajednice u cjelini. Politička kultura, vrijednosti, simboli, kolektivno samorazumijevanje i zajednički nacionalni identitet treba da odražavaju promijenjenu stvarnost u smislu priznavanja etnokulturnih zajednica i u javnoj sferi. O različitim varijantama ovog modela biće posebno riječi.

Miletski model naglašava ukorijenjenost pojedinca u kulturi kojoj pripada. Kultura je ta koja pojedincima obezbjeđuje identitet, istorijski kontinuitet, norme ponašanja, običaje i sve ono što čini njegov život u svim njegovim aspektima. Budući da je kultura toliko značajna za pojedinca, glavni zadatak države i razlog njenog postojanja jeste da obezbijedi očuvanje i dalji razvoj kulturnih zajednica. Država se u ovom modelu pretvara u tzv. uniju zajednica (*union of communities*) i glavni cilj postaje briga o očuvanju njihove posebnosti, koja se smatra toliko konstitutivnom za pojedinca i njegov identitet.

modelu nije sasvim jasno u šta bi to manjine trebalo da se asimiluju. Asimilacionisti nastoje da prikažu kulturu društva kao koherentnu i iznutra jedinstvenu, što zapravo nikada nije slučaj. Oni zanemaruju činjenicu postojanja njene složenosti i često suprotnih tendencija, koje njen dalji razvoj određuju na potpuno različit način. To dalje proizvodi asimilaciju manjinskih zajednica, ne u kolektivnu kulturu u svojoj složenosti, već u nekakav njen ideološki oblik, smatra Parek. Drugo, asimilacija se pokazala kao nefunkcionalna u praksi. Posebno u slučajevima kada je skopčana sa visokim stepenom nametanja i pritisaka, praksa je pokazala da često proizvodi suprotne efekte od namjeravanih. Razlozi za to su različiti, od toga da su kulturne posebnosti duboko utemeljene u živote članova zajednice na svim nivoima i da je nemoguće na taj način umanjiti njihov značaj, pa do činjenice da su one najčešće povezane sa religijom, čija promjena, kao uslov potpune asimilacije, jednostavno nije nešto na šta su članovi manjinske zajednice spremni.

Kompleksnost svake pojedinačne kulture u smislu složenosti i različitih praksi i iskustava, koja njeni pojedinačni članovi usvajaju, može biti obuhvaćena u svojoj punoti najčešće samo od strane onih koji su u njoj rođeni, naglašava Parek. Takođe, po njegovom mišljenju, asimilacija, sve i da bude ostvarena, ne može da garantuje potpuno i bezuslovno prihvatanje budući da svako, pa i najmanje razlikovanje od dominantne kulture može proizvesti otpor i neprihvatanje. Treće, asimilacija, nezavisno od njene učinkovitosti, nije opcija koja dolazi u obzir za liberalno-demokratska društva, budući da su ona u same temelje svog postojanja ugradila poštovanje različitosti i jednak odnos prema svim pojedincima nezavisno od njihove etnokulturne posebnosti. S obzirom da su pojedinci duboko ukorijenjeni u kulturu kojoj pripadaju i koja im obezbjeđuje identitet, priznanje i poštovanje pojedinca neodvojivo je od priznanja i poštovanja kulture kojoj pripada. O vezi između individualizma i multikulturalizma biće još riječi u dijelu u kom će biti izložene neke od različitih teorija multikulturalizma. Četvrto, asimilacionisti prenaglašavaju opasnost od kulturne fragmentiranosti po jedinstvo društvene i političke zajednice i pri tom ne uviđaju pozitivne posljedice koje očuvanje kulturnog diverziteta može proizvesti, smatra Parek.⁵⁹ Upravo su očuvanje i afirmacija etnokulturnog diverziteta najbolji načini da se manjinskim

---

⁵⁹ „Cultural diversity increases the available range of options and extends the parameters of freedom. It provides new sources of psychological and moral energy and vitalises the wider society. It expands imagination and sympathy, cultivates habits of tolerance, encourages a healthy competition between different ways of life, adds colour and beauty to social life, and deepens our appreciation of the nature and possibilities of human existence“. Bhikhu Parekh, Ibid., p. 76.

zajednicama pruži osjećaj sigurnosti, da se stvori povoljan ambijent za razvoj kulture ljudskih prava i poštovanje različitih identiteta u duhu tolerancije i liberalnih vrijednosti. Samo se na taj način mogu uspješno izbjeći dva zla blizanca, kako ih naziva Parek. To su nekritička asimilacija i bezumni fundamentalizam.

Nejtan Glejzer napominje da je termin „asimilacija“ devedesetih u SAD-u bio prilično nepopularan i zahvaljujući činjenici da je doživljavan kao oblik prisilnog prilagođavanja imigranata, reakcije na njegovo spominjanje bile su uglavnom negativne.⁶⁰ Model asimilacije nije u praksi proizveo ono što je namjeravao, u teoriji je izgubio reputaciju i zamijenjen je novom, multikulturalnom stvarnošću. Međutim, Glejzer smatra da je asimilacija, shvaćena na pravi način, još uvijek vrlo značajna i moćna sila koja pogađa etnokulturne posebnosti i da je ključni razlog negativnog odnosa prema njoj zapravo njen neuspjeh u odnosu prema Afroamerikancima, koji se pretvorio u jedan generalno negativan odnos prema ovom modelu. Glejzer, stoga, ponovo razmatra karakteristike modela i razloge koji su doveli do njegovog neuspjeha. Navodeći jedan od „najcitiranijih pasusa u istoriji imigracije“ iz 1782. godine, koji objašnjava prirodu i karakter američkog nacionalnog identiteta, Glejzer primjećuje da se u njemu, kao ni u drugim sličnim odjeljcima, uopšte ne pominju pripadnici crne rase, kao ni američki Indijanci.⁶¹ Čak, po Glejzeru, u skoro svim diskusijama i debatama o amerikanizaciji ili asimilaciji, koje su vođene tokom XIX, a sve do Drugog svjetskog rata, učesnici su imali u vidu isključivo Evropljane, nezavisno od toga da li su bili zastupnici ili oni koji su kritikovali ovaj proces. Nije bilo ni riječi o pripadnicima crne rase kao najbrojnijoj manjini. Slobodno se može reći da se „amerikanizacija“ u drugoj

---

⁶⁰ „Indeed , in recent years it has been taken for granted that assimilation-as an expectation of how different ethnic and racial groups would respond to their common presence in one society, or as an ideal of how the society should evolve, or as the expected result of a sober social scientific analysis of the ultimate consequence of the meeting of people and races-is to be rejected.

Nathan Glazer, *We Are All Multiculturalists Now*, London, Cambridge Massachusetts, Harvard University Press, 1997, p. 96.

⁶¹ „What then is the American, this new man? He is either a European or the descendant of a European, hence that strange mixture of blood, which you will find in no other country. I could point out to you a family whose grandfather was an Englishman, whose wife was Dutch, whose son married a French woman, and whose present four sons have four wives of four different nations. He is an American, who, leaving behind him all his ancient prejudices and manners, receives new ones from the new mode of life he has embraced, the new government he obeys, and the new rank he holds“ .

Crevecoeur, *Letters from an American Farmer*, in: Philip Gleason, „American Identity and Americanization“, in: *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*, Cambridge University Press, 1980, p. 33.

polovini XIX vijeka odnosila na one koji nijesu bili Amerikanci, a da su Crnci, iako rođeni u Americi, zapravo bili u potpunosti ignorisani i isključeni.

Četrdesetih godina XX vijeka asimilacija je u SAD-u karakterisana kao poželjna posledica smanjivanja predrasuda i diskriminacije prema pripadnicima crne rase. Iako je bilo jasno da razlika u boji kože nikada ne može biti nevidljiva, smatralo se da će socijalna, ekonomska, kulturna i politička asimilacija pripadnika crne rase učiniti njihov položaj ravnopravnim u odnosu na bijelce i napraviti od njih ravnopravne amerikance drugačije boje kože. Sve do 60-tih godina XX vijeka nije bilo značajnijih zahtjeva za očuvanjem posebnog kulturnog identiteta i specifičnosti Amerikanaca crne boje kože od strane njihovih političkih lidera ili intelektualaca. Od 60-tih godina otpor prema asimilaciji raste i dobija različite oblike. Pitanje koje je danas ključno, po Glejzeru, jeste pitanje da li je asimilacija mrtva. Iako je termin postao neprihvatljiv, a koncept izgubio na reputaciji, ono što se dešava u stvarnosti doprinosi potrebi da se zaključci ne izvode olako i prebrzo. Iako ne na nivou javne ideologije, školskih programa ili na neki drugi, institucionalizovan način, moć asimilacije u SAD-u još uvijek nije nestala, smatra Glejzer. Sile asimilacije i dalje djeluju u praksi preko učenja jezika, standardizovanih proizvoda masovne kulture, televizije, sporta itd. Činjenica je, međutim, da je asimilacija zakazala kod integracije Crnaca, koji su ostali izdvojeni i neravnopravni uprkos posvećenosti najvećeg broja njihovih lidera procesu uključivanja. Upravo je to ono što je, po mišljenju Glejzera, ojačalo multikulturalizam kao alternativu asimilaciji.⁶² Izdvajajući tri moguća pristupa činjenici etnokulturnog diverziteta, Roj Bruks

---

⁶² O asimilaciji i mogućnosti njenog povratka, vidjeti interesantan tekst Rodžera Brubejkera. Rogers Brubaker, „The Return of Assimilation? Changing Perspectives on Immigration and its Sequels in France, Germany, and United States“, p. 39-57, in: Christian Joppke, Ewa Morawska (ed.), *Toward Assimilation and Citizenship: Immigrants in Liberal Nation-States*, Palgrave Macmillan, 2003. Iako piše o povratku asimilacije („return of assimilation“), Brubejker ne misli na povratak klasičnog oblika državnog projekta jake homogenizacije, iako je termin toliko diskreditovan da je negativna reakcija na njega postala gotovo kao uslovni refleks, naglašava Brubejker. On, najprije, skreće pažnju da pojam asimilacija ima dva osnovna značenja: jedno opšte, apstraktno, i drugo posebno, organsko. Asimilacija, u prvom smislu, označava rastuću sličnost („increasing similarity or likeness) i proces asimilacije je zapravo proces čija se suština sastoji u nastojanju da nešto postane slično (*Intransitively use*), učini sličnim ili tretira kao slično (*transitive use*): „Assimilation is thus the process of becoming similar, or of making similar or treating as similar“, (Ibid., p. 42) U drugom značenju, asimilacija podrazumijeva kompletnu apsorpciju i akcenat ovdje nije na samom procesu već na finalnom rezultatu i činjenici da li je do njega došlo ili ne. U prvom slučaju, akcenat je na procesu i ona se shvata u smislu stepena sličnosti i pravca promjene, što je još značajnije. Upotreba termina isključivo u drugom slučaju je zapravo dovela do diskreditacije asimilacije koja se doživljava kao „normatively retrograde“, „analytically disreputable“ and „empirically wrong“ (Ibid., p. 42). Upotreba pojma „asimilovati“ u značenju „učiniti sličnim“, sugerise postojanje politike nasilne asimilacije sa manjim ili većim stepenom prisile, ali svakako suprotno volji imigranata. Opšte značenje pojma, pak, vezuje se za tzv. neprelaznu upotrebu pojma, kada se „postajanje sličnim“ dešava uz nesumnjivo poštovanje imigranata i nepostojanje bilo kakvog oblika respresije. Posljednjih

piše o *kulturnoj asimilaciji, transkulturalizmu (kosmopolitizmu) i pluralizmu (ili multikulturalizmu)*.⁶³ Pod kulturnom asimilacijom podrazumijeva klasičan asimilacionistički „melting pot“ koncept u kom se od manjine zahtijeva upodobljavanje većini u jednosmjernom procesu, kojeg karakteriše veći ili manji stepen represije i prisile. Bruks to slikovito izražava na sljedeći način: „*Cultural assimilation: Black Face, White Mind*“.⁶⁴ Ključna karakteristika kulturne asimilacije jeste nastojanje da se sačuva dominacija vrijednosti bijele srednje klase u najvažnijim centrima moći. Pri tom, asimilacionisti blagonaklono gledaju na očuvanje različitosti u oblasti umjetnosti ili sporta, na primjer. Etnokulturni diverzitet generalno se održava na najmanjem mogućem nivou, pažnja se ne poklanja njegovoj afirmaciji i očuvanju, a nema ni neke značajnije reprezentacije manjinskih, nedominantnih etnokulturnih zajednica, posebno Afro-amerikanaca.

Već je naglašeno da je ovakav oblik odnosa prema etnokulturnoj različitosti uglavnom napušten, u većoj ili manjoj mjeri. Transkulturalizam ili kosmopolitizam je model odnosa prema etnokulturnom pluralitetu, koji Bruks određuje konstrukcijom „*Black Face, Mocha Mind*“. U tom modelu dolazi do miješanja vrijednosti svih grupa, koje zajedno tvore novu, hibridnu kulturu. Nema, dakle, jednosmjernog odnosa i nametanja vrijednosti manjini od strane većine, već se radi o uzajamnom odnosu i miješanju. No, uprkos tome, glavne političke prakse, sistem obrazovanja i pravne norme, ipak su u interesu bijelaca (preciznije, bijelih muškaraca, pripadnika srednje klase) i omogućavaju održavanje dominantnog položaja. Treći model je model multikulturalizma ili kulturnog pluralizma izražen kroz

---

godina upravo je na djelu povratak ovakvog oblika asimilacije, tačnije, iako se termin asimilacija ponovo upotrebljava, sam koncept je transformisan, mišljenja je Brubejker. Njegova transformacija ogleda se, između ostalog, u pomjeranju od organskog do opšteg razumijevanja pojma, zatim u činjenici da se imigranti sada doživljavaju kao aktivni subjekti a ne objekti asimilacije kao i u neinsistiranju na homogenosti. Osim toga, dešava se i pomjeranje od holističkog pristupa koji je bio karakterističan za stari koncept asimilacije, ka jednom tzv. disagregatnom pristupu (*disaggregated approach*) koji asimilaciju ne sagledava kao jednosmjernan proces u nacionalno-državnom okviru već je analizira u određenim dimenzijama i vremenskim periodima itd. Vidjeti i: Les Back, Michael Keith, Azra Khan, Kalbir Shukra, John Solomon, „New Labour’s White Heart: Politics, Multiculturalism and the Return of Assimilation, *The Political Quarterly Publishing*, Blackwell, 2002, pp. 445-454; Sylvia Zappi, *French Government Revives Assimilation Policy*, Migration Information Source, 2003, dostupno na: <http://www.migrationinformation.org/Feature/display.cfm?ID=165>; Susan K. Brown, Frank D. Bean, *Assimilation Models, Old and New: Explaining a Long-Term Process*, Migration Information Source, 2006, dostupno na: <http://www.migrationinformation.org/Feature/display.cfm?ID=442> De Palo Domenico, Faini Riccardo, Venturini Alessandra, *The Social Assimilation of Immigrants*, Bonn, Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit Institute for the Study of Labor, 2006.

⁶³ Roy L. Brooks, “Cultural Diversity: It’s All About the Mainstream”, *The Monist*, 2012, vol. 95, no. 1, pp. 17-32.

⁶⁴ *Ibid.*, p. 22.

krilaticu: „*Black Face, Black Mind*“. Bruks određuje ovaj model kao onaj u kome ne postoje dominantne vrijednosti bilo kojeg pojedinačnog etnokulturnog korpusa, već prije možemo govoriti o jednakoj vrijednosti i prisutnosti svake od pojedinačnih kultura. Pri tom, nedopustiv je bilo kakav pokušaj unifikacije ili niveliranja takvog kulturno-etničkog pluralizma. Neophodno je, radi sprječavanja dominacije pojedinačne kulture i dobijanja hegemonskog položaja, omogućiti svakoj od ovih grupa da razvija sopstvene institucije i vrijednosti. Poštovanje od strane drugih ne zavređuju sve karaktersitike i prakse pojedinačne kulture, iako autentične i konstitutivne za njen identitet. Bruks pravi razliku između „dobrih osobina“ (*good features*) i onih „autentičnih“ (*authentic features*), koje nijesu a priori pozitivno vrednovane i kao takve ne zaslužuju priznanje i poštovanje.⁶⁵ Problem sa Bruksovim određenjem multikulturalizma je njegovo svođenje na njegov radikalni oblik koji bi, primijenjen u praksi, doveo do onoga što on određuje terminom „*kulturna balkanizacija*“.⁶⁶

---

⁶⁵ Bruks navodi nekoliko primjera o kojima više u: Ibid., p. 28.

⁶⁶ Radi se o modelu multikulturalizma koji Semprini određuje kao „*maksimalistički*“ *multikulturni model*. U teoriji je određen i kao *radikalni multikulturalizam*. Ovaj oblik poriče mogućnost postojanja jedne zajedničke javne sfere kao i osnovanost razdvajanja između javne i privatne sfere. Polazeći od toga da je identitet pojedinca jednoznačno determinisan njegovom kulturno-etničkom pripadnošću, ovaj model računa sa snažnom homogenošću unutar grupe. Insistiranje na različitosti grupa ovdje, paradoksalno, podrazumijeva gušenje različitosti unutar svake od njih. U konstituisanju identiteta pojedinca, pripadnost grupi ima odlučujući značaj. Nosilac prava prestaje da bude pojedinac, a postaje partikularna zajednica u ime zaštite osobenog i neponovljivog identiteta. Ne postoji više jedinstveni pravno-politički identitet, već pluralitet pravnih i političkih sistema koji odgovaraju pojedinačnim kulturama. Pitanje različitosti u ovom modelu riješeno je segmentacijom kolektivnog prostora na podprostore koji se izgrađuju na osnovama snažne interne homogenosti, smatra Semprini. Po Mileru, u verziji radikalnog multikulturalizma i politike identiteta, politika je područje u kojem grupni identiteti javno izražavaju svoje zahtjeve. Međutim, i on kao i Biku Parek, uviđa određene slabosti takvog shvatanja uloge politike. Naime, kulturne grupe nijesu jedinstvene i dijele se u podgrupe tako da, po njegovom mišljenju „najvjerovatniji rezultat politike identiteta, s njenim shemama za predstavljanje manjina, biće sledeći: za zastupnike grupa biće izabrani oni sa čijom se interpretacijom grupnog identiteta ne slažu mnogi od onih čije zahtjeve navodno ovi zastupnici predstavljaju“. (Dejvid Miler, *Nacionalnost i kulturni pluralizam*, str. 299, u: Slobodan Divjak, *Nacija, kultura, građanstvo*, Beograd, Službeni list SRJ, 2002.)

Drugi problem vezan je za činjenicu da je politika proces donošenja odluka, što nužno dovodi do neophodnosti pronalazjenja kompromisa između suprotstavljenih zahtjeva i interesa. Ukoliko jedna grupa istakne svoje zahtjeve, s obrazloženjem da su oni od suštinskog značaja za njen identitet i da izražavaju njegovu autentičnost, u slučaju da se oni odbace, smatraće da je njen identitet javno ponižen. Na taj način politika identiteta, umjesto da integriše grupe, dovodi do stvaranja onoga što Miler naziva *osjećanjem političkog otuđenja* u redovima onih koji ne uspijevaju da realizuju podršku za zahtjeve koje smatraju suštinskim. Politika se u verziji radikalnog multikulturalizma svodi na *modus vivendi* političkih elita pojedinih kulturno - etničkih zajednica. u varijanti radikalnog multikulturalizma. Država mora imati podjednak respekt prema vrijednostima i zahtjevima svake grupe i ne smije favorizovati neki od modela dobrog života. U skladu sa tim, sistem obrazovanja ne smije favorizovati nijednu posebnu kulturnu normu. Država je arena u kojoj koegzistiraju najrazličitiji individualni i kolektivni identiteti i sama svrha politike postaje afirmacija kulturnih razlika

Ne ulazeći dalje i dublje u karakteristike modela asimilacije i njegove slabosti, u nastavku ćemo se pozabaviti modelom multikulturalizma i njegovim karakteristikama, posebno oblikom liberalnog multikulturalizma.

2.3. Teorije multikulturalizma

Važno je na početku ovog potpoglavlja dati određene napomene. Obim i tema rada ne dopuštaju podrobno izlaganje svih relevantnih teorija multikulturalizma. U radu će, u većoj ili manjoj mjeri, biti predstavljene samo one teorije multikulturalizma za koje smatramo da predstavljaju optimalan odgovor na postojeću multikulturnu stvarnost savremenih liberalnih demokratija, dodatno zakomplikovanu procesima globalizacije. Tu prije svega mislimo na liberalni multikulturalizam Vila Kimlike, teoriju priznavanja Čarlsa Tejlora i djelimično na dijalošku ili integralnu teoriju Biku Pareka. Multikulturalizam u bilo kom svom obliku je, kako ispravno primjećuje Slobodan Divjak, pokušaj reafirmacije uloge i značaja zajednice u ljudskom životu i u tom smislu je multikulturalizam blizak pojmu komunitarizma.⁶⁷ Na ovom mjestu bitno je naglasiti vezu *multikulturalizma* i *individualizma*, koja često nije predmet analiza, iako se nalazi u središtu multikulturnih zahtjeva i njihov je glavni pokretač. Praveći distinkciju između liberalne koncepcije pojedinca kao racionalnog, nezavisnog od

---

Više o ovome u: Andrea Semprini, *Multikulturalizam*, Beograd, Clio, 2004, str. 116; Dejvid Miler, *Nacionalnost i kulturni pluralizam*, str. 284, u: Slobodan Divjak, *Nacija, kultura, građanstvo*, Beograd, Službeni list SRJ, 2002

Franco Crespi (Franco Crespi) takođe naglašava da princip multikulturalizma i opravdana odbrana vlastite kulturne posebnosti, može da dovede do razvoja autoritarizma grupa nad pripadnicima. Oni postaju prvenstveno pripadnici manjine (Crnac, bijelac, Portorikanac itd.) ili određene kategorije (muškarac, žena, homoseksualac itd.) a zanemaruje se njihova pojedinačnost. Često se u takvom slučaju, ponašanje pojedinca, koje nije u skladu sa ponašanjem manjine, doživljava kao izdaja: „fenomen kulturnog relativizma u praksi paradoksalno vodi sve naglašenijoj apsolutizaciji partikularnih kulturnih definicija...“

Franco Crespi, *Sociologija kulture*, Zagreb, Politička kultura, 2006, str. 162. Vidjeti i: Martha E. Gimenez, „With a Little class: A Critique of Identity Politics“, *Ethnicities*, Vol. 6, No. 423, 2006.

⁶⁷ Slobodan Divjak, *Problem identiteta, kulturno, etničko, nacionalno i individualno*, Beograd, Službeni glasnik, 2006, str. 78 i dalje.

istorijskih, tradicionalnih i kulturoloških tradicija, koje čine izvorište njegovog identiteta, sa jedne strane, i shvatanja unutar kulturne antropologije, koja naglašavaju veći značaj pripadnosti pojedinca kulturi u kojoj je rođen u procesu izgradnje njegovog identiteta, Andrea Semprini navodi da se suština multikulturnih zahtjeva ne može shvatiti bez ove druge grupe shvatanja. Zato analizira Tejlorovu dijalošku teoriju identiteta, koja omogućava da se uvidi značaj zahtjeva za *priznanjem* koje upućuju mnogobrojne grupe i manjine, za nas najvažnije, etničke. Tejlor, kao i ostali komunitaristi, naglašavaju značaj pojmova ukorijenjenosti i pripadanja pojedinca u izgradnji individualnog identiteta. Svijest pojedinca o sebi determinisana je njegovom društvenom pripadnošću i procesom interakcije sa članovima grupe kojoj pripada i članovima drugih grupa. Njegov identitet u velikoj mjeri je opredijeljen sistemom normi i vrijednostima, koje mu procesom vaspitanja i obrazovanja daje kultura u kojoj je rođen. Pripadnost i osjećanje bliskosti ne predstavljaju okove za razvoj pojedinca, već su zapravo uslovi koji ga omogućavaju. Vrijednosni i normativni kulturni okvir predstavlja i potencijal, ali i ograničenje u pogledu identitetskih iskustava određenog subjekta. Da bi to iskustvo bilo obogaćeno i nadmašeno, neophodan je susret sa drugim. Jedino u interaktivnom odnosu sa Drugim pojedinac može imati iskustvo različitosti, koje mu dalje omogućava da svoj identitet posmatra sa distance i dalje ga razvija, upoređujući ga sa drugim modelima identiteta. Budući da identitet pojedinca velikim dijelom zavisi od toga kako ga percipira drugi, a i on istovremeno donosi sud o identitetu tog drugog, takva dinamika može uticati na učesnike interakcije i izazvati modifikaciju njihovih identiteta.

Iskustva različitosti i susreta sa drugim mogu biti obogaćujuća, ali isto tako i negativna i razarajuća, onda kada pojedinac osjeti da je slika o njemu koju mu drugi upućuje – obezvređujuća i diskriminatorna. U tom slučaju nema priznanja pojedinčevog identiteta od strane drugog. Značajno je da komunitaristi ovu potrebu prenose na nivo zajednice: kako je identitet pojedinca, manje ili više, determinisan vrijednostima i ciljevima zajednice u kojoj je rođen, njegovo uvažavanje od strane drugog povezano je sa uvažavanjem koje uživa kulturna grupa kojoj pripada.⁶⁸ Zahtjev za priznanjem, koji najčešće manjine upućuju dominantnoj

---

⁶⁸ „Odbijanje priznanja može naneti štetu onima koji ga poriču. Projektovanje inferiorne ili obezvređujuće slike na drugog može delovati izobličujuće i opresivno do tačke njene interiorizacije“. Tejlor Čarls, *Bolest modernog doba*, Beograd, 2002, str. 51.

O vezi između individualizma i multikulturalizma detaljnije u: Joan W. Scott, *Multiculturalism and the Politics of Identity*, *October*, The Identity in Question, Vol. 16, 1992, p. 17-19.

većini, posebno u slučaju kada se nacionalni identitet poklapa sa pojedinačnim kulturno-etničkim, koje je institucionalno zaštićeno, na taj način postaje neophodan za individualni identitet pripadnika manjine.

2.3.1. Liberalni multikulturalizam Vila Kimlike

Već je naglašeno da, bez obzira na različite varijante, multikulturalizam, kao savremeni pokret, teži reafirmaciji uloge i značaja zajednice u ljudskom životu i to je zajedničko svim multikulturalnim orijentacijama, usljed čega se između komunitarizma i multikulturalizma može staviti znak jednakosti. Čarls Tejlor naglašava da je modernost iznjedrila dvije konkurentske koncepcije javnog života: koncepciju liberalnog univerzalizma i kulturne osobenosti. Prva se temelji na pravima i jednakom dostojanstvu svih građana. Javna sfera u ovom slučaju je homogena, ispražnjena od sociokulturoloških faktora i u njoj postoji prioritet prava u odnosu na dobro, odnosno proceduralnih pravila u odnosu na supstancijalne ciljeve. Kao što je i ranije naglašeno, pojedinci, nezavisno od svoje kulturno-etničke pripadnosti, stiču status građanina i uživaju jednaka prava i javni prostor je, po definiciji, neutralan i homogen. Ovako habermasovski shvaćen, javni prostor potpuno je slijep za različitosti. One se široko tolerišu, ali su koncentrisane unutar privatne sfere. Moralni izbor pojedinca, njegova religiozna pripadnost, ponašanja i ukusi rezervisani su za privatnu sferu. To je koncepcija politike koju favorizuje i princip nacionalnosti, tj. građanskog nacionalnog identiteta, naglašava Miler.⁶⁹ Pristalice druge koncepcije javne sfere

---

„U prethodnim vremenima priznanje nikada nije predstavljalo problem. Društveno priznanje bilo je ugrađeno u društveno zasnovani identitet već samom činjenicom da je ovaj počivao na društvenim kategorijama koje su svi podrazumevali. Problem sa iznutra izvedenim, ličnim, originalnim identitetom jeste u tome što on priznanje ne dobija apriorno. On ga mora zadobiti kroz razmenu, i postoji mogućnost da mu to ne pođe za rukom. Ono što donosi moderno doba nije sama potreba za priznanjem, već su to i uslovi koji uključuju mogućnost neuspeha u dolaženju do priznanja. I zato je ova potreba sada po prvi put *prihvaćena*“.

Ibid., str. 49.

Više i u: Patrick Morag, “Liberalism, Rights and Recognition”, *Philosophy Social Criticism*, Vol. 26, No. 28, 2000; Sara Murphy, Cornell Drucilla, “Anti-racism, multiculturalism and the ethics of identification”, *Philosophy Social Criticism*, Vol. 28, No. 419, 2002.

⁶⁹ Vidi: Dejvid Miler, *Op. Cit.*, str. 276.

polaze od pojma autentičnog identiteta i ona je favorizovana od strane pristalica multikulturalizma. Konceptija politike koju podrazumijeva multikulturalnost mogla bi se, po Mileru, opisati kao „politika identiteta“, „politika razlike“ ili „politika priznanja“. Polazeći od mnogo većeg značaja kolektivnog identiteta u odnosu na onaj koji mu je dala liberalna teorija, različiti oblici multikulturalizma „posebnim kulturama daju status neke vrste supstancijalnog temelja individualnog života, koji ili omeđuje kontekst pojedinčevog izbora ili ga jednoznačno determiniše ...“.⁷⁰ U tom slučaju, budući da je značaj kulturnog za pojedinca takav, neophodno je omogućiti uslove za razvoj i očuvanje date kulture, a to dalje implicira njihovo javno priznanje i dodjelu posebnih prava, što dovodi do premještanja kulturnog iz civilnog društva u javnu sferu i njenu institucionalizaciju.

Divjak smatra da je politizacija kulturnih identiteta i njihova institucionalizacija karakteristična za sve varijante multikulturalizma. Neophodno je kulturno-etničke razlike pravno i politički uvažiti i kulturno etnička pripadnost postaje osnova za sticanje prava, što je suprotno liberalnoj koncepciji. Nužno je, po multikulturalistima, prilagođavanje državno-političkog datom kulturno-etničkom pluralizmu. Različite varijante multikulturalizma polaze od pretpostavke da građanski nacionalni identitet nije stvarno neutralan i egalitaran. Striktno poštovanje načela jedan čovjek – jedan glas, po njima, uvijek dovodi do dominacije većinske kulturno-etničke grupe. Oni polaze od toga da je kulturno-etničko relevantno za političku sferu u smislu postojanja političkih implikacija potrebe najvećeg broja ljudi da se vezuju za svoje kulturno-etničke zajednice i činjenice da je njihov identitet u velikoj mjeri opredijeljen ovom pripadnošću. U praksi se članovi većinske zajednice pri glasanju rukovode, ne političkim, već kriterijumima kulturno-etničke pripadnosti i interesa svoje zajednice. Na taj način, postoji dominacija većinske kulturno-etničke zajednice i nacionalni identitet postaje faktički isključujući. Zato je, po multikulturalistima, neophodno svim kulturno-etničkim zajednicama pribaviti javno priznanje. Javna sfera prestaje biti jedinstvena i neutralna i postaje kulturno - etnički izdiferencirana. U pitanju je tzv. *politika razlike*, koja insistira na potrebi da se prepozna i uvaži osobenost individue ili grupe i njihova različitost u odnosu na ostale, budući da je ta različitost ono što je univerzalno prisutno.

Dakle, pitanje sa kojim se suočavaju savremene liberalne demokratije jeste kako prihvatiti kulturne razlike i kako se suočiti sa izazovom kulturnog pluralizma. Posebno

---

⁷⁰ Slobodan Divjak, *Problem identiteta, kulturno, etničko i građansko*, Beograd, Službeni glasnik, 2006, str. 81.

ukoliko imamo u vidu da se značajan dio ljudskih prava danas tiče poštovanja različitosti, zabrane asimilacije i potrebe integracije manjina. U kontekstu poštovanja ljudskih prava, kao jednog od ključnih zahtjeva za ostvarivanje vladavine prava u doba multikulturalnosti, međunarodno pravo garantuje zaštitu identiteta, a time i uvažavanje različitosti i njenu afirmaciju.⁷¹ Vil Kimlika jedan je od najpoznatijih teoretičara, koji nastoji revidirati i prilagoditi liberalnu koncepciju izazovima etnokulturnog pluralizma. To se prvenstveno odnosi na priznanje određenih kolektivnih prava manjina, za koje opravdanje Kimlika nalazi u temeljnim načelima liberalizma, uvažavajući značaj koji za pojedinca ima kultura kojoj pripada. Kimlika naglašava da je raspon opcija koje stoje pred pojedincem određen njegovim kulturnim nasljeđem. Polazeći prvenstveno od njihovih individualnih odluka i izbora, liberali ne uzimaju u obzir „razlike u životnim izgledima koje proizilaze iz okolnosti u kojima ljudi žive“.⁷² A upravo je pripadnost različitim grupama, usljed različitog položaja koji uživaju, često više odgovorna za nejednake životne izgleda pojedinaca, nego odluke koje oni donose, naglašava Mesić u svojoj interpretaciji Kimlikinog liberalnog multikulturalizma. S obzirom, dakle, da se radi o nejednakostima, koje postoje nezavisno od individualnog izbora ljudi i prije njih, ne samo da posebna kolektivna prava nijesu u suprotnosti sa liberalnim zahtjevom o jednakosti svih građana, već ga i unaprjeđuju. Univerzalistički pristup socijalnoj pravdi nedovoljan je u situaciji kulturnog pluralizma. Budući da je kultura značajan kontekst za donošenje autonomnih individualnih odluka, neophodno je zaštititi kulturno pripadništvo, smatra Kimlika. Pri tom, vrlo je važno naglasiti da se shvatanjem kulture na određeni način nastoji da ono ne bude protivrečno liberalnom duhu. Kulturi treba zaštita, ne zbog činjenice da je nositelj nekog posebnog načina života koji treba favorizovati, već isključivo zato što predstavlja kontekst izbora koji pojedincima može osigurati puni raspon smislenih opcija i izbora. Svoj pogled na problem multikulturalizma i liberalnog odgovora na kulturni pluralizam, Kimlika izlaže u knjizi „Multikulturalizam, multikulturno građanstvo“. On naglašava potrebu da se tradicionalna doktrina ljudskih prava dopuni teorijom manjinskih prava. Etnički konflikti u različitim djelovima svijeta i činjenica da se tradicionalna doktrina ljudskih prava uopšte nije bavila velikim brojem pitanja koja se tiču etnokulturnih manjina i njihovog položaja, čine potrebu izgradnje teorije manjinskih prava neophodnom. Pri tom, ona

---

⁷¹ Ivana Jelić, *Ljudska prava i multikulturalizam*, Podgorica, Pravni fakultet, 2013, str. 11.

⁷² Milan Mesić, *Multikulturalizam*, Zagreb, Školska knjiga, 2006, str. 84.

moraju biti ograničena principima „individualne slobode, demokratije i socijalne pravde“.⁷³ Kimlika pravi razliku između multinacionalnih i polietničkih država. Multinacionalnom označava svaku državu koja se sastoji od više nacija, tj. od manjih kultura koje tvore nacionalne manjine.⁷⁴ Ranije je napomenuto da ovim terminom Kimlika označava i indigene narode i nedržavotvorne nacije i da je za oba tipa zajednica karakteristično to da se radi o potencijalno samoupravljujućim društvima. Za polietničke države karakterističan je drugačiji tip multikulturalnosti koji izvire iz imigracije. U polietničkim državama od 70-tih godina napušta se asimilacionistički model i prihvata politika priznavanja i afirmacije etnokulturnog pluralizma, koja podrazumijeva zabranu asimilacije, diskriminacije, segregacije i poštovanje različitosti. Prihvatanje dominantnog jezika i integracija u javne institucije dominantne kulture karakteristične su za imigrantske zajednice. Moguće je da imigrantske zajednice postanu nacionalne manjine ukoliko dođe do njihovog teritorijalnog koncentrisanja i pojave se zahtjevi za određenim stepenom samouprave. Jedna zemlja može biti istovremeno polietnička i multinacionalna (najveći broj zemalja je i multinacionalan i polietnički), a neuzimanje u obzir ove distinkcije upotrebom termina „multikulturalno“ često dovodi do nejasnoća u raspravama o multikulturalizmu. Posebno ukoliko se raspravlja o modusima inkorporacije ovih zajednica u državu, njihovim zahtjevima i pravima. Dakle, imigracija i inkorporiranje nacionalnih manjina su dva osnovna izvora, a „*multinacionalno*“ i

---

⁷³ Vil Kimlika, *Multikulturalizam, multikulturalno građanstvo*, Op. Cit., str. 16.

⁷⁴ Ibid., str. 22. Pri tom, naciju definiše kao istorijsku zajednicu, manje ili više institucionalno dovršenu, koja zauzima datu teritoriju i koja ima osoben jezik i kulturu. Takođe, on smatra da zajednički politički identitet, koji građani dijele na nivou države, ne bi trebalo označavati terminom „nacionalni“. Tačnije, potrebno je, po njegovom mišljenju, razdvojiti „patriotizam“, kao osjećanje lojalnosti prema državi, od pojma „nacionalni identitet“, koji vezuje za osjećaj pripadništva nacionalnoj grupi. Ovo razlikovanje ne čini se opravdanim, jer Kimlika očigledno zanemaruje složenu prirodu nacionalnog identiteta, njegovu etnokulturnu i političku komponentu, činjenicu postojanja specifične simbioze između nacije i države (država institucionalizuje i štiti nacionalni identitet, dok, sa druge strane, nacija daje legitimitet državi) kao i nepostojanje država koje bi bile nenacionalne ili postnacionalne (izuzev ukoliko se ne radi o građanskoj državi, koja u svom idealnom obliku jeste postnacionalna, ali ne i u praksi.). Zajednički politički, nacionalno-državni identitet, koji bi bio odvojen ili u potpunosti ispražnjen od kulturno-etničkog, još uvijek nije u domenu realnosti.

Na drugom mjestu on naglašava da se kulturna komponenta nacionalnog nikako ne smije svesti na etničku. Tačnije, kod nekih nacija kulturna komponenta je dominantno religijska, kod drugih rasna itd. Te varijacije je neophodno imati u vidu kada razmatramo problem nacionalnog, posebno sa aspekta njegove autoritarnosti i ekskluzivizma.

Više o tome u: Will Kymlicka, *Politics in the Vernacular, Nationalism, Multiculturalism and Citizenship*, Oxford University Press, 2001.

Pogledati i: Avigail Eisenberg, „The Limited Resources of Liberal Multiculturalism“, *Ethnicities*, Vol. 5, No. 123, 2005; Patrick Loobuyck, „Liberal multiculturalism: A defence of liberal multicultural measures without minority rights“, *Ethnicities*, Vol. 5, No. 108, 2005.

„*polietničko*“ su dva osnovna vida (etno)kulturnog pluralizma savremenih društava, po Kimliki: „Država je, dakle, multikulturalna ako njeni članovi, ili pripadaju različitim nacijama (multinacionalna država), ili su imigrirali iz različitih nacija (polietnička), iako ova činjenica predstavlja važan aspekt ličnog identiteta i političkog života“. ⁷⁵ Sopstvenu multinacionalnost i/ili polietničnost neke zemlje teško priznaju, što dovodi do problema u obezbjeđivanju prava na zaštitu vlastite kulture i na samoupravu, u prvom slučaju, dok se u drugom problemu odnose na potrebu prilagođavanja postojeće koncepcije građanstva imigrantima. Obično se SAD uzima kao primjer prve situacije, a Belgija i Švajcarska druge.

2.3.1.1. Grupno diferencirana manjinska prava

Pitanje multikulturalizma je pitanje stabilnog i moralnog prilagođavanja ovakvom etničkom i nacionalnom pluralizmu i načina na koji demokratija odgovara na različite zahtjeve ovih zajednica, naglašava Kimlika. Zaštita ljudskih prava i ostvarivanje principa vladavine prava neodvojivi su od zaštite izvjesnih manjinskih prava, što je uglavnom prihvaćeno od strane liberalno-demokratskih država. Zaštita prava manjina i njihovog identiteta utemeljena je međunarodnim pravom. Kimlika razlikuje tri vrste grupno specifičnih prava: Prava na samoupravu, polietnička prava i specijalna reprezentaciona prava. ⁷⁶ Samoupravna prava uglavnom se shvataju kao trajna, inherentna nacionalnim manjinama i odnose se na različite oblike i stepene političke autonomije ili teritorijalne jurisdikcije. Pomoću ovih prava zajednice mogu na najbolji način obezbijediti razvoj i očuvanje svojih kultura. Pod određenim uslovima, samoupravna prava mogu predstavljati prijetnju društvenom jedinstvu i dovesti do njegove dezintegracije, za razliku od tzv. polietničkih i reprezentacionih prava. U tom slučaju dolazi do nastanka tzv. *segregativnog multikulturalizma*, koji može prouzrokovati pojavu agresivnog (etno)nacionalizma. Polietnička prava takođe su trajna, usmjerena na integraciju u šire društvo i najčešće se odnose na pravo na slobodno izražavanje sopstvenog identiteta, različite oblike javnog

---

⁷⁵ Vil Kimlika, *Multikulturalizam, multikulturalno građanstvo*, Op. Cit., str. 33.

⁷⁶ Ibid, str. 44-55.

finansiranja posebnih kulturnih praksi i određene zahtjeve za oslobađanje od izvjesnih zakonskih rješenja, koja nijesu u skladu sa njihovim religioznim i kulturnim praksama. Specijalna reprezentaciona prava su treća vrsta prava za koju su zainteresovane etničke i nacionalne zajednice. Tiču se problema političke reprezentacije manjinskih etnokulturnih zajednica i najčešće se legitimišu potrebom otklanjanja sistemskih nepravdi i prepreka u političkom procesu, koje onemogućavaju ovim grupama zastupanje njihovih interesa.

Važno je na ovom mjestu napomenuti da kolektivna manjinska prava nikako ne smiju biti u suprotnosti sa liberalnim principima slobode, pravde i jednakosti. Neprihvatljiva je represija u bilo kom stepenu koju bi grupa mogla da ispolji prema svojim članovima. U pitanju je opasnost od tzv. *Esencijalizacije identiteta*, o kojoj piše Biku Parek.⁷⁷ U želji da se zaštititi od mogućeg napuštanja tradicionalnih praksi i običaja od strane svojih članova i njihovog različitog pogleda na zajednički identitet, etnokulturna zajednica često može u različitom stepenu ograničiti njihova individualna prava i slobodu. To je tip prava koji Kimlika naziva *unutrašnjim restrikcijama*.⁷⁸ Drugim tipom zahtjeva, tzv. *Spoljašnjom zaštitom*, grupa se nastoji zaštititi od uticaja odluka šireg društva koje bi joj mogle nanijeti štetu u ekonomskom, političkom ili kulturnom smislu. Potrebno je, dakle, pronaći najbolje načine za usaglašavanje kolektivnih i individualnih prava, jer je odnos između njih često kontroverzan. Pitanja granica individualnog izbora i ostvarivanja individualnog prava u situaciji kada postoji sukob sa nekim kolektivnim pravom predmet su velikih sporova i neslaganja u pravnoj i politikološkoj teoriji.⁷⁹ Što se tiče prethodno izdvojena dva tipa

---

⁷⁷ Bhikhu Parekh, *Nova politika identiteta*, Zagreb, Politička kultura, 2006, str. 33-35.

Politika identiteta može dovesti do nekih negativnih posledica po same etnokulturne zajednice i njihove članove. Prva je tzv. *Esencijalizacija identiteta*, koja podrazumijeva ignorisanje činjenice da nemaju svi pripadnici nekog kolektivnog identiteta iste poglede na svoj identitet, niti ga izražavaju na isti način. To najčešće dovodi do kritike onih koji na drugačiji način doživljavaju svoj identitet i njihovog označavanja kao otpadnika i izdajica. Zanemarivanje višestrukosti identiteta, objektivistički pogled na identitet i pritisak za organizovanim jedinstvom i homogenošću na nivou grupe, glavni su razlozi esencijalizma.

Druga opasnost vezana je za tendenciju stvaranja lažnih suprotnosti između zatvorenih cjelina. Podrazumijeva utemeljenje identiteta na razlikama koje se preneglašavaju i potencira se stajalište po kome suprotstavljene skupine nemaju ništa zajedničko. Na taj način politika identiteta postaje politika sukoba.

Samo nosioci identiteta imaju pravo i sposobnost da govore o njemu i štite ga.

Treća opasnost odnosi se na zamrzavanje ili naturalizaciju istorijski stečenog identiteta. Često se proglašava prirodnim i nekritički prihvata istorijski stečeni pogled na identitet.

⁷⁸ Vil Kimlika, *Multikulturalizam, multikulturno građanstvo*, Op. Cit., str. 57.

⁷⁹ Primjer unutrašnjih restrikcija i kršenja individualnih prava od strane samoupravljujuće grupe, Kimlika nalazi kod Pueblo Indijanaca koji uskraćuju slobodu izbora religije članovima zajednice, odnosno, diskriminišu sve članove koji ne dijele plemensku religiju. Prinudno sklapanje brakova, fizičko kažnjavanje žena, samo su neki od primjera (zlo)upotrebe polietničkih prava za nametanje unutrašnje restrikcije. Dakle, pitanja unutrašnjih

zahtjeva, neophodno je uvažiti spoljašnje zaštite i omogućiti zaštitu posebnog identiteta grupe od uticaja spolja, kao i afirmaciju pravičnih odnosa između grupa. U skladu sa liberalnim shvatanjem primarnosti slobode i autonomije pojedinaca, unutrašnje restrikcije kojima se na bilo koji način i u bilo kom stepenu krši pravo pojedinca da preispituje i eventualno ne prihvati kulturne ili religijske prakse svoje zajednice, bile bi neprihvatljive. Jednakost između grupa i jednakost unutar grupa, neodvojivi su ciljevi koje treba postići.

U namjeri da „pomiri“ manjinska prava sa konceptom liberalizma, a da, istovremeno, odbaci komunitarističko određenje konstitutivnosti ciljeva zajednice za pojedinca u smislu nemogućnosti njihovog preispitivanja,⁸⁰ Kimlika uvodi pojam *socijetalne kulture*. Pripadnost vlastitoj kulturi pruža pojedincima okvir za izbor između različitih opcija, daje im osjećaj sigurnosti, identiteta i pripadanja. Individualne slobode su tijesno povezane sa pripadnošću ovim kulturama, smatra Kimlika.⁸¹ Reklo bi se da Kimlika pojam socijetalne kulture izjednačava sa nacionalnom (ne isključivo nacionalno-državnom, institucionalizovanom nacionalnom) kulturom i kao ključnu karakteristiku navodi postojanje „sklopa institucionalnih praksi koje obezbjeđuju kulturno značajne načine života ljudima“ u svim aspektima društvenog života.⁸² Zato što su socijetalne kulture od ključnog značaja za pojedinca i zato što im obezbjeđuju ostvarivanje slobode izbora putem opcija koje za njih imaju smisao i značenje, neophodno ih je zaštititi. Važno je, na ovom mjestu, dati par napomena, koje se tiču razlikovanja etničkog i građanskog oblika nacije i nacionalnog identiteta. Različit način nastanka ova dva tipa nacije opredijelio je njihovu različitu prirodu.⁸³ Etnički model nacije kvalitativno se razlikuje od zapadnog, građanskog modela. U

---

restrikcija i potencijalne opasnosti od toga da politika multikulturalizma dovede do jačanja neliberalnih praksi zajednica prema članovima, neka su od ključnih zamjerki liberala multikulturnom modelu.

Vidi. Ibid., str. 63, 64.

⁸⁰ Ukratko o razlikama između liberalističkog i komunitarističkog određenja pojedinca i njegovog identiteta u: Danijela Vuković-Čalasan, *Nacionalni identitet i globalizacija*, Beograd, Čigoja štampa, 2011, str. 36-38.

Više o ovome u: Will Kymlicka, *Liberalizam, zajednica i kultura*, Zagreb, Deltakont, 2004, str. 60 i dalje.

⁸¹ U pitanju je „kultura, koja svoje članove obdaruje smislenim načinima života, koji se reflektuju u svim oblicima ljudskih djelatnosti, uključujući socijalni, obrazovni, religiozni, rekreativni i ekonomski život, i koji u sebi obuhvataju i javnu i privatnu sferu. Ove kulture ispoljavaju tendenciju da budu teritorijalno koncentrisane i zasnovane na zajedničkom jeziku.“ (Ibid., str. 114)

⁸² Ibid., str. 118.

⁸³ Nastanak različitih tipova nacionalnog kroz procese tzv. *birokratske inkorporacije* i *vernakularne mobilizacije* analizirao je Entoni Smit. Detaljnije u: Entoni Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd, Biblioteka XX vek, str. 86-110.

Slobodan Divjak daje jasan pregled karakteristika jednog i drugog modela u idealnotipskom obliku u: Slobodan Divjak, *Problem identiteta, kulturno, etničko, nacionalno i individualno*, Beograd, Služebeni glasnik, 2006, str. 97-107.

najkraćem, istočni model je introvertniji, intenzivniji, insistira na homogenosti, autentičnosti i trajnosti nacionalne kulture. Tendencija bezuslovne identifikacije pojedinaca kao članova kolektiva i izražena politizacija kulture, takođe su prepoznate njegove osobine. On se doživljava kao dat i nepromjenjiv i kao takav je, u većoj ili manjoj mjeri, zatvoren. Članovima drugih etnokulturnih i nacionalnih zajednica teško je da se identifikuju sa takvim nacionalno-državnim identitetom. Građanska nacija je, sa druge strane, prvenstveno pravno-politička zajednica (nacija državljana, državna nacija), u kojoj ključna postaje pravno-politička jednakost njenih pripadnika. Ona se temelji na pojedincu kao suverenom građaninu. Naravno, takav koncept nacije ima i kulturnu komponentu, koja nastoji da bude što je moguće manje svedena na pojedinačno kulturno-etničko, kako bi stepen njene inkluzivnosti za različite kulturno-etničke pripadnosti bio što veći. Pripadnost takvoj naciji stvar je izbora pojedinca i svako je slobodan da, u skladu sa idealom samoostvarenja, izgradi svoj identitet na bazi pluraliteta pripadnosti. Razvitak ovakvog, liberalno-demokratskog nacionalnog identiteta temelji se na jačanju liberalno-demokratskih građanskih vrijednosti, a ne isključuje i priznanje manjinskih prava, u skladu sa idejom diferenciranog građanstva. Nacionalni identiteti se u praksi približavaju jednom ili drugom obliku. Neophodno je, međutim, kod izdvajanja ova dva oblika nacionalnog identiteta, imati u vidu ono na šta pažnju skreće Miodrag Jovanović.⁸⁴ Iako je određena nacija, formirana u procesu tzv. vernakularne mobilizacije, poštovanjem individualnih i manjinskih prava, priznanjem različitosti i spremnošću da afirmiše posebne manjinske identitete, ona može biti liberalnija od neke deklarativno građanske nacije, koja u praksi omogućava dominaciju pojedinačne etnokulturne zajednice. Razlike u procesu formiranja nacija na istoku i zapadu ne određuju a priori stepen demokratičnosti i liberalnosti nacionalnih država, ali ipak se može reći da su se reflektovale na različitu prirodu dva tipa nacionalnog identiteta. O važnosti etničkog i nacionalnog identiteta za pojedinca i njihovom opstajanju u uslovima globalizacije biće više riječi u posebnom dijelu rada, tako da se tim pitanjem na ovom mjestu nećemo dublje baviti.

Rasprave o liberalnom multikulturalizmu, njegovim slabostima i slabostima teorije Vila Kimlike, kao njegovog najznačajnijeg zastupnika, vrlo su prisutne. Tiču se različitih, po mišljenju kritičara, spornih momenata liberalnog multikulturalizma koji doprinose krizi u kojoj se model multikulturalizma nalazi posljednjih nekoliko godina. Zamjerke i različita,

---

⁸⁴ Miodrag Jovanović, *Op. cit.*, str. 45.

često suprotna tumačenja, uglavnom su vezana za Kimlikino shvatanje socijetalne kulture, zatim načine na koje je pojedinac ukorijenjen u kulturu kojoj pripada, kako se ta ukorijenjenost reflektuje na njegovu slobodu itd. Rejner Baubok naglašava da je multikulturalizam i dalje aktuelan i njegov razvitak u određenim pravcima je još uvijek poželjan, iako smo svjedoci njegovog povlačenja u odnosu na snažnu afirmaciju koju je imao devedestih godina XX vijeka. On detektuje tri moguća objašnjenja trenutne slabosti multikulturalizma i njegovog odbacivanja u određenoj mjeri, posebno od strane političkih elita.⁸⁵ Kao prvo, iako je međunarodna zajednica prihvatila koncept multikulturalizma, kao prirodni produžetak koncepta individualnih ljudskih prava i način da se pacifikuju potencijalni etnonacionlani konflikti, on je dosegao svoje limite. Ovo posebno važi u slučajevima u kojima su multikulturalni zahtjevi etnokulturnih zajednica teško pomirljivi sa pravnom regulativom država. Drugo moguće objašnjenje jeste činjenica da je koncept multikulturalizma bio podržavan od strane međunarodne zajednice, u mjeri u kojoj je doprinio ostvarivanju ključnih ciljeva, poput razvitka demokratije, podsticanja razvoja društva u cjelini i obezbjeđivanja mira i sigurnosti, priznanjem posebnih etnokulturnih identiteta, a ne njihovim potiskivanjem. Međutim, negativni učinci, koje je imao na društvenu solidarnost, rodnu ravnopravnost i društvenu koheziju, glavni su uzroci njegovog povlačenja, smatra Baubok. Treće objašnjenje: srž problema vidi u diskutabilnoj pravednosti multikulturalizma. Ono što je multikulturalizmu potrebno, po Bauboku, jeste jedna koherentna teorijska odbrana, koja će kao cilj imati prvenstveno usaglašavanje različitih aspekata ovog koncepta sa međunarodnim pravom. Kimlikina odbrana multikulturalizma i njegovo spajanje sa liberalizmom ima, po njegovom mišljenju, jednu ključnu slabost, a to je ukorijenjenost u jakoj kulturalističkoj verziji liberalnog nacionalizma. Svojim određenjem socijetalne kulture i njene važnosti, kao i implicitnim stavom o poklapanju kulturnih i političkih granica, Kimlika je otvorio problem kontroverznog prava na samoopredjeljenje. Iz njegove koncepcije proizilazi da svaka nacionalna manjina ima pravo da pristupi sopstvenom građenju nacije i insitucionalizovanju svog nacionalnog identiteta. Problem je u tome što se davanje jednakog prava na samoopredjeljenje svim teritorijalno koncentrisanim zajednicama podjednako, kosi sa međunarodnopravnim principom očuvanja teritorijalnog integriteta i suvereniteta postojećih država. Ovo se naročito pojavljuje kao problem u međunarodnom

---

⁸⁵ Rainer Baubock, What went wrong with liberal multiculturalism?, *Ethnicities*, vol. 8, 2008, p. 271.

pravu, koje prihvata pravo na samoopredjeljenje naroda, ali u mnogo restriktivnijem tumačenju. Kimlikino naglašavanje prava nacija na samoopredjeljenje podrazumijeva, sa druge strane, i obavezu manjina, koje ostvare značajan stepen političke autonomije, da poštuju teritorijalni integritet i suverenitet država, pod čijom su jurisdikcijom. Po Bauboku, na ovaj način, proklamovano pravo na samoopredjeljenje imaće za posljedicu to da će manjine svoju autonomiju doživljavati samo kao prvi korak u procesu uobličavanja svog nacionalnog identiteta, dok će države, u strahu od secesije, biti neraspložene da omoguće i određeni stepen političke autonomije. Dakle, po Bauboku, odbrana multikulturalizma, koja bi pratila ovu liniju razmišljanja, postigla bi kontraefekat i za posljedicu bi imala, ne dalju njegovu promociju, već povlačenje i neprihvatanje od strane međunarodnopravnih krugova. Baubok vidi rješenje ove slabosti u promovisanju prava na samoupravljanje ili samovladavinu (*right to self-government*) umjesto prava na samoopredjeljenje (*right of self-determination*)⁸⁶

Druga zamjerka Kimlikinom modelu tiče se njegovog shvatanja slobode pojedinca i načina njegove povezanosti sa socijetalnom kulturom. Po mišljenju autora, poput Buboka, individualna autonomija je u Kimlikinom tumačenju prilično ograničena svođenjem pluraliteta opcija izbora na ograničen korpus koji daje socijetalna kultura. Sa jedne strane, naglašava se da bi mogućnosti za povećanje autonomije pojedinca bile mnogo veće ukoliko bi njegov kulturni kontekst bio multikulturalan, u smislu njegove istovremene pripadnosti većem broju kultura.⁸⁷ Sa druge strane, kritike se tiču i prenaplašavanja konstruktivnog

---

⁸⁶ "A principle of unilateral self-determination is not universalizable, whereas a principle of self-government can be applied universally as long as all rights-holders are required to accommodate rival claims by accepting nested and overlapping political jurisdiction."

Ibid., p. 273.

Roland Beiner smatra da bi više odgovaralo istini ukoliko bismo Kimlikinu teoriju odredili kao "teoriju multinacionalizma" (*theory of multinationalism*) umjesto teorije multikulturalizma, upravo iz ovih razloga. Kimlika brani istovremeno brani politiku multikulturalizma i umjerenu verziju politike nacionalizma (u dijelu u kom piše o multikulturalnim zahtjevima nacionalnih manjina). Više o ovome u: Roland Beiner, Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism and Citizenship by Will Kymlicka, *The Philosophical Quarterly*, Vol. 54, No. 215, p. 341-343.

⁸⁷ Analizirajući Kimlikino shvatanje slobode pojedinca u okviru konteksta socijetalne kulture, Ranjoo Seodu Herr smatra da je za mnoge kulture, odnosno njihov „opšti vrednosni činilac“ (*generic valuational agency*) karakteristična inkompatibilnost sa autonomijom pojedinca i da ne stoji Kimlikina tvrdnja o tome da sve socijetalne kulture unapređuju slobodu i autonomiju pojedinca. Više o ovome u: Ranjoo Seodu Herr, *Liberal Multiculturalism: An Oxymoron*, *The Philosophical Forum*, 2007, p. 34-41.

Frederik Stjensfelt, koji sebe smatra zastupnikom tzv. „mekog“ multikulturalizma (*„soft“ multiculturalism*), Kimliku vidi kao promotera tzv. „snažnog“ multikulturalizma (*„hard“ multiculturalism*) i njegovu teoriju označava kao pokušaj traženja srednjeg puta između kulturalizma, sa jedne, i liberalizma, sa druge strane. Više

karaktera kultura za identitet pojedinca, kao i njihove fluidnosti. Pišući o manjinskim nacionalizmima i njihovim karakteristikama, Kimlika zapaža da među manjinskim zajednicama, posebno među nedržavotvornim nacijama i indigenim narodima, postoji naglašena podrška procesima globalizacije, naročito u njenoj ekonomskoj i političkoj dimenziji.⁸⁸ Kimlika to objašnjava njihovom otvorenošću i spremnošću prihvatanja onoga što donosi proces modernizacije, uključujući i značajan broj novih imigranata. Podrobnije će ovaj odnos biti analiziran u dijelu koji će biti posvećen uticaju procesa globalizacije na multikulturalizam etnokulturnih manjina. Konceptiji Vila Kimlike bliska je koncepcija liberalnog nacionalizma Jael Tamir. Autorka, slično Kimliki, vrijednost nacionalnog identiteta izjednačava sa vrijednošću koju za pojedinca ima pripadnost kulturi. Ona polazi od liberalnog određenja slobode i autonomije pojedinca i njegove sposobnosti da bira između različitih koncepcija dobrog života. Pluralitet opcija je, međutim, ograničen pripadnošću kulturnoj zajednici, odnosno naciji, koja obezbjeđuje kontekst izbora. Tek protekom vremena pojedinci mogu dovesti u pitanje dati kulturni kontekst i eventualno ga promijeniti.⁸⁹ Budući da je kultura toliko značajna za identitet pojedinca, neophodno je obezbijediti njeno očuvanje. Najbolji način da se očuva nacionalna kultura jeste dobijanje određenog stepena političke autonomije ili upotrebom drugih mehanizama (poput modela konsocijacijske demokratije), koji nužno ne podrazumijevaju, niti bi trebalo da dovedu do formiranja sopstvene države. U svakom slučaju, pitanje položaja manjinskih zajednica, imigranata i nacionalnih manjina i njihovog odnosa sa državom u uslovima globalizacije, jedno je od najvažnijih u savremenoj pravnoj i političkoj teoriji.

Proklamovanu propast multikulturalizma kao načina suočavanja sa etnokulturnim diverzitetom koja je prisutna posljednjih godina, naročito od strane političke elite, Kimlika smatra problematičnom iz više razloga. Taj popularni diskurs loše procjenjuje prirodu

---

o njegovoj kritici Kimlikinog „oživljavanja“ ontoloških pretpostavki kulturalizma u: Frederik Stjernfelt, Liberal Multiculturalism as Political Philosophy, *The Monist*, Vol. 95, No. 1, 2012, p. 49-71.

⁸⁸ „Support for the North American Free Trade was higher in Quebec than in rest of Canada, and support for the European Union is higher in Catalonia and Scotland than elsewhere in Spain or Britain. These minority groups see free trade and globalization as a crucial part of the modern society they wish to build“ Will Kymlicka, *Politics in the Vernacular*, *Op.Cit.*, p. 246.

⁸⁹ „Cultural membership is a precondition of autonomous moral choices, and itself reflects an autonomous cultural choice that is worthy of respect. It is a „constitutive“ aspect of one’s identity which affects one’s sense of status and self-respect. Actions performed in a cultural context are „endowed with additional meaning“ because they can be seen both as acts of individual achievement and as contributions to the development of one’s culture“ (Will Kymlicka, *Politics in the Vernacular*, *Op.Cit.*).

preduzetih aktivnosti u okviru modela multikulturalizma, preuveličava njegove slabosti i pogrešno detektuje teškoće u njegovom funkcionisanju. U jednom od svojih posljednjih tekstova, analizirajući uspjeh, pad i budućnost multikulturalizma, Kimlika izdvaja četiri, po njegovom mišljenju, najmoćnija mita o multikulturalizmu.⁹⁰ Prvi se odnosi na shvatanje multikulturalizma kao nekritičkog slavljenja i afirmisanja diverziteta koje, u krajnjem, zamagljuje i ključne socijalne probleme poput nezaposlenosti. Stalno naglašavanje slabljenja i napuštanja politike multikulturalizma na širem planu, nije ništa drugo do mit. Kimlika smatra da, ne samo što multikulturalizam opstaje, on čak i jača u posljednjih desetak godina. Treći mit tiče se proklamovanog neuspjeha multikulturalizma, iako Kimlika iznosi podatke o njegovim pozitivnim efektima. Najzad, četvrta, često prisutna konstatacija, tiče se jačanja modela građanske integracije, koji je zamijenio model multikulturalizma. Kimlika smatra da je kombinacija građanskog principa i multikulturalizma moguća, poželjna i u određenim slučajevima neophodna, kako bi se ostvarili najbolji efekti u praksi. Dakle, po njegovom mišljenju, politika multikulturalizma i dalje je vrlo prisutna i ostvaruje pozitivne efekte. Prethodno navedene konstatacije i njihova opravdanost biće malo detaljnije razmotreni.

Pišući o kontroverzama i sve glasnijim negativnim ocjenama multikulturalizma u pokušaju da ukaže na njihovu prenaplašenost i djelimičnu istinitost, Kimlika koristi Indeks politike multikulturalizma (Multiculturalism Index Policy) koji, najprije, identifikuje osam područja politike u kojima su države izabrale da razviju određene forme multikulturalnog građanstva u vezi sa zahtjevima imigrantskih grupa. Dalje, indeks pokazuje u kom periodu i u kom obimu su zemlje koristile neke od ovih mjera ili su ih upotrebljavali u njihovoj cjelini. Iako je bilo napuštanja ove politike u nekim zemljama, poput Holandije, Kimlika naglašava da se u periodu od 1980-2010, može govoriti o umjerenom jačanju politike multikulturalizma. Ironično je, smatra Kimlika, da se kao najglasniji zagovornici propasti multikulturalizma, javljaju zemlje koje nijesu imale aktivnu multikulturalnu strategiju, poput Njemačke. Multikulturalizam je još uvijek aktuelna alternativa za liberalno-demokratska društva, naglašava Kimlika i izdvaja nekoliko faktora koji mogu olakšati ili otežati uspješnu implementaciju politike multikulturalizma.⁹¹ Kao prvo, u mjeri u kojoj se odnos između manjinskih zajednica (poput Muslimana nakon jedanaestog septembra) i države ili same

---

⁹⁰ Will Kymlicka, *Multiculturalism: Success, Failure, and the Future*, Washington DC, Migration Policy Institute, 2012, p. 1.

⁹¹ *Ibid.*, p.2.

manjinske zajednice percipiraju kroz bezbjedonosnu prizmu i kao bezbjedonosna prijetnja, smanjuju se izgledi za uspješnost politike multikulturalizma. Tačnije, šanse za uspjeh multikulturalizma rastu ukoliko se on shvata prvenstveno kao problem socijalne politike. Dalje, uspjeh multikulturalizma počiva na jasnoj posvećenosti poštovanju ljudskih prava unutar samih etnokulturnih zajednica. Ukoliko neke od njih, međutim, vrše prakse kojima krše individualna prava svojih članova i država ih percipira kao neposvećene poštovanju liberalno-demokratskih vrijednosti, šanse za uspjeh multikulturalizma se smanjuju. Treću okolnost, koja utiče na uspješnu primjenu multikulturalizma, Kimlika nalazi u stepenu kontrole granica, odnosno, broju nelegalnih imigranata i azilanata. Ukoliko je taj broj velik i ukoliko građani imaju osjećaj da granice nijesu sigurne, manje su šanse za uspjeh multikulturalizma. Multikulturalizam funkcioniše bolje ukoliko imigranti pripadaju velikom broju različitih etnokulturnih zajednica. Ukoliko su dominantno pripadnici jedne etnokulturne zajednice, postoji tendencija polarizacije odnosa sa većinom. I na kraju, ukoliko ostatak društva doživljava imigrante kao one koji doprinose razvoju društva, prvenstveno u ekonomskom smislu, rastu i šanse za uspješnu primjenu politike multikulturalizma. U najkraćem, kad su ovakve olakšavajuće okolnosti prisutne, multikulturalizam ima veće šanse za uspjeh. U situacijama tzv. visokog rizika, kao što su znatan broj ilegalnih imigranata, prisutne neliberalne prakse u okviru pojedinih zajednica, kao i percepcija ugroženosti državnih granica od strane imigranata, šanse za uspješnu primjenu multikulturalizma se smanjuju, smatra Kimlika.⁹²

Posljednjih 40 godina aktuelna je idela političkog i pravnog prilagođavanja etnokulturnom diverzitetu unutar država. Tokom tog perioda, posebno od devedesetih godina naovamo, često se govori o uspjehu, stagnaciji i neuspjehu multikulturalizma. Kimlika naglašava da, iako ne postoji ni minimalno slaganje između onih koji govore o propasti multikulturalizma o tome šta dolazi nakon njega, postoji, po njegovom mišljenju, iznenađujuće jednomišlje o tome da se nalazimo u post-multikulturalnoj eri (post-multicultural era).⁹³ Počev od sedamdesetih godina XX vijeka pa sve do devedesetih postojao je jasan trend priznanja i prilagođavanja etnokulturom diverzitetu unutar liberalnih demokratija, na nivou država i na međunarodno-pravnom planu. Od sredine devedesetih,

---

⁹² Ibid., p. 2.

⁹³ Ibid., p.2.

pak, zapažamo opadanje tog trenda i ponovno vraćanje idejama građenja nacije, unitarnog građanstva (*unitary citizenship*), odnosno onoga što neki autori imenuju kao „povratak asimilacije“ (*return of assimilation*). Slabljenje multikulturalizma Kimlika djelimično objašnjava strahom dominantne grupe da je prilagođavanje etnokulturnom diverzitetu otišlo predaleko na uštrb interesa dominantne nacije i taj strah se manifestovao porastom populističkih, desno orjentisanih političkih pokreta. Takođe, multikulturalizam je od strane lijevo orjentisanih pokreta optužen za to da je doprinio izolaciji manjinskih zajednica, uz istovremeno nerješavanje njihovih ključnih problema, poput političke isključenosti, siromaštva i društvene marginalizacije i to je ono što je dodatno doprinijelo njegovom slabljenju. Potrebno je, međutim, imati u vidu nekoliko stvari prije nego se multikulturalizam definitivno otpiše i proglasi prevaziđenim modelom.

2.3.1.2. „3S Model of Multiculturalism“ vs „Multiculturalism as Citizenization“,

Kimlika primjećuje da se u većini post-multikulturalističke literature multikulturalizam uglavnom svodi na ono što Jasmin Alibaj- Braun naziva „3S modelom multikulturalizma“ (*3S Model of multiculturalism- saris, sasmosas and steeldrums*)⁹⁴. To znači njegovo svođenje na pluralizam odjeće, kuhinje i muzike, uglavnom, i potrebe očuvanja tih elemenata posebnog identiteta zajednica. Ovako predstavljen model multikulturalizma kritikuje se iz nekoliko razloga: Kao prvo, slavljenje kulturnih razlika kroz muziku, kuhinju ili modu, neće riješiti ključne ekonomske i društvene probleme sa kojima se pripadnici zajednica suočavaju. Neophodno je riješiti probleme, poput nezaposlenosti, nedovoljnog obrazovanja, segregacije, kao i marginalizacije u svim oblicima i na svim nivoima. Drugo, insistiranje na autentičnosti kulture manjinske zajednice, koju je potrebno zaštititi, nosi dvostruku opasnost. Neke prakse zajednice, u većoj ili manjoj mjeri, ne mogu biti prihvaćene od strane društva, usljed njihove neliberalne prirode, što implicira forsiranje

---

⁹⁴ Alibhai-Brown, Jasmin, *After Multiculturalism*, London, Foreign Policy Center, 2000, u navodu, Ibid., p. 4.

muzike i kuhinje kao najneproblematičnijih i najprihvatljivijih manifestacija identiteta zajednice, koji treba da bude upoznat i prihvaćen. To, dalje, rizikuje „diznifikaciju kulturnih različitosti“ (*disneyfication of cultural differences*) i ignorisanje dubljih razlika, koje jesu mnogo veći izazov za društvo.⁹⁵ Treća kritika odnosi se na to da „3S model multikulturalizma“ ohrabruje zatvaranje etnokulturnih zajednica, konzerviranje njihovog identiteta, dovodeći manjine u poziciju „vječitog drugog“ i sprječavajući miješanje i kulturnu adaptaciju. Dugoročno, na taj način se stvaraju uslovi za jačanje predrasuda, stereotipa i produblјivanje jaza između etničkih zajednica. Najzad, ovaj model može da dovede do ispolјavanja autoritarnih potencijala grupe prema njenim članovima, posebno onima koji imaju drugačiji pogled na identitet u odnosu na verziju identiteta koju promovišu njegovi samoproklamovani čuvari. Zbog svih ovih slabosti, postmultikulturalisti predlažu traganje za novim oblikom građanstva, koji bi trebalo da akcentuje nekoliko stvari: potrebu političke participacije i poboljšanja ekonomskog položaja manjinskih etnokulturnih zajednica, prije nego razvijanje kulturnih posebnosti; ljudska prava i poštovanje individualne slobode, prije nego poštovanje tradicije; razvoj i redefinisanje nacionalnog identiteta u pravcu što većeg stepena inkluzivnosti, prije nego insistiranje na autentičnosti posebnih identiteta i kulturno miješanje, prije nego konzerviranje kulturnih razlika.⁹⁶

Kimlika, međutim, ovakav „3S model multikulturalizma“ označava kao obično karikiranje onoga što multikulturalizam zaista jeste bio posljednjih 40. godina XX vijeka, uz zamagljivanje i ignorisanje stvarnih problema sa kojima se u njegovoj primjeni suočavamo. Politički ciljevi i istorijski izvori politike multikulturalizma, koja je primjenjivana od 60-tih godina XX vijeka, i sama priroda ovog modela bitno su drugačiji od načina na koji ga prezentuju zastupnici „3S modela“, naglašava Kimlika. „3S model“ zapravo, pokazuje logiku globalnog kapitalizma, koja nastoji da etničke razlike simplifikuje i svede na tržišno konkurentne i ekonomski isplative proizvode. Multikulturalizam je dio sveobuhvatnije promjene, koja podrazumijeva širenje ideja ljudskih prava i sloboda utemeljenih na imperativu jednakosti ljudi. Nakon II Svjetskog rata, Kimlika izdvaja tri talasa promjena u pravcu veće jednakosti i rušenja starih hijerarhija. Pored borbe za dekolonizaciju (od 1948 do 1965), borbe protiv rasne segregacije i diskriminacije u okviru

---

⁹⁵ Neil Bissoondath je tvorac ove konstrukcije.

⁹⁶ Ibid, p. 5

pokreta za građanska prava u Americi (1955-1965), treći talas Kimlika vezuje za politiku multikulturalizma i borbu za manjinska prava od 60-tih godina XX vijeka.⁹⁷ Svaki od ovih pokreta doprinio je transformaciji, kako odnosa između manjinskih zajednica i države, tako i promjeni odnosa i položaja članova različitih grupa i doveo je do onoga što Kimlika naziva „demokratskom građanizacijom“ (*democratic „citizenization“*).⁹⁸ Takođe, svaki od njih utemeljen je na principima borbe protiv različitih oblika diskriminacije, isključivanja i stigmatizacije. U različitom stepenu su u mnogim zemljama prisutni problemi ekonomske nejednakosti, političke nereprezentacije i socijalne stigmatizacije manjinskih zajednica i cilj različitih varijanti modela multikulturalizma je bio rješavanje ovih i sličnih problema, u skladu sa idealima ljudskih prava i sloboda, a u cilju veće jednakosti.

Različiti oblici multikulturalizma karakteristični su za imigrantske grupe i nacionalne manjine, u skladu sa različitošću zahtjeva, koje pred državu iznose jedni i drugi. Forma multikulturalnog građanstva, koju zahtijevaju imigranti, podrazumijeva kombinaciju antidiskriminatornih mjera, različitih oblika priznavanja i određeni stepen prilagođavanja institucija i zakona države specifičnostima imigrantskih zajednica. Zahtjevi za određenim stepenom teritorijalne autonomije, posebnim oblicima političke reprezentacije na državnom nivou i priznanjem manjinskog jezika kao službenog, vezani su za multikulturalizam nacionalnih manjina. Za razliku od prethodno objašnjenog „3S modela multikulturalizma“, Kimlika piše o „modelu multikulturalizma kao građanizacije“ (*The Multiculturalism as citizenization*).⁹⁹ U Indeksu politike multikulturalizma (*The Multiculturalism Policy Index*) Kimlika izdvaja osam indikatora, koji ukazuju na to da li se konkretna država odlučila za prihvatanje i razvijanje multikulturalnih formi građanstva u odnosu na imigrantske grupe.¹⁰⁰ I

---

⁹⁷ Ibid., p. 6.

⁹⁸ „But, the ideas and policies of multiculturalism that emerged from the 1960s start from the assumption that these complex history inevitably and appropriately generates group – differentiated ethnopolitical claims. *The key to citizenization is not to suppress these differential claims, but to filter them through and frame them within the language of human rights, civil liberties and democratic accountability. And this is what multiculturalist movements have aimed to do* (kurziv D.V.)“ (Ibid. p. 6)

⁹⁹ Ibid., p. 8.

¹⁰⁰ U pitanju su sljedeći indikatori:

1. Constitutional, legislative, or parliamentary affirmation of multiculturalism, at the central and/or regional and municipal levels
2. The adoption of multiculturalism on school curricula
3. The inclusion of ethnic representation /sensitivity in the mandate of public media or media licensing
4. Exemptions from dress codes, either by statute or by court cases
5. Allowing of dual citizenship
6. The funding of ethnic group organizations to support cultural activities

da li je, na taj način, omogućila razvoj novih oblika demokratskog građanstva zasnovanih na idealu ljudskih prava, paralelno sa napuštanjem svih oblika diskriminacije i isključivanja. Kimlika smatra da je to suština politike multikulturalizma, a nikako ono što predstavlja tzv. „3S model“, koji je pogrešan i varljiv iz tri ključna razloga. Prvi je svođenje multikulturalizma na zaštitu simbolične i kulturne dimenzije identiteta etnokulturnih zajednica i zanemarivanje činjenice da se multikulturalni zahtjevi odnose i na promjene u ekonomskoj i političkoj sferi (od lakšeg prijema u državljanstvo, pravednije redistribucije dobara, pa do političke participacije imigranata). Drugi se tiče pogrešne tvrdnje da multikulturalizam ignoriše važnost univerzalnih ljudskih prava. Upravo suprotno, naglašava Kimlika. Multikulturalizam kao model upravljanja etnokulturnim različitostima, upravo je zasnovan na ideji ljudskih prava i liberalno-demokratskim vrijednostima slobode i jednakosti. U skladu sa idejom ljudskih prava, „multiculturalism as citizenization“, suprotstavlja se svim vrstama neliberalnih praksi unutar etnokulturnih zajednica i naglašava primarnost zaštite individualnih prava i sloboda u takvim situacijama. Takođe, multikulturalizam u ovom smislu, u skladu sa potrebom poštovanja ljudskih prava, kreira prostor za očuvanje etnokulturnih posebnosti, zahtijevajući različite stepene transformacije zajedničkog identiteta i institucionalnih rješenja. Osim što zahtijeva uklanjanje svih pravnih rješenja i praksi koje manjinske zajednice diskriminišu ili isključuju po različitim osnovama, politika multikulturalizma smatra neophodnom transformaciju elemenata identiteta i praksi manjinskih zajednica, koje su u suprotnosti sa liberalno-demokratskim vrijednostima poštovanja prava i sloboda pojedinaca. Nerijetko se dešava da manjinske zajednice zahtijevaju prava kojim bi popravile svoj podređeni položaj, dok istovremeno negiraju ta ista prava unutar svog okvira.¹⁰¹ Dakle, politika multikulturalizma zahtijeva inkluzivnost i poštovanje ljudskih prava, kako na nacionalno-državnom nivou u odnosu na manjinske zajednice, tako i na nivou samih etnokulturnih zajednica u odnosu prema pojedinačnim njihovim članovima i ostalim grupama.

---

7. The funding of bilingual education or mother-tongue instruction

8. Affirmative action for disadvantaged immigrants groups

Ibid., p. 8.

¹⁰¹ Kimlika navodi nekoliko primjera: U Kanadi neki pripadnici viših kasti iz Indije zamjeraju bijeloj većini na potpunom neprihvatanju njihove različitosti, dok istovremeno ne prihvataju svoje sunarodnike, pripadnike nižih kasti, izbjegavajući bilo kakav kontakt sa njima. Zatim, pripadnici nekih istočnoazijskih etnokulturnih grupa protestuju zbog rasizma kojem su izloženi, dok istovremeno u svojim redovima njeguju visok stepen rasizma prema drugim grupama. Više u: Ibid., p. 9.

2.3.1.3. Klasifikacija manjinskih prava

U razmatranju problema klasifikacije kolektivnih prava, pored prethodno navedene Kimlikine, nezaobilazna je ona koju je dao Džekob Levi (Jacob Levy). On piše o osam vrsta prava koje država može obezbijediti etnokulturnim grupama, u cilju akomodacije i priznavanja posebnosti njihovog identiteta. Radi se o sljedećim pravima: izuzeća (*exemptions*), pomoć (*assistance*), samouprava (*self-government*), spoljašna pravila (*external rules*), unutrašnja pravila (*internal rules*), priznanje i primjenjivanje tradicionalnog prava neke kulture (*recognition/enforcement*), predstavljanje (*representation*) i simbolični zahtjevi (*symbolic claims*).¹⁰²

Tabela br. 1. Klasifikacija kolektivnih prava prema Džekobu Leviju
(izvor: Jacob, T. Levy, *Classifying Cultural Rights*, p. 25.)

Kategorija	Primjeri
<i>Izuzeća</i> od zakona koji kažnjavaju ili opterećuju kulturne prakse etnokulturnih grupa	Siki - izuzeci od nošenja kacige; Indijanci – zakon o lovu
<i>Pomoć</i> u činjenju onih stvari koje većina može činiti bez pomoći	Višejezični glasački listići, afirmativna akcija, osnivanje etničkih udruženja
<i>Samouprava</i> za etničke, kulturne i “nacionalne” manjine	Secesija (Slovenija), federalna jedinica (Katalonija), drugi oblici (Portoriko)
<i>Spoljašnja pravila</i> kojima se ograničava sloboda ne-članova grupe radi zaštite kulture grupe	Kvebek – ograničavanje u pogledu engleskog jezika, Indijanci-ograničavanje prava glasa lokalnim bijelcima

¹⁰² Jacob T. Levy, “Classifying Cultural Rights”, in: Ian Shapiro, Will Kymlicka (ed.), *Ethnicity and Group Rights*, Nomos XXXIX, New York, London, 1997, p. 22.

Vidjeti i: Will Kymlicka, Individual and Community Rights, in: Judith Baker (ed.), *Group Rights*, University of Toronto Press, 1994, p. 17-34.

<i>Unutrašnja pravila</i> za članove grupe iznuđena ostrakizmom i ekskomunikacijom	Odricanje od djece koja se vjenčaju van grupe
<i>Priznanje i Primjenjivanje</i> tradicionalnog prava neke kulture od strane dominantnog pravnog sistema	Aboridžini i njihova prava na zemlju, tradicionalna ili grupno-specifična porodična prava
<i>Prezentacija</i> manjina u tijelima vlade, zagarantovana ili olakšavanjem pristupa	Birački spiskovi Maora za Parlament, kongresni okruzi za afro-američku većinu u SAD
<i>Simbolički zahtjevi</i> za priznavanje vrijednosti, statusa ili postojanja različitih grupa	Diskusije oko imena teritorijalnih jedinica, nacionalnih praznika i sadržaja predmeta Istorija u nastavnim planovima

Prava na izuzeće od prava predstavljaju negativne slobode koje se individualno vrše od strane pripadnika religijske ili kulturne grupe, čije su prakse takve da bi primjena opšteg i tobože neutralnog zakona, za njih predstavljala očigledan teret, smatra Levi.¹⁰³ Primjera je mnogo. Izuzimanje Sika od zabrane nošenja noževa na javnom mjestu u Britaniji, izuzeće od zakonske zabrane prodaje alkohola u SAD-u za hrišćansku crkvu koja koristi vino u svetoj tajni pričešća, izuzeće Indijanaca od zabrane korišćenja narkotika i halucinogenih droga u vjerskim obredima, izuzeće djece Amiša od pravila o srednjem obrazovanju u SAD-u itd. Da li je ovakvo različito postupanje suprotno liberalnoj ideji jednakosti i pravičnosti? Klasični liberalizam je ovakva izuzeća smatrao neprihvatljivim, smatrajući ih suprotnima principu opštosti zakona pred kojim su svi jednaki, a tumačeći ih kao kršenje tog principa i uvođenje nejednakosti. Sa druge strane, Parek smatra da, u nekim slučajevima, ostvarivanje jednakosti upravo podrazumijeva različito, a nikako identično postupanje. Odnosno, ostvarivanje jednakosti neodvojivo je od tumačenja istog na “kulturno osjetljiv način” (*culturally sensitive manner*), uz osiguranje da različito postupanje ne dovede do povlašćenosti i diskriminacije drugih. Prava izuzeća legitimisana su težnjom da se ostvare pravedniji uslovi integracije u šire društvo, prvenstveno imigranata, smatra Kimlika. Levi, sa druge strane, zapaža da svi

¹⁰³ Ibid., p. 25.

zahtjevi ove vrste nijesu usmjereni na ostvarivanje integracije. Miodrag Jovanović ispravno primjećuje: “Pravo jedne etnokulturne zajednice da bude izuzeta od nekog opšteg propisa može počivati isključivo na argumentu da opstanak i razvitak tog kolektiviteta predstavlja izvesno dobro, da je običaj ili zahtev koji je u pitanju konstitutivan za postojanje te zajednice i da u datom slučaju nije ugrožen pretežniji interes liberalne države ili neko od osnovnih individualnih prava i pripadnika datog kolektiviteta”.¹⁰⁴

Kod postojanja prepreka za učestvovanje u zajedničkim praksama, etnokulturnim zajednicama se garantuje pomoć u činjenju stvari, koje većina može činiti bez pomoći. Najznačajnija prava koja pripadaju ovoj vrsti jesu jezička prava, finansiranje etnokulturne umjetnosti, udruženja i sl, kao i preferencijalne politike. Pri tom, preferencijalne politike smatraju se privremenim mjerama nastalim usljed potrebe da se ostvari jednakost etnokulturne zajednice, koja je u prošlosti bila izložena diskriminaciji i potlačenosti. Pravo na službenu upotrebu manjinskog jezika u različitim prilikama, pravo na obrazovanje na sopstvenom jeziku, samo su neka od ovih prava i to ona trajnijeg karaktera u odnosu na preferencijalističke politike. Miodrag Jovanović navodi podjelu posebnih režima pomoći manjinskim jezičkim zajednicama, koju je dao P. Kovač (P. Kovacs).¹⁰⁵ Prvi je model jezičkog režima, koji je povezan sa teritorijalnom autonomijom. Belgija, Olandska ostrva, Indija, Španija, Rusija, Danska (sa Farskim ostrvima i Grenlandom), Ukrajina, samo su neki od primjera ovog modela. Drugi model vezan je za koncept personalne autonomije, u kom se jezička prava koriste od strane pripadnika određene grupe, bez obzira na mjesto gdje se nalaze (zaštita Sami manjine u Švedskoj, zaštita manjina u Mađarskoj itd). I posljednji, treći model, stavlja u prvi plan administrativne, istorijske i razloge tradicije. Njemačka jezička manjina u Danskoj, švedska jezička manjina u Finskoj, neki su od primjera ovog modela.

Sljedeća kategorija kolektivnih prava naročito je važna sa aspekta politike multikulturalizma prema nacionalnim manjinama. To je *samouprava (self-government)*. Kolektivno pravo na samoupravu može biti institucionalizovano ukoliko su ispunjeni neki prethodni uslovi, poput teritorijalne koncentrisanosti etnokulturne zajednice, ili još bolje njene izolovanosti, u kom slučaju se povećavaju šanse da može doći do ostvarivanja ovog prava. Ranije u radu je naglašeno da Kimlika ovu vrstu prava rezerviše prvenstveno za

---

¹⁰⁴ Miodrag A. Jovanović, *Op. cit.*, str. 207.

¹⁰⁵ *Ibid.*, str. 213-215.

nacionalne manjine, koje definiše kao izgrađene socijetalne kulture, dok Levi smatra da ključni kriterijumi treba da budu teritorijalna koncentrisanost etnokulturne grupe i društvena povezanost. U tom slučaju, pravo na samoupravu imale bi i neke zajednice koje, u Kimlikinoj tipologiji, nisu svrstane u nacionalne manjine. Takođe, po Leviju, normativni kriterijum institucionalne izgrađenosti jedne kulture treba odbaciti, kako mnogi indigeni narodi ne bi ostali bez mogućnosti da zahtijevaju pravo na samoupravu. Sama priroda autonomije grupe zavisi od prirode zahtjeva koju grupa upućuje, ali i od uticaja radikalnih struja unutar nje. Na ovaj način, država najbolje podstiče postojanje više socijetalnih kultura u okviru svojih granica. Skrećući pažnju na Kimlikino i Levijevo shvatanje ovog prava, Miodrag Jovanović navodi dva različita modela devolucije, u Ujedinjenom Kraljevstvu u slučaju Škotske i Velsa.¹⁰⁶ Iako je u oba slučaja priznata želja značajnog broja ljudi da dođe do priznanja njihovog nacionalnog identiteta, na način koji neće značiti odvajanje, ovlašćenja koja su zakonima prenešena na ove teritorije značajno se razlikuju.¹⁰⁷ Potrebno je imati u vidu razliku između *administrativno-teritorijalnih* i tzv. *multinacionalnih federacija*. Multinacionalne federacije su one u kojima je do federalizacije došlo na bazi ostvarivanja kolektivnog prava etnokulturne zajednice na samoupravu. U ovakvoj federaciji granice federalnih jedinica poklapaju se sa etničkim granicama. Kanada, Belgija, Švajcarska, Španija, Indija, Rusija, primjeri su multinacionalnih federacija. Administrativno-teritorijalne federacije su SAD, Brazil, Australija, Njemačka itd. Najproblematičnija situacija za federaciju postoji onda kada su federalne jedinice zasnovane na etnonacionalizmu. Danijel Elazar (Daniel Elazar) smatra da se u tom slučaju povećavaju šanse za secesiju, jer etnički

---

¹⁰⁶ Devolucija, kao prosto delegiranje vlasti od strane višeg političkog tijela nižem političkom tijelu u ustavnom smislu, a u političkom smislu „stvora novi *locus* političke moći“. Vernon Bogdanor, *Devolution in the United Kingdom*, Oxford University Press, 1999, p. 287, 288, u navodu: Ibid., str. 219.

U aktu koji se odnosi na Škotsku precizira se da je u pitanju „istorijska nacija“, dok se u aktu koji je pripremao devoluciju u Velsu, ova oblast označava kao „jedan od uspješnih ekonomskih regiona Evrope“. U aktu koji je regulisao slučaj Škotske (*The Scotland Act*) predviđa se formiranje škotskog parlamenta

¹⁰⁷ Zakon o Škotskoj (*The Scotland Act*) iz 1998. godine, predstavlja pravni okvir devolucije i ovim aktom škotski parlament dobio je niz zakonodavnih ovlašćenja u različitim oblastima. Uspjesi Škotske nacionalne partije na pokrajinskim izborima 2007, i parlamentarnim izborima 2011. godine, ukazuju na to da se stav Škota prema nezavisnosti nije promijenio, uprkos činjenici da postoji zadovoljstvo funkcionisanjem sistema koji je nastao devolucijom. Osim želje da se uobliči i u potpunosti institucionalizuje sopstveni nacionalni identitet, obično se kao razlozi za otcepljenje navode oni ekonomske prirode. Osim toga, u svjetlu procesa globalizacije, međunarodnih i evropskih integracija, često se može čuti primjedba da Ujedinjeno Kraljevstvo zapravo predstavlja nepotrebnu prepreku boljem reprezentovanju i ostvarivanju interesa Škotske.

The Government of Wales Act, za razliku od prethodno navedenog, ne predviđa zakonodavnu, već prije svega izvršnu vlast skupštine, kao predstavničkog tijela. Dalje, pravo donošenja podzakonskih akata postoji samo u oblastima koje su taksativno nabrojane itd.

zasnovane nacionalne države obično ne žele čvršće vezivanje neophodno za federaciju. Ono što je važno naglasiti u svjetlu usložnjavanja etnokulturnog pluralizma savremenih društava jeste to da zajednički život nije moguće urediti isključivo institucionalnim aranžmanima i federalnom strukturom. Neophodno je da postoji odgovarajuća politička kultura i mogućnost demokratskog učešća u političkom životu zajednice, kao i postojanje volje društva da dođe do konstituisanja jedne zajedničke države i pored svih razlika koje postoje.¹⁰⁸

Države uglavnom izbjegavaju priznanje kolektivnog prava na samoupravu u obliku teritorijalne autonomije, posmatrajući ga, najčešće, kao prvi korak na putu ka secesiji. Zahtjevi etnonacionalne zajednice za teritorijalnom autonomijom i određenim stepenom samouprave u odnosu na nacionalnu državu, u okviru koje egzistira, ne moraju nužno da budu prijatnija državi. Mogu, međutim, da ukažu na neuspjeh u političkoj integraciji takve zajednice u šire društvo i nepotpuno prihvatanje od strane države.¹⁰⁹ Ukoliko se, pak, radi o

---

¹⁰⁸ Jovanović navodi primjer Nigerije kao potvrdu stava da federalna struktura kojom se institucionalizuju etnokulturne razlike nije dovoljna sama po sebi. Nigerija je zemlja koja sa 129, 3 miliona stanovnika predstavlja jedno od najheterogenijih multikulturnih društava, sa oko 250 etnokulturnih zajednica. U pitanju je federacija od 36 država, čije se granice uglavnom poklapaju sa etnokulturnim granicama. Pokazalo se, međutim, da usvajanje pomenute strukture nije dovoljno da bi se ovladalo nagomilanim političkim i socijalnim problemima i tenzijama u zemlji.

¹⁰⁹ Don Mekajver (Don MacIver) piše: „The mobilisation of ethnic minority and ethno-regional nationalism challenges the political authority of the state and reveals shortcomings in its cohesion and legitimacy which threaten its stability and integrity“. Don MacIver (ed.), *The Politics of Multinational States*, Macmillan Press, 1999, p. 5.

Mekajver daje i klasifikaciju etničkih grupa, a prvoj grupi pripadaju etnonacionalne grupe (*ethno-national groups*) određuje tzv. nacije bez države, odnosno, one grupe koje žele uobličavanje i zaštitu svog identiteta putem kolektivnih prava i nekog oblika autonomije u okviru države kojoj pripadaju. Tu su, zatim, etnoregionalne grupe (*ethno-regional groups*), koje su teritorijalno koncentrisane i predstavljaju drugu varijantu prve kategorije grupa. Transnacionalne grupe (*transnational groups*) zauzimaju teritoriju nekoliko zemalja i nemaju aspiracije ka formiranju sopstvene države i uobličavanju sopstvenog nacionalnog identiteta. Zatim, drugu kategoriju čine one etničke zajednice koje uživaju zaštitu i podršku matične države, koja je susjedna državi u kojoj žive. Manjinske etnokulturne zajednice, koje ne uživaju podršku i pomoć neke druge države, pri tom su prilično malobrojne, ali zahtijevaju priznavanje svog identiteta, čine treću kategoriju etnokulturnih grupa. Četvrtoj kategoriji pripadaju imigrantske etničke zajednice, dok se indigeni narodi sa specifičnim zahtjevima za očuvanjem svog identiteta i tradicionalnog načina života ubrajaju u petu kategoriju. Mekajver u šestu kategoriju ubraja tzv. etničke lobije (*ethnic lobbies*), rasute etničke zajednice, koje održavaju svoj identitet preko etničkih udruženja, pomoću kojih nastoje da utiču na vladu i promovišu interese svoje etničke zajednice. Takođe, Mekajver ubraja zahtjeve za samoupravom, eventualne secesionističke i pokrete za nezavisnost u tip zahtjeva koji podrazumijeva fundamentalne promjene u definiciji političke zajednice i u odnosu etnokulturne zajednice sa državom. To je vrsta zahtjeva koju on označava kao „zahtjeve orjentisane prema zajednici“ (*„community oriented demands“*). Osim ovog, zajednice mogu uputiti i zahtjeve koji su usmjereni na ostvarivanje koristi od političkog sistema, prije nego na neku njegovu promjenu, u bilo kom smislu i stepenu (*„mainly output oriented demands“*) kao i drugi tip zahtjeva koji podrazumijeva određene promjene u strukturi i organizaciji političkog sistema, poput powersharing-a (*„regime oriented demands“*). Ibid., p. 18.

Alen Anderson (Alan Anderson) razmatra moguće odgovore etnonacionalnih zajednica na različite državne politike u Kanadi i Zapadnoj Evropi. On se bavi uglavnom jezičkim manjinama, ali određeni zaključci mogu

autonomiji koja je rezultat kompromisa i demokratskih pregovora, autonomija može da spriječi, a ne da dovede do secesije i u tom slučaju je dobro rješenje politike multikulturalizma prema nacionalnim manjinama. Ključna stvar o kojoj treba voditi računa kada razmatramo problem etnonacionalizma tzv. nacija bez države, jeste stepen nezadovoljstva postojećom situacijom, smatra Monsera Giberno (Montserrat Guibernau). Najčešće se država, u okviru koje etnonacionalna grupa egzistira, doživljava kao prepreka razvoju sopstvenog nacionalnog identiteta i kao neko ko uglavnom koristi resurse etnonacionalne zajednice, a za uzvrat ne daje dovoljno. Giberno razmatra političku autonomiju i federalizam, kao dva od tri moguća politička odgovora države na manjinski nacionalizam.¹¹⁰

Politička autonomija, kao jedan od mogućih odgovora, podrazumijeva određeni stepen decentralizacije vlasti u namjeri da se proces donošenja nekih odluka prepusti onima koje te odluke pogađaju. Pri tom, suverenitet nije podijeljen između konstitutivnih jedinica, kao što je slučaj u federaciji, a podijeljena moć je uvijek parcijalna i pod kontrolom centralne vlasti. Nacionalne države, zavisno od konkretnih okolnosti, delegiraju različit stepen ovlašćenja na podržavne jedinice, koje uživaju autonomiju, tako da, u tom smislu, ne postoje neka opšteprihvaćena pravila. Ključni argument, koji preporučuje političku autonomiju, jeste povećanje efikasnosti u donošenju i primjeni odluka, kao i jačanje legitimnosti. Federacija podrazumijeva mnogo veći stepen decentralizacije u odnosu na političku autonomiju, ne-centralizaciju vlasti i visok stepen nezavisnosti podržavnih jedinica u odnosu na centralnu vlast.

---

biti primijenjeni i na druge oblike etnokulturnih zajednica. *Regionalna autonomija i etnički federalizam* su dva liberalna odgovora na zahtjeve etničkih, prvenstveno jezičkih manjina za očuvanjem njihovog identiteta. Regionalna autonomija podrazumijeva priznanje teritorijalne autonomije uz pravo na korišćenje manjinskog jezika kao službenog. Etnički federalizam, sa druge strane, definiše kao situaciju u kojoj nacionalna država postaje, zapravo, zajednica između različitih etnolingvističkih manjina.

Više o ovome u: Alan B. Anderson, „Ethno-Nationalism in Canada and Western Europe“, in: Ralph R. Premdas, Alan B. Anderson (ed.), *Secessionist Movements in Comparative Perspective*, London, Pinter Publisher, 1990, p. 173-176.

¹¹⁰ Montserrat Guibernau, *Nations without States, Political Communities in a Global Age*, Polity Press, 1999, p. 37-66.

Pitanje političke autonomije autorka razmatra na primjerima Katalonije i Škotske, dok federaciju analizira kroz slučaj Kvebečkog nacionalizma.

Pogledati i: Yash Ghai, *Autonomy and Ethnicity, Negotiating Competing Claims in Multi-ethnic States*, Cambridge Studies in Law and Society, 2000.

Will Kymlicka, *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism and Citizenship*, Oxford University Press, 2001, p. 112-116.

Mobilizacija etničkih grupa u obliku etnonacionalizma predstavlja jedan od najkrupnijih izazova, koje doba globalizacije donosi savremenim nacionalnim državama. To je pritisak na nacionalnu državu “iznutra” i o tom problemu biće još riječi.

U nekim slučajevima, zaštita kulture grupe i njenog identiteta, podrazumijeva ograničenja za nepripadnike grupe. To su tzv. *spoljašnja pravila (external rules)*, koja se smatraju sastavnim dijelom prava na samoupravu. Najčešće pominjani primjer tiče se Kvebeka i zakonskih rješenja, kojima se ograničava sloboda pripadnika anglofonske zajednice i imigranata, najčešće kroz zabranu upotrebe engleskog jezika u određenim slučajevima. Češći je slučaj, međutim, da se prava i slobode nepripadnika ne isključuju u potpunosti, već da se samo ograničavaju. Jovanović navodi primjer Olandskih ostrva koja, iako su u sastavu finske države, ograničavaju dobijanje regionalnog državljanstva na one koji pet godina borave na ovoj teritoriji i pokažu zadovoljavajuće poznavanje švedskog jezika. Regionalno državljanstvo uslov je za posjedovanje nepokretnosti, bavljenje privrednom aktivnošću i imanje pasivnog i aktivnog prava glasa na teritoriji ostrva.¹¹¹ Ova kolektivna prava vrlo su značajna za indigene narode u njihovoj borbi za očuvanje zemljišnih posjeda i teritorije, koja je od krucijalnog značaja za njihov opstanak.

Zahtjevi za priznanjem/primjenom tradicionalnog prava razlikuju se od prethodno navedenih, jer se tiču sadržaja prava i nužno ne dovode do ograničavanja slobode nepripadnika grupe. Radi se o režimu *personalnog prava* (za razliku od opšteg pravnog režima, koji se zasniva na teritorijalnom načelu), putem kojeg se određenim etnokulturnim zajednicama i njihovim pripadnicima omogućava da budu podvrgnuti sopstvenom sistemu pravnih pravila. Najčešće se institucionalizuje u sferi porodičnog, nasljednog prava i pravnog režima vjerskih ustanova.

Ukoliko grupa kao titular prava ima mogućnost da ograniči slobodu svojih pripadnika, radi se o *unutrašnjim pravilima (internal rules)*, a pripadnika grupe, u vidu isključenja, odricanja i sl. može doći u slučajevima kada se članovi grupe ponašaju suprotno očekivanjima grupe i pravilima koja postoje. Pitanje unutrašnjih pravila u slučajevima sukoba prava pojedinačnih pripadnika i prava grupe kojoj pripadaju, prilično je kontroverzno. Koliko država ima pravo da ograniči određene slobode pojedinačnih članova

---

¹¹¹ F. Daftary, *Insular Autonomy: A Framework for Conflict Settlement? A Comparative Study of Corsica and Aland Islands*, p. 15, u navodu: Miodrag Jovanović, *Op. cit.*, str. 225.

grupe onda kada se njihove aktivnosti tumače u svjetlu spoljašnje opasnosti koju predstavljaju za samu grupu? I dalje, koliko to pravo pripada samoj grupi u odnosu na njene pripadnike? Klasična liberalna teorija opravdava ograničavanje individualnih sloboda u određenom stepenu od strane grupe, ostvarivanjem prava na udruživanje. Naime, grupe mogu zahtijevati određeno ponašanje svojih članova kao uslov za pripadnost samoj grupi i mogu uskratiti članstvo onda kada je ponašanje suprotno od očekivanog. Zaštita prava na udruživanje tumači se u svjetlu potrebe za očuvanjem različitosti i sprečavanja asimilovanja zajednica sa tradicionalnim kulturnim i religijskim praksama. Miodrag Jovanović navodi primjere iz sudske prakse Vrhovnog suda SAD, koji je u konkretnim slučajevima u donošenju odluka bio rukovođen potrebom da se spriječi ovakvo asimilovanje zauzimajući stav da se specifičnost religijske prakse manjinske zajednice (Amiši) i nepopularno manjinsko stanovište (Skauti) moraju zaštititi i po cijenu ograničavanja izvjesnih individualnih sloboda.¹¹² Pitanje neliberalnih praksi i odnosa prema njima, kako od strane države, tako i o strane društva u cjelini, jedno je od najkontroverznijih.

Predstavljanje (representation) odnosi se na potrebu da se etnokulturnim manjinama omogući učešće u procesu donošenja odluka i sadrži tri grupe pitanja. Prva se odnosi na zastupljenost etnokulturnih zajednica u zakonodavnim tijelima, druga se tiče izbora sopstvenih predstavnika, a treća se odnosi na mehanizam za zaštitu interesa manjina u procesu donošenja odluka.¹¹³ U narednom poglavlju detaljnije je obrađeno pitanje reprezentacije manjinskih etnokulturnih zajednica.

I posljednji korpus kolektivnih prava Levi označava kao *simboličke zahtjeve (symbolic claims)*. Simbolički zahtjevi najčešće se odnose na naziv države, izgled zastave,

---

¹¹² Radi se o slučaju *Boy Scouts of America vs. Dale* (99-699). Džemsu Dejlu bilo je uskraćeno članstvo u ovoj dobrovoljnoj, neprofitnoj organizaciji zbog njegovih homoseksualnih sklonosti, s obrazloženjem da je njegova seksualna orijentacija u suprotnosti sa sistemom vrijednosti koji propagira udruženje. Vrhovni sud države Nju Džersi spor je riješio u korist Dejla, primjenjujući zakon ove države o javnim uslugama, u skladu sa čijim obavezama su Skauti bili dužni da prihvate njegovo članstvo. Međutim, vrhovni sud SAD je zauzeo stanovište da je primjena ovog zakona dovela do kršenja njihove slobode udruživanja koja je zagarantovana Prvim amandmanom. Bilo kakvo primoravanje grupe da prihvati Dejla, od strane države, narušilo bi i otežalo sposobnost grupe da izrazi one stavove koje želi da izrazi, a koji su, u konkretnom slučaju, podrazumijevali postojano suprotstavljanje homoseksualnom ponašanju. Pri tom, ne ulazi se u vrijednosno ocjenjivanje ovog stava, već se primarno štiti pravo udruženja da ostvaruje i izražava proklamovane ciljeve i kroz određena ograničenja koja se odnose na njegove članove. Jovanović ispravno skreće pažnju na to da politička legitimacija i pravna institucionalizacija ovakvog rezonovanja podrazumijeva priznanje (makar u određenom stepenu) moralne vrijednosti određenih kolektivnih identiteta, što međunarodni pravni poredak i čini u određenoj mjeri. Miodrag Jovanović, *Op. cit.*, str. 234.

¹¹³ Detaljnije vidjeti u: Jacob T. Levy, *Op. cit.* p. 44-46.

tekst državne himne, propisivanje državnih praznika itd. Iako se radi o zahtjevima koji su vezani za simboličku ravan, oni nijesu ništa manje značajni od prethodno navedenih vrsta zahtjeva. Uglavnom se doživljavaju kao vrlo značajni sa aspekta priznanja kolektivnog identiteta zajednice, njegove različitosti, posebnosti, ali i ravnopravnosti u odnosu na druge slične identitete, posebno u odnosu na većinski. Jedan od takvih zahtjeva je i onaj koji jeziku etnokulturne manjinske zajednice nastoji pribaviti status “zvaničnog”. To je zahtjev čisto simboličke prirode i, za razliku od grupe jezičkih prava iz korpusa “prava pomoći”, nema neki veći praktični značaj. Levi navodi primjer reto-romanske jezičke zajednice u Švajcarskoj, koja je zahtijevala da se njihovom jeziku prizna status zvaničnog jezika, na saveznom nivou. Zahtjev je prihvaćen ustavnim amandmanom iz 1938. Godine, iako ova manjina čini manje od jednog procenta ukupnog stanovništva Švajcarske. Ovo priznanje značilo je simboličko priznavanje konstitutivnosti ove zajednice, iako nije poboljšalo položaj ovog jezika u praksi, niti je uticalo na njeno uvećanje.¹¹⁴ Levi napominje da su zahtjevi ovog tipa često uvod u neke druge, konkretnije i susptantivnije zahtjeve, kao i da mogu vrlo lako biti potcijenjeni, iako ponekad proizvode dalekosežne posljedice.¹¹⁵

3. Multikulturalizam u praksi

Kada se sa normativnog i teorijskog pređe na nivo praktične primjene multikulturalističkog modela, posljednjih godina uglavnom se glasno govori o njegovoj propasti i neuspjehu. U radu će biti navedeni podaci koji pokazuju nešto drugačiju sliku. Tačnije, biće pokazano da je otklon od politike multikulturalizma zapravo više retorički, nego stvaran, i da od 80-tih godina XX vijeka politika multikulturalizma bilježi jačanje. U tom cilju prvenstveno će biti korišćen Indeks politike multikulturalizma za imigrantske

---

¹¹⁴ Ibid., p. 47.

¹¹⁵ Klaus Ofe (Claus Offe) navodi da su slovački poslanici 1990. godine, pred saveznim parlamentom pokrenuli inicijativu da se državi vrati stari naziv Češko-Slovačka, umjesto Čehoslovačka. Češki poslanici prihvatili su prijedlog, s tim da se novi naziv koristi u Slovačkoj, a stari u Češkoj i inostranstvu. Ovakva odluka naišla je na neodobravanje u Slovačkoj i proizvela je masovne proteste u Bratislavi, u kojima je učestvovalo nekoliko desetina hiljada ljudi. Protesti su rezultirali promjenom zvaničnog naziva države u Češka i Slovačka Savezna Republika.

Vidjeti u: Claus Offe, *Ethnic Politics in European Transitions*, Center for European Law and Policy, Bremen, 1993, p. 7, note 5, preuzeto iz: Jacob, T. Levy, *Op. cit.*, p. 48.

zajednice i nacionalne manjine (*Multiculturalism Policy Index for Immigrant Minorities* i *Multiculturalism Policy Index for National Minorities*), razvijen od strane Vila Kimlike i Kejt Benting (Keith Banting). Osim ova dva, razvijen je Indeks politike multikulturalizma za indigene narode (*Multiculturalism Policy Index for Indigenous Peoples*), kojim se nećemo detaljnije baviti.¹¹⁶

Prije nego se razmotri politika multikulturalizma prema imigrantima i nacionalnim manjinama, neophodno je kratko se osvrnuti na najznačajnije međunarodne dokumente, kojima je ustanovljena zaštita manjinskih grupa, kroz posebna kolektivna prava i princip nediskriminacije.

3.1. Zaštita manjina na univerzalnom i regionalnom planu

Što se tiče međunarodnopravne zaštite manjina na univerzalnom planu, osim Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima, moguće je izdvojiti sljedeće najvažnije izvore:¹¹⁷

1. Član 27. Pakta o građanskim i političkim pravima;
2. Deklaracija o pravima lica koja pripadaju nacionalnim ili etničkim, vjerskim i jezičkim manjinama;
3. Pojedine opšte međunarodne konvencije koje u pojedinim odredbama pružaju posebnu zaštitu manjinama. To su: Konvencija o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida (1948); Konvencije MOR-a br. 107 (1957) i br. 111 (1958); Konvencija protiv diskriminacije u obrazovanju UNESCO-a (1960); Međunarodna konvencija o

---

¹¹⁶ Detaljnije o Indeksu politike multikulturalizma za indigene narode u: Veldon Coburn, *Multiculturalism Policy Index: Indigenous Peoples*, Multiculturalism Policy Index Project, School of Policy Studies, Queen's University, Kingston, 2011, dostupno na:

<http://www.queensu.ca/mcp/minoritynations/evidence/NationalMinorities.pdf>

¹¹⁷ Ivana Jelić, *Op. cit.*, str. 109.

Komisija za ljudska prava i Potkomisija za sprečavanje diskriminacije i zaštitu manjina bave se pravima i zaštitom manjina u okviru UN-a. Komitet za ljudska prava nadležan je za zaštitu prava po članu 27. PGP-a, a Komitet za ukidanje rasne diskriminacije nadležan je za pitanja diskriminacije. Osim ovih tijela, Generalna skupština je 1993. godine ustanovila poziciju Visokog komesara UN-a za ljudska prava (UNHCR) sa obavezom da unapređuje položaj manjina i zaštitu njihovih prava. (Ibid., str. 110)

ukidanju svih oblika rasne diskriminacije (1965); Konvencija o uklanjanju i kažnjavanju zločina aparthejda (1973); i Konvencija o pravima djeteta (1989);¹¹⁸

4. Međunarodni sporazumi, najčešće bilateralnog karaktera.

Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima ne pominje grupna prava, već zabranjuje diskriminaciju pojedinaca po osnovu pripadnosti određenim rasnim, vjerskim, nacionalnim, etničkim, jezičkim i drugim društvenim grupama. Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima postala je dio međunarodnog običajnog prava. Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima usvojen je 1966. godine i, osim što u članu 2 uvodi princip nediskriminacije, sadrži i najznačajniju međunarodnopravnu odredbu obavezujućeg karaktera, na univerzalnom planu- član 27, koji glasi: „U državama gdje postoje etničke, vjerske ili jezičke manjine, lica koja pripadaju tim manjinama ne mogu biti lišena prava da imaju u zajednici sa drugim članovima svoje grupe, svoj sopstveni kulturni život, da ispovijedaju svoju sopstvenu vjeroispovijest i obavljaju vjerske dužnosti, ili da upotrebljavaju svoj sopstveni jezik“.¹¹⁹ Dva su osnovna kolektivna prava manjina, koja član

---

¹¹⁸ Sa aspekta politike multikulturalizma važne su i: Deklaracija UN-a o ukidanju svih oblika netrpeljivosti i diskriminacije zasnovane na vjeri ili uvjerenju (1981), Rezolucija UN-a o otklanjanju svih oblika vjerske netrpeljivosti (1998), Deklaracija o davanju nezavisnosti kolonijalnim zemljama i narodima (1960) itd.

Više u: Vladimir Todorović, *Ljudske slobode i prava – 136 multilateralnih međunarodnih konvencija i drugih akata*, Beograd, Službeni glasnik, 2000.

¹¹⁹ Ivana Jelić, *Op. cit.*, str. 111.

Zahvaljujući činjenici da je odredba prilično neprecizna, ne manji značaj imala su njena različita tumačenja. U tom smislu, važan izvor je, kako naglašava Jelić, i Opšti komentar Komiteta za ljudska prava br. 23, povodom ovog člana. Najprije, različita tumačenja ticala su se pojmova „manjina“ i „etnička manjina“. Prihvaćen je termin etnička manjina i izbjegnuta je upotreba pojmova „nacionalna manjina“ i „rasna manjina“. Pojam etnička manjina u ovom slučaju, odnosi se i na nacionalne i rasne manjinske zajednice. Drugo sporno pitanje odnosilo se na nepreciznost u pogledu određenja titulara manjinskih prava-da li se radi o pojedincima kao nosiocima prava ili su to, pak, manjine kao kolektiviteti. Prihvaćen je individualistički pristup u formulaciji člana 27, što podrazumijeva slobodu pojedinačnog pripadnika etnokulturne zajednice da sam odluči da li želi da se asimiluje u većinsku zajednicu ili pak želi da očuva posebnost svog identiteta. Zahvaljujući činjenici da se garantovana prava ostvaruju u grupi, posredstvom kolektivnog djelovanja, zaštićen je i interes manjina u pogledu očuvanja njihovog identiteta. Radi se, dakle, o pravima koja imaju kolektivnu dimenziju, jer se mogu uživati samo u okviru manjinske grupe. Država, sa svoje strane, ima obavezu aktivnog djelanja, kako bi se omogućilo sprovođenje garantovanih prava, iako bi se, na osnovu samog teksta Pakta, moglo zaključiti da je državi nametnuta negativna obaveza u smislu nečinjenja, koje bi ugrozilo garantovana prava. Međutim, ekstenzivnim tumačenjem člana 27, u kontekstu međunarodnopravne zaštite ljudskih prava, jasno je da država mora preduzeti odgovarajuće mjere i stvoriti uslove za ostvarivanje garantovanih prava, napominje Jelić. Ono što je takođe važno, sa aspekta politike multikulturalizma, jeste pitanje ko ima pravo da odredi da li u državi postoje manjine ili ne. Odnosno, da li je postojanje manjina politička ili faktička kategorija. Problem postaje aktuelan u slučajevima multinacionalnih država, ukoliko se upotrijebi Kimlikina terminologija, prije nego u slučajevima multietničkih odnosno polietničkih država. U Opštem komentaru Komiteta za ljudska prava br. 23, povodom ovog pitanja, precizirano je: „Postojanje etničke, vjerske i jezičke manjine u određenoj državi članici ne zavisi od odluke države članice, već treba da bude ustanovljeno objektivnim kriterijumima“. Dakle, pitanje postojanja manjina faktičko je, a ne pravno i političko. (Ibid., str. 116)

27. ističe: Pravo grupe na opstanak i neometanu fizičku egzistenciju i pravo na obezbjeđenje i očuvanje identiteta grupe.¹²⁰

Jedini univerzalni instrument posvećen u potpunosti pravu manjina, pravnoneobavezujući po svom karakteru, jeste Deklaracija o pravima lica koja pripadaju nacionalnim ili etničkim, vjerskim i jezičkim manjinama, koja je usvojena od strane Generalne skupštine 1992. godine. Njeno donošenje potakla su dešavanja nakon hladnog rata, raspad višenacionalnih država postkomunističkih društava i uopšte aktuelizovani problemi etničkih odnosa i njihova važnost za demokratsku stabilnost država. Deklaracija sadrži listu prava pripadnika manjina i propisuje određene obaveze države prema manjinskim zajednicama.¹²¹ član 2. Deklaracije garantuje sljedeća prava pripadnicima nacionalnih ili etničkih, vjerskih ili jezičkih manjina:

-Slobodno i neometano uživanje svoje kulture, ispovijedanje vjere i korišćenje svog jezika, privatno i javno;

-Aktivno učestvovanje u kulturnom, vjerskom i drugim oblicima društvenog života;

-Da aktivno i u skladu sa zakonom učestvuju u odnošenju političkih odluka koje se odnose na manjinu kojoj pripadaju ili na područje koje manjina zauzima;

-Da se slobodno udružuju i organizuju;

-Da održavaju „slobodne i miroljubive“ odnose sa drugim pripadnicima, kako manjinske zajednice kojoj pripadaju, tako i drugih manjinskih zajednica. I još, „prekogranične odnose s građanima drugih država, s kojima su povezani po nacionalnosti, etnicitetu, vjeri ili jeziku“.

Obaveze država su sljedeće:

-Da preduzmu sve potrebne mjere, kako bi pripadnicima manjinskih zajednica omogućili nesmetano uživanje garantovanih prava u duhu jednakosti i slobode, a u cilju zaštite i afirmacije specifičnog identiteta manjina;

-Da obezbijede povoljne uslove za razvijanje kulture manjina, njihovog jezika, običaja, tradicije i vjere „osim kad je takvo djelovanje suprotno domaćem pravu i međunarodnim standardima“ (član 4. Deklaracije);

---

¹²⁰ Nebojša Vučinić, *Osnovi ljudskih prava i sloboda*, Podgorica, 2001, str. 147, u navodu: Ivana Jelić, *Op. Cit.*, str. 116.

¹²¹ Tekst Deklaracije dostupan je na:

<http://www.hnv.org.rs/docs/DEKLARACIJA%20O%20PRAVIMA%20OSOBA.pdf> (posjećeno 15. maja 2013.)

-Da preduzmu potrebne mjere koje će omogućiti pripadnicima manjine da nauče svoj maternji jezik i da imaju nastavu na tom jeziku. Takođe, države su obavezne i da podstiču sticanje znanja o kulturi, tradiciji i istoriji manjina, kao i da omoguće punu i ravnopravnu participaciju pripadnika manjina u ekonomskom i ukupnom društvenom životu zemlje. Prilagođavanje nastavnih programa i usklađivanje sadržaja kurikuluma predmeta u nastavnom procesu sa propisanim ciljevima, jedan je od načina za ispunjavanje ove obaveze. Takođe, države se obavezuju da, u cilju sprovođenja prava sadržanih u deklaraciji, sarađuju, razmjenjuju informacije i iskustva i jačaju uzajamno povjerenje.

Kada razmatramo zaštitu prava manjina na regionalnom nivou, potrebno je označiti nekoliko ključnih tačaka. Kao prvo, Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda iz 1950. godine, kao najznačajniji evropski dokument za zaštitu ljudskih prava, ne sadrži posebne odredbe o zaštiti manjina. Indirektna zaštita manjinama obezbijedena je članom 14, koji predviđa zabranu diskriminacije po osnovu rase, boje kože, jezika, vjeroispovijesti, u pogledu uživanja individualnih prava koja garantuje Konvencija: „Uživanje prava i sloboda predviđenih u ovoj Konvenciji obezbjeđuje se bez diskriminacije po bilo kom osnovu, kao što su pol, rasa, boja kože, jezik, vjeroispovijest, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno porijeklo, veza sa nekom nacionalnom manjinom, imovno stanje, rođenje ili drugi status“.¹²² Ono što je važno jeste da je prvi put u ovoj odredbi veza sa nacionalnom manjinom izričito navedena kao mogući osnov diskriminacije. Jelić takođe naglašava da jurisprudencija Evropskog suda za ljudska prava pokazuje da su pojedini slučajevi povrede prava iz Konvencije upravo bili vezani za pripadnost nacionalnim manjinama i drugim etnokulturnim zajednicama.¹²³ Protokol br. 12, donešen 2000. godine, nediskriminaciju određuje kao pravo i time koriguje slabost člana 14, koji ne ustanovljava pravo na nediskriminaciju kao posebno pravo.

U okviru Savjeta Evrope 1992. godine, usvojena je Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima kao pravnoobavezujući dokument. Ono što je potaklo države da donesu ovaj dokument jeste potreba da se očuva i afirmiše pluralitet istorijskih regionalnih i manjinskih jezika, kao izraza kulturnog bogatstva evropskog prostora. Širok je opseg obaveza koje države na osnovu ove povelje imaju- od obaveze preduzimanja neophodnih

---

¹²² Ivana Jelić, *Op. cit.*, str. 146.

¹²³ *Ibid.*, str. 146.

mjera, radi očuvanja i unaprjeđenja višejezičnosti, stvaranja uslova za lakšu upotrebu ovih jezika (privatnu i javnu), pa do potrebe njihovog proučavanja na univerzitetskom nivou i izučavanja kulture i istorije, koje se tiču ovih jezika.¹²⁴ Činjenica da se relativno mali broj zemalja obavezao na poštovanje odredbi ovog sporazuma (25 od 47 država članica Savjeta Evrope), kao i to da su obaveze država prilično meko formulisane, neki su od najčešćih prigovora na tekst povelje.

Prvi i najznačajniji višestrani dokument, koji je posvećen zaštiti prava manjina, jeste Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina, usvojena od strane Savjeta Evrope 1995. godine.¹²⁵ Za sada, to je jedini pravno obavezujući međunarodni instrument, koji se bavi isključivo zaštitom prava manjina. Jelić naglašava da je donošenje ovog instrumenta bilo motivisano, između ostalog i sljedećim motivima: „Željom i odlučnošću država da zaštite opstanak nacionalnih manjina; Potrebom za stvaranjem uslova za poštovanje i očuvanje etničkog, kulturnog, jezičkog i vjerskog identiteta svakog pripadnika nacionalne manjine; Činjenicom da je „zaštita nacionalnih manjina od ključnog značaja za stabilnost, demokratsku bezbjednost i mir na ovom kontinentu“, što su pokazali istorijski događaji“.¹²⁶ Konvencija utvrđuje neka osnovna načela i na početku utvrđuje da zaštita nacionalnih manjina i prava i sloboda pripadnika manjina čini sastavni dio međunarodne zaštite ljudskih prava, kao i da svaki pripadnik manjinske zajednice može koristiti garantovana prava i slobode, pojedinačno ili u zajednici sa drugim pripadnicima (član 1 i član 3 Okvirne konvencije). Pored zabrane diskriminacije, garantovanja jednakosti i zabrane asimilacije, kao opštih principa, Okvirnom konvencijom garantovana su sljedeća posebna prava:

- Pravo na slobodu mirnog okupljanja, udruživanja, izražavanja, slobodu misli, savjesti i vjere (član 7);

- Pravo na slobodno izražavanje vjerskih uvjerenja, osnivanje vjerskih ustanova, organizacija i udruženja. (član 8);

- Pravo na osnivanje i korišćenje medija na manjinskom jeziku, širenje ideja i informacija na manjinskom jeziku, bez miješanja vlasti. Uz to, države su obavezne da usvoje

---

¹²⁴ Tekst Povelje dostupan je na: http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/textcharter/Charter/Charter_hr.pdf (27. maj 2013.)

¹²⁵ Tekst Konvencije dostupan je na: http://www.crnakutija.babe.hr/attach/_o/okvirna_konvencija_za_zastitu_nacionalnih_manjina.pdf (27. maj, 2013)

¹²⁶ Ivana Jelić, *Op. cit.*, str. 153.

odgovarajuće mjere, kojima će omogućiti lakši pristup medijskoj sferi manjinskih zajednica u cilju afirmacije kulturnog pluralizma;

-Pravo na slobodnu upotrebu manjinskog jezika u svim oblicima;

-Pravo na korišćenje svog imena i prezimena na manjinskom jeziku, kao i pravo na isticanje svih oznaka i natpisa i drugih informacija u privatne svrhe;

-Pravo na isticanje lokalnih naziva, naziva ulica i drugih topografskih odlika na manjinskom jeziku, u djelovima u kojima postoji znatan broj pripadnika manjinske zajednice, koji su tu tradicionalno nastanjeni;

-Pravo na neometano održavanje prekograničnih kontakata sa osobama u drugim državama, posebno sa onima sa kojima dijele zajednički etnički, vjerski, jezički identitet ili zajedničko kulturno nasljeđe.(član 17). Kao i pravo na neometano učestvovanje u radu nevladinih organizacija, na državnom i međunarodnom planu.

Obaveze država, po osnovu ove Konvencije, su pozitivne i negativne. Sa jedne strane, države se obavezuju da će se uzdržati od politike i prakse asimilacije i da će stvoriti neophodne uslove i obezbijediti poštovanje proklamovanih prava. Sa druge strane, njihove negativne obaveze sastoje se u „uzdržavanju od mjera“ i „neometanju“ u svim onim situacijama u kojima bi aktivnosti države ograničile ili onemogućile uživanje garantovanih prava. Osim obaveza države, propisane su i obaveze korisnika prava, pripadnika nacionalnih manjina, koji su dužni da poštuju nacionalno zakonodavstvo i prava pripadnika drugih etnokulturnih zajednica. Njihova obaveza je i da ne preduzimaju djelatnosti koje bi bile protivne osnovnim načelima međunarodnog prava. Okvirna konvencija smatra se dokumentom koji pruža najveći stepen zaštite pripadnika nacionalnih manjina, do sada.

Pored dokumenata donešenih u okviru Savjeta Evrope, veoma je značajan sistem manjinske zaštite, izgrađen u okviru djelatnosti OEBS-a i EU. Iako dat u obliku preporuka i uputstava, a bez pravnoobavezujuće snage, njegova moralno-politička snaga opredjeljuje države za poštovanje ovih dokumenata. Važno je, u ovom smislu, pomenuti i Završni akt konferencije u Helsinkiju iz 1975. godine i Dokument iz Kopenhagena iz 1990. godine, kao i aktivnost Visokog komesara za nacionalne manjine. Takozvani Kopenhaški dokument predstavlja osnovni instrument OEBS-a u zaštiti prava manjina, proširuje katalog specifičnih manjinskih prava i navodi sljedeća:¹²⁷

---

¹²⁷ Ivana Jelić, *Op. cit.*, str. 161.

-Pravo na javnu upotrebu i učenje maternjeg jezika i obrazovanje na istom, tamo gdje je to izvodivo;

-Pravo na formiranje i održavanje obrazovnih, kulturnih i vjerskih institucija;

-Pravo na uživanje religije;

-Pravo na unutardržavne i prekogranične kontakte članova manjinske zajednice sa drugim njenim članovima;

-Pravo na širenje, pristup i razmjenu informacija na maternjem jeziku;

-Pravo na učešće u javnoj vlasti.

Značajno je pomenuti potenciranje bezbjedonosnog aspekta poštovanja prava etnokulturnih zajednica, naročito od devedesetih godina XX vijeka. Poštovanje prava manjina, rješavanje međuetničkih problema i smanjivanje međuetničkih tenzija veoma je važno sa aspekta sigurnosti i stabilnosti evropskih zemalja.¹²⁸ Takođe, u dokumentima OEBS-a, iz devedesetih godina XX vijeka, nailazimo i na kolektivnu dimenziju prava manjina, posebno ukoliko govorimo o njihovim političkim pravima.

Visoki komesar za nacionalne manjine u svojoj nadležnosti ima praćenje stanja manjinskih prava u pojedinim državama, kao i davanje preporuka za unaprjeđenje položaja konkretne manjine. Za takvu djelatnost njemu nije potrebno odobrenje odnosne države, tačnije, dovoljno je da, na osnovu prikupljenih informacija, OEBS procijeni da je potrebno angažovanje Visokog komesara u konkretnom slučaju. U okviru rada Visokog komesara OEBS-a za nacionalne manjine objavljeno je više preporuka značajnih za unaprjeđenje prava manjina. Posebno se izdvajaju sljedeće: haške preporuke o pravu nacionalnih manjina na

---

Tekst Kopenhaskog dokumenta dostupan je na: <http://www.osce.org/odihr/elections/14304> (posjećeno 3. juna 2013)

¹²⁸ Naglašavajući sveprisutnost rasprava o globalnoj sigurnosti kao konceptu i praksi krajem XX vijeka, Siniša Tatalović izdvaja najvažnije grupe problema, koje imaju sigurnosne implikacije, a sa kojima se susrijeću etnokulturne zajednice. To su: Diskriminacija, kulturna podređenost, ekonomska podređenost manjinskih zajednica i genocidna politika, kojom se neka etnokulturna zajednica pokušava na različite načine uništiti. Sa aspekta ovih problema, situacije u kojima se mogu naći etničke zajednice u različitim državama su različite. Etnička manjina, tako, može biti uglavnom zadovoljna svojim položajem (Danci u Njemačkoj, Njemci u Južnom Tirolu itd). Zatim, etnička manjina može biti u situaciji u kojoj su njeni pripadnici rasuti u većem broju država usljed čega se, između ostalog, ne mogu organizovati radi zaštite od diskriminacije i asimilacije (Romi). Dalje, etnička manjina može biti nezadovoljna svojim položajem bilo zbog diskriminacije, uskraćivanja prava, traženja većih kolektivnih prava ili želje da se priključi državi matičnog naroda. Imajući u vidu problematizaciju i aktuelnost etničkih konflikata, svako podsticanje asimilacije i neuvažavanje prava etnokulturnih manjina, dovodi do stvaranja napetosti u društvu i ugrožavanja stabilnosti.

Više u: Siniša Tatalović, *Globalna sigurnost i etnički sukobi*, Zagreb, Politička kultura, 2010, str. 48-56.

obrazovanje (1996); preporuke iz Osla o pravu nacionalnih manjina na upotrebu sopstvenog jezika (1998) i preporuke iz Lunda o djelotvornom učešću nacionalnih manjina u javnom životu (1999). Preporuke iz Lunda odnose se na problem učešća nacionalnih manjina u javnom životu. Pravo nacionalnih manjina na učešće u javnom životu ima dva vida: učešće u donošenju odluka i posjedovanje samouprave.¹²⁹ U prvom slučaju, potrebno je da države obezbijede manjinskim zajednicama učešće u donošenju odluka. To podrazumijeva obezbjeđivanje posebne zastupljenosti manjina u zakonodavnim organima, vladi i pravosudnim organima, prilagođavanje izbornog sistema potrebi boljeg predstavljanja i uticaja manjina, kao i obezbjeđivanje učešća manjinskih zajednica u izbornom procesu, na bazi jednakosti i u punom kapacitetu. Drugi vid učešća manjina u javnom životu je davanje različitih stepena i oblika samouprave, u skladu sa zakonodavstvom države.

3.1.1. Pravo na očuvanje manjinskog identiteta i participacija manjina

Samu srž zaštite manjinskih etnokulturnih zajednica čini pravo na očuvanje identiteta i kulturnog integriteta zajednice. Očuvanje posebnosti manjinske grupe i njene različitosti u odnosu na ostatak društva, uslov je postojanja manjinske grupe i proklamovani cilj politike multikulturalizma. Jelić izdvaja neka od posebnih prava, koja proizilaze iz opšteg prava za očuvanje identiteta, koja su garantovana na univerzalnom planu. To su: slobodno osnivanje kulturnih i obrazovnih institucija, upotreba nacionalnih simbola i kulturnih umotvorina, upotreba masovnih medija i osnivanje medijskih kuća, pravo na očuvanje tradicionalnog života i zanimanja, sloboda izražavanja i udruživanja, radi unaprjeđenja i očuvanja sopstvene kulture.¹³⁰

Ipak, potpuna zaštita etnokulturnih manjina i očuvanje manjinskog identiteta, nemogući su bez obezbjeđenja političke participacije manjina, a u skladu sa principom vladavine prava. Priznavanje i poštovanje političkih prava manjina, uslov je njihove uspješne integracije. Neophodno je, sa aspekta stabilnosti savremenih demokratskih društava,

---

¹²⁹ Ivana Jelić, *Op. cit.*, str. 167.

¹³⁰ *Ibid*, str. 127.

obezbjediti ravnopravno učešće manjina u javnom životu. Individualna građanska i politička prava pokazuju se nedovoljnim za obezbjeđivanje učešća manjina u političkom životu marginalizovanih manjinskih zajednica. I u tradicionalnim liberalnim demokratijama, a posebno u zemljama u tranziciji, jača potreba za zajedničkim pristupom, koji bi podrazumijevao zaštitu manjinskog identiteta i kulturne različitosti priznanjem i individualnih i kolektivnih političkih prava. Osim individualnih političkih prava, koja su garantovana svim državljanima određene države, pa tako i pripadnicima manjinskih etnokulturnih zajednica, može se govoriti i o političkim pravima manjina, kao posebnim, preferencijalnim pravima, u skladu sa potrebom postizanja političke ravnopravnosti.¹³¹ Najvažniji dokumenti međunarodnog prava ne propisuju obavezu poštovanja i obezbjeđivanja participacije manjina u političkom i javnom životu u striktno pravnom smislu. Takvo stanje je posljedica različitih tumačenja pojma etničke manjine u pojedinačnim državama (budući da se, u velikoj meri, radi o političkom, a ne faktičkom pitanju) i osjetljivosti samih političkih prava. Posebna politička, manjinska prava više su regulisana međunarodnim dokumentima iz korpusa tzv. mekog prava. Postojanje kvota za manjinske zajednice, kojim se obezbjeđuje njihova zastupljenost u organima državne vlasti (od zakonodavnih do sudskih), prilagođavanje izbornog sistema lakšem predstavljanju manjina, davanje različitih oblika i stepena teritorijalne i personalne autonomije i samouprave, neka su od posebnih političkih prava koja se priznaju manjinama. Personalna autonomija ne zahtijeva teritorijalnu koncentrisanost manjinske zajednice i uglavnom se odnosi na garantovanje posebnih prava vezanih za očuvanje kulture, jezika ili vjere. Motivisane potrebom očuvanja teritorijalnog integriteta i suvereniteta i često neopravdanim strahom od separatizma, države se teže odlučuju na davanje teritorijalne autonomije manjinskoj zajednici, koja je koncentrisana na dijelu njene teritorije.

---

¹³¹ Ibid, str. 183.

3.2. Multikulturalistička politika prema imigrantima

Kako je politika multikulturalizma funkcionisala u praksi, na osnovu dosadašnjeg iskustva u primjeni? Da li uopšte možemo preciznije utvrditi kakvi su bili efekti multikulutralizma u demokratizaciji društava rješavanjem problema neravnopravnog položaja manjinskih zajednica i unaprjeđenjem demokratskog karaktera građanstva? U nedostatku značajnijih studija o evaluaciji politike multikulturalizma, Kimlika se poziva na studiju Irene Bloemrad, u kojoj se autorka bavi procesom integracije imigranata u SAD-u i Kanadi, na primjeru integracije imigranata iz Vijetnama u Bostonu i Torontu.¹³² Analizirajući ova dva slučaja integracije, u kojima su grupe pridošlih imigranata bilo vrlo slične u pogledu znanja jezika, nivoa obrazovanja i drugih karakteristika, Bloemrad je došla do zaključka da je integracija bila mnogo uspješnija u Torontu. Njeno objašnjenje uglavnom se vezuje za karakter i uspješnu primjenu politike multikulturalizma u Kanadi, koja je aktivno učestvovala u stvaranju potrebnih uslova za uspješnu integraciju pripadnika ove zajednice u kanadsko društvo. Kanada je bila prva zemlja koja je aktivno sprovodila politiku multikulutralizma prema imigrantima i u kojoj je opredijeljenost za politiku multikulturalizma unešena i u Ustav. Loši i nenamjeravani efekti multikulturalizma, stoga bi bili najvidljiviji upravo u ovoj zemlji. Kimlika, međutim, zapaža suprotne efekte.¹³³ Imigranti u Kanadi se mnogo lakše integrišu, dobijaju posao u državnoj upravi i bivaju izabrani i diskriminacija u postupku izbora ovdje je mnogo manje prisutna u odnosu na druge razvijene liberalne demokratije. U odnosu na druge razvijene demokratije djeca imigranata bilježe mnogo bolje rezultate u obrazovanju. Kanađani imaju prilično pozitivan odnos prema imigrantima, percipirajući ih kao korisne za društvo u cjelini i imaju nizak stepen predrasuda prema imigrantima, posebno Muslimanima. Neki autori, poput Dejvida Gudarda, smatraju da ovakva pozitivna situacija u Kanadi nije proizvod primjene politike multikulturalizma, već djelovanja drugih faktora. Tu prvenstveno ističe činjenicu da su imigranti u Kanadi oni koji iz svojih zemalja dolaze

---

¹³² Irene Bloemraad, *Becoming a Citizen: Incorporating Immigrants and Refugees in the United States and Canada*, Berkeley, University of California Press, 2006.

¹³³ Will Kymlicka, *Multiculturalism: Success, Failure, and the Future*, *Op. Cit.*, p. 11.

prilično obrazovani i sa visokim stepenom mogućnosti prilagođavanja,¹³⁴ na šta Kimlika navodi da se Kanada ne ističe toliko po uspjehu u integraciji visokokvalifikovanih imigranata, koji bi se dobro integrisali manje više u svakoj od razvijenih zemalja. Naprotiv, Kanada je aktivnom primjenom modela multikulturalizma omogućila uspješnu integraciju imigranata sa niskim nivoom kvalifikacija, koji i jesu najproblematičniji dio imigrantskih zajednica u svakoj od zemalja, sa aspekta procesa integracije.

Pozitivne posljedice politike multikulturalizma moguće je sagledati na dva odvojena nivoa- na individualnom i institucionalnom nivou. Na individualnom nivou za Kanadu je karakteristično postojanje jakog osjećaja nacionalnog identiteta kod domaćeg stanovništva, koji je u pozitivnoj korelaciji sa podrškom prema imigrantima, koji se ne doživljavaju kao prijetnja. Ova specifičnost kanadskog društva ne može se, po Kimliki, objasniti ničim drugim do pozitivnim efektima politike multikulturalizma. On naglašava da su istraživanja pokazala da politika multikulturalizma, koja kombinuje potrebu priznavanja posebnog identiteta imigranata sa potrebom prihvatanja nacionalnog identiteta države prijema, kreira najpovoljniji ambijent za integraciju imigranata i njihovo uključivanje u društvo prijema. Prihvatanje samo nacionalnog identiteta, uz nastojanje da vremenom dođe do odbacivanja etničkog (model asimilacije) ili odbijanje zajedničkog nacionalnog identiteta i jačanje isključivo posebnog, etnokulturnog (model segregacije ili „separation model“), nijesu povoljne alternative sa aspekta položaja imigranata, ali ni sa aspekta društva u cjelini.¹³⁵ Takođe, i na institucionalnom nivou podaci pokazuju pozitivne efekte multikulturalizma u pogledu stvaranja pravednijih i inkluzivnijih institucija, naglašava Kimlika.¹³⁶ On navodi i

---

¹³⁴ Više u: David Goodhardt, „Has Multiculturalism Had Its Day?“, *Literary Review of Canada*, Vol. 16, no. 3, 2008, p. 3-4.

¹³⁵ „Many studies have shown that immigrants do best, both in terms of psychological well-being and sociocultural outcomes, when they are able to combine their ethnic identity with a new national identity“. Više u: John W. Berry, Jean S. Phinney, David L. Sam and Paul Vedder, *Immigrant Youth in Cultural Transition*, Laurence Erlbaum, Mahwah, 2006. prema, Ibid., p.12. Berijevo istraživanje obuhvatilo je preko pet hiljada mladih iz trinaest zemalja i potvrdilo je uspješniju integraciju u zemljama koje su prihvatile i primjenjivale politiku multikulturalizma.

„Members of immigrant minorities will be more likely to identify with a new national identity if they feel their ethnic identity is publicly respected“.

Ibid, p. 12.

¹³⁶ Kimlika kao primjer navodi studiju Organizacije za ekonomsku saradnju (OECD) o učenicima imigrantima i njihovom uspjehu u procesu obrazovanja u 41. zemlji, uključujući Kanadu. Petnaestogodišnjim učenicima su testirani znanje iz matematike i vještine rješavanja problema. Utvrđeno je da u tome imaju više uspjeha u odnosu na učenike imigrante u drugim zemljama, učenici u Kanadi. To se objašnjava primjenom određenih mjera politike multikulturalizma. Više u: OECD, *Where immigrant students succeed - A comparative review of performance and engagement in PISA 2003*.

druge pozitivne efekte koje je politika multikulturalizma prema imigrantima imala u Kanadi: kreiranje povoljnog ambijenta „dobrodošlice“ za imigrantske zajednice, stvaranje novih mehanizama za što lakšu participaciju i aktivnu podršku u integraciji, kako na nivou individualnog identiteta, samorazumijevanja i položaja u društvu, tako i na institucionalnom nivou.¹³⁷

Uprkos nepostojanju većeg broja studija koje bi se bavile evaluacijom politike multikulturalizma na internacionalnom nivou, moguće je, na osnovu prethodno pomenutih, izvesti zaključak o nekoliko pozitivnih efekata koji su primijećeni. Kao prvo, Bloemrad, analizirajući diverzitet i socijalni kapital u devetnaest zemalja, nalazi da se politika multikulturalizma pozitivno odražava na društvenu koheziju i participaciju.¹³⁸ Steven Weldon naglašava pozitivne efekte multikulturalizma na smanjivanje predrasuda prema pripadnicima drugačijih etnokulturnih zajednica kao i na bolju psihološku prilagođenost djece imigranata u zemljama u kojima je primjenjavana politika multikulturalizma.¹³⁹ Ipak, autori poput Ruuda Koopmansa smatraju da je politika multikulturalizma u Holandiji, na primjer, imala negativne efekte na proces integracije imigranata. Kimlika smatra da su, zapravo, u pitanju posledice primjene politike u oblasti tržišta rada a ne politike multikulturalizma budući da je tržište rada za imigrante u velikoj mjeri zatvoreno. Bilo kako bilo, pozitivni efekti politike multikulturalizma u demokratizaciji savremenih društava u smislu upravljanja etnokulturnim različitostima u duhu jednakosti nediskriminacije i ljudskih prava, nijesu upitni, smatra Kimlika.

Kako onda objasniti tvrdnje post-multikulturalista o padu multikulturalizma? Kimlika smatra da su u značajnom stepenu ove tvrdnje retoričke prirode prije nego stvarnog karaktera. Indeks politike multikulturalizma mjerio je snagu politike multikulturalizma u 21. zemlji OECD-a i to 1980, 2000. i 2010, i jasno pokazao trend ekspanzije politike multikulturalizma posljednjih 30. godina, uključujući posljednju deceniju. Izuzeci se vezuju za Holandiju i dijelom Italiju i Dansku. Generalno, podaci pokazuju da je politika

---

Dio podataka dostupan je na: <http://www.oecd.org/newsroom/36704498.pdf>

¹³⁷ Ibid., p. 13.

¹³⁸ Christel Kesler, Irene Bloemraad, „Does Immigration Erode Social Capital? The Conditional Effects of Immigration-Generated Diversity on Trust, Membership, and Participation across 19 Countries, 1981-2000“, *Canadian Journal of Political Science*, 43, no. 2, 2010, p. 319-47.

¹³⁹ Steven A. Weldon, The Institutional Context of Tolerance for Ethnic Minorities: A Comparative Multilevel Analysis of Western Europe, *American Journal of Political Science*, vol. 50, no. 2, 2006, p. 331-349.

multikulturalizma u Evropi u blagom jačanju.¹⁴⁰ Istovremeno, zapaža se retorički otklon od termina multikulturalizam uglavnom na nivou političkih elita. Paradoksalno, kritike politike multikulturalizma od strane političara, uglavnom motivisane trenutnim političkim interesima, dolaze uglavnom iz zemalja koje nijesu aktivno, na nacionalnom nivou, praktikovale model multikulturalizma. Kimlika posebno potencira primjer Angele Merkel koja je u nekoliko navrata govorila o smrti multikulturalizma i njegovom neuspjehu, iako Njemačka zapravo nikada nije ni bila zemlja koja je u pravom smislu te riječi sprovodila politiku multikulturalizma, osim na nivou gradova sa značajnom imigrantskom populacijom.

Ukoliko se i govori o povlačenju od politike multikulturalizma, onda to, u određenom smislu, važi prvenstveno za odnos prema imigrantskim zajednicama. U svom članku pod nazivom „The New Debate on Minority Rights (and postscript)“, Kimlika pokušava da odgovori na pitanje zašto je politika multikulturalizma prema imigrantima izložena tako učestalim i jakim kritikama. Za razliku od politike multikulturalizma prema nacionalnim manjinama i indigenim narodima, iako su zahtjevi ova posljednja dva tipa zajednica, po svom karakteru, mnogo dramatičniji sa aspekta države od zahtjeva koje upućuju imigrantske zajednice. Pri tom, kao što je naglašeno, to nikako nije opšti trend već se vezuje za određene zemlje. Na liniji ranije predočenog promišljanja, Kimlika izdvaja tri osnovna faktora koja utiču na javnu podršku politici multikulturalizma u određenoj zemlji: Broj ilegalnih imigranata, prisutnost neliberalnih praksi unutar etnokulturnih zajednica i percepcija imigranata kao korisnih članova zajednice u ekonomskom smislu.¹⁴¹

---

¹⁴⁰ Vidi tabelu br. 2 u radu.

¹⁴¹ Will Kymlicka, *The New Debate on Minority Rights (and postscript)*, p. 53-57, in: Anthony Simon Laden, David Owen (ed.), *Multiculturalism and Political Theory*, Cambridge University Press, 2007.

Potrebno je i na ovom mjestu skrenuti pažnju na ova tri faktora koja izdvaja Kimlika. Nema odbacivanja politike multikulturalizma prema imigrantima, u vidu nekog opštijeg, globalnog trenda, već se radi o promjenama u određenim državama, poput Holandije i Australije. U pitanju je neujednačeno napredovanje i povlačenje u odnosu na politiku multikulturalizma prema imigrantima, koje, po Kimliki, može biti donekle objašnjeno pomoću ova tri navedena faktora. Naravno, u svakom pojedinačnom državnom kontekstu, na podršku politici multikulturalizma prema imigrantima utiče mnoštvo dodatnih faktora. Najprije, radi se o broju ilegalnih imigranata. Prisustvo značajnog broja ilegalnih imigranata loše utiče na podršku politici multikulturalizma iz nekoliko razloga. Kao prvo, upućuje na to da država nije u stanju da zaštiti svoje granice, niti da uspostavi punu kontrolu, što utiče na razvoj osjećaja nesigurnosti kod građana. Drugo, postoji snažan otpor javnosti prema regulisanju položaja imigranata u pravnom smislu i njihovom naknadom prihvatanju, budući da se radi o onima koji su kršenjem zakona ušli u zemlju i najčešće nastavili da borave u njoj kršeći zakon. Oni se doživljavaju kao oni koji zauzimaju mjesto ljudima koji se trude da legalnim kanalima uđu u zemlju. Takođe, postoji strah i da će svako blagonaklono odnošenje prema problemu ilegalne imigracije isprovocirati nove talase ilegalnih imigranata. Kimlika zaključuje da bi povećanje broja ilegalnih imigranata u zemljama u kojima je on inače nizak sigurno dovelo do slabljenja podrške politici multikulturalizma. Nije slučajno to što su zemlje sa najmanjim brojem ilegalnih imigranata (poput Kanade), one u kojima je podrška

3.2.1. Politika građanske integracije (Civic Integration Policy)

Kimlika dalje naglašava da je na nivou javnih politika došlo, ne toliko do napuštanja politike multikulturalizma, koliko do širenja politika „građanske integracije“ („civic integration“), koje u različitim oblicima od imigranata najčešće zahtijevaju obavezno znanje jezika, kao i znanje o karakteristikama zemlje prijema. Ono što Kimlika zapaža kao zanimljivo jeste dramatičan porast zahtjeva za građanskom integracijom u odnosu na skromno jačanje politike multikulturalizma od devedesetih godina. Kimlika navodi rezultate istraživanja Sare Gudman, koja je razvila statistički indeks politike građanske integracije (CIVIX), koji je pokazao značajnu promjenu u primjeni ovog modela. Prema CIVIX skali, srednja vrijednost u 15 EU zemalja bila je 0, 56 od mogućih 7,0 u 1997. godini, da bi u 2009.

---

politici multikulturalizma prema imigrantima vrlo jaka. U tom smislu, u većem problemu su zemlje poput Italije ili Španije.

Drugi faktor tiče se prisustva neliberalnih praksi unutar etnokulturnih zajednica čije se priznanje politikom multikulturalizma obezbjeđuje. Ugovoreni brakovi, obrezivanje žena, ubistva iz časti, samo su neki od primjera neliberalnih praksi. Podrška politici multikulturalizma u takvoj situaciji će oslabiti, jer se prvenstveno percipira kroz zloupotrebu od strane zajednice koja istu, zapravo, koristi da bi kršila ljudska prava svojih pojedinačnih pripadnika. U zemljama Zapadne Evrope uglavnom se Muslimani percipiraju kao oni koji su najviše povezani sa očuvanjem neliberalnih praksi. Kompleksnost relacije između zapadnih zemalja i muslimanskih imigranata Kimlika opisuje terminom „sekuritizacija“ (securitization). U svjetlu sekjuritizacije, muslimanski imigranti se u velikoj mjeri percipiraju i kao bezbjedonosni problem. Kimlika smatra da broj muslimanskih imigranata svakako utiče na podršku politici multikulturalizma. Ukoliko je taj broj znan, sa tendencijom daljeg povećanja, kao u slučaju Francuske, Španije ili Italije, u kojima najbrojnija neevropska imigrantska zajednica jesu upravo Muslimani, postoji opasnost od opadanja podrške politici multikulturalizma. Ovo naročito važi u situacijama kada imigranti stižu iz dijelova Afrike i Južne Azije u kojima su ove neliberalne prakse vrlo prisutne i jake. „The numerical predominance of Muslim, combined with racism and Islamophobia, generates a general perception of immigrants as illiberal, and hence of multiculturalism as morally risky“. (Ibid., p. 55)

Treći faktor, dakle, tiče se percepcije uloge imigranata u ekonomskoj sferi. Ukoliko se imigranti doživljavaju prvenstveno kao korisnici socijalne pomoći, pasivni članovi društva i kao oni koji ne doprinose ekonomskom boljitku, već isključivo troše ono što su generacije mukotrpno izgrađivale, doći će do opadanja podrške politici multikulturalizma. Da li će imigranti biti percipirani na jedan ili drugi način, zavisi od mnoštva faktora- ili je u pitanju sistem koji aktivno koristi obrazovanje, vještine i iskustvo imigranata (Kanada), ili se radi o državama u kojima značajan dio imigrantske populacije čini stanovništvo iz bivših kolonija, pojedinci koji imaju izbjeglički status ili ilegalni imigranti (evropske zemlje). Kimlika zaključuje: „To oversimplify, in countries where immigrants are seen as legally admitted, as complying with liberal norms, and as net economic contributors, then adopting multiculturalism is seen as low-risk, and will face the fewest obstacles. In countries where immigrants are perceived as primarily illegal, illiberal and low-skilled, multiculturalism is seen as posing significant risks to both prudential self-interest and moral principles and so will face the greatest obstacles“ (Ibid. p. 65).

godini vrijednost porasla na 2,3.¹⁴² Dakle, oba indeksa, koja koristi Kimlika, pokazuju kontinuirano i istovremeno prisustvo politike multikulturalizma i politike građanske integracije, što pokazuje mogućnost njihove koegzistencije. Šta je, zapravo, politika građanske integracije? Radi se o modelu koji ističe potrebu uključivanja imigranata u glavne institucije društva u većem stepenu, i zasniva se na nekoliko najvažnijih principa, po mišljenju Kristijana Jopkea (Christian Joppke):¹⁴³

1. Ključnoj ulozi zaposlenosti u procesu integracije;
2. Poštovanje osnovnih liberalno-demokratskih vrijednosti, kao što su sloboda, demokratija, ljudska prava, jednakost i vladavina prava;
3. Posjedovanje osnovnih znanja o istoriji, jeziku i institucijama društva prijema;
4. Neophodno postojanje i poštovanje antidiskriminatornih zakona i politika.

Kimlika naročito naglašava da politika građanske integracije nije inkompatibilna sa politikom multikulturalizma. Naprotiv, iskustva zemalja, poput Kanade i Australije, potvrđuju ovo gledište, budući da su ove zemlje uspješno kombinovale politiku multikulturalizma sa vrlo jakim politikom građanske integracije. Kimlika opisuje kanadski model kao model „multikulturene integracije“. Što se politike multikulturalizma tiče, ona se najprije očituje u priznavanju multikulturenog karaktera Kanade u onom deskriptivnom smislu u Ustavu, zakonskoj regulativi, nastavnim planovima i programima. Zatim, podrazumijeva i reflektovanje etnokulturenog diverziteta u medijskoj sferi, izuzetke u pogledu propisanog oblačenja, prihvatanje dvostrukog državljanstva, pomoć etničkim zajednicama (u finansijskom i pravnom smislu) i institut afirmativne akcije za marginalizovane etnokulturene zajednice.¹⁴⁴ Suština je u tome da je politika multikulturalizma u Kanadi, a usudili bismo se reći i u drugim zemljama, neodvojiva od istovremenog jačanja građanske integracije imigranata u zajednički politički identitet. U Kanadi je politika multikulturalizma otpočeta svoje primjene bila pod snažnim uticajem ovog „integracionističkog etosa“, kako ga naziva Kimlika. Njegov uticaj na politiku multikulturalizma ogledao se u promociji interkulturealne i intergrupne razmjene, podršci imigrantima u procesu učenja jednog od službenih jezika, kako

---

¹⁴² Sara Goodman, “Integration Requirements for Integration’s Sake?” Identifying, Categorizing and Comparing Civic Integration Policies”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 36, no. 5, 2010, pp. 753-772.

¹⁴³ Christian Joppke, „Beyond National Models: Civic Integration Policies for Immigrants in Western Europe“, *Western European Politics*, vol. 30, no. 1, 2007. p. 32.

¹⁴⁴ Will Kymlicka, *Multiculturalism: Success, Failure and the Future*, Op. Cit., p. 11.

bi postali punopravni građani Kanade. Kursevi engleskog i francuskog jezika na svim nivoima za imigrante, nastojanje da kroz testiranje oni usvoje što više znanja o istoriji, tradiciji i političkim institucijama zemlje, građanska zakletva i ceremonija, zaštita liberalno-demokratskih vrijednosti, neki su od primjera uticaja ovog integracionističkog impulsa, smatra Kimlika. Komisije za ljudska prava, na federalnom i na nivou provincija, na bazi legislative, štite imigrante od moguće diskriminacije od strane većine, obezbjeđujući poštovanje etnokulturnog diverziteta i slobodno ispoljavanje posebnosti identiteta zajednice. Istovremeno, poštovanje ljudskih prava, slobode i jednakosti utemeljeno na liberalnim vrijednostima, sprječava pretvaranje umjerenog u radikalni oblik multikulturalizma, smatra Kimlika. Ovakva kombinacija multikulturalizma i građanske integracije ima dva ključna elementa, smatra Kimlika. Kao prvo, mehanizmi integracije, koji su na dobrovoljnoj osnovi, poput kurseva jezika, nemaju formalan uticaj na produženje boravka ili veću dostupnost određenih dobara, ukoliko pojedinac u njima učestvuje. Drugu slabost Kimlika vezuje za redefinisane nacionalnog identiteta, koje je započelo službenim usvajanjem dvojezičnosti i politike multikulturalizma od 60-tih godina XX vijeka. Redefinisane ideje u pravcu izgradnje nacionalnog identiteta, kao inkluzivnog i kao onog koji odražava etnokulturni diverzitet zemlje, prije nego što ga temelji na etnokulturnoj prevlasti Britanaca. Usvajanje nove zastave, bez etničkih simbola, jedan je od konkretnih primjera ove dublje tranzicije, naglašava Kimlika.¹⁴⁵ Slična kombinacija multikulturalizma i građanske integracije, po njegovom mišljenju, postoji i u Australiji.¹⁴⁶

Međutim, nijesu sve forme građanske integracije kompatibilne sa politikom multikulturalizma, skreće pažnju Kimlika. Kao inkompatibilne sa multikulturalizmom, Kimlika izdvaja tzv. „prinudne forme građanske integracije“ (*coercive forms of civic integration*).¹⁴⁷ U pitanju su oblici u kojima se integracija imigranata shvata kao dužnost, utvrđena je obaveznim programima i u ovoj varijanti imigrantima se negiraju socijalna prava ili pravo boravka, ukoliko ne zadovolje propisani minimum u integraciji. Zemlje najrestriktivnijih, neliberalnijih modela integracije nikada nisu bile i one koje su prihvatale

---

¹⁴⁵ Ibid, p. 17.

¹⁴⁶ „Is essentially a liberal ideology which operates within liberal institutions with the universal approval of liberal attitudes. It accepts that all humans should be treated as equals and that different cultures can co-exist if they accept liberal values“. (James Jupp, „The New Multicultural Agenda“, p. 40. u navodu: Will Kymlicka, Ibid, p. 17).

¹⁴⁷ Ibid, p. 18.

politiku multikulturalizma i Kimlika kao primjer navodi Dansku. Zemlje koje su u većem ili manjem stepenu prihvatile politiku multikulturalizma, poput Švedske, Finske, Španije ili Portugalije, odbijaju ovakve prinudne forme građanske integracije. Na snazi je pomjeranje „od prava prema dužnostima“ u jednom širem smislu, smatra Kimlika. Tradicionalni pristup podrazumijevao je postojanje безусловnih prava, prije nego je pojedinac bio u mogućnosti da u potpunosti ispunjava svoje građanske obaveze. Danas, međutim, u velikom broju zapadnih demokratija, da bi imigranti uživali određena prava i da bi mogli da istaknu određene zahtjeve, moraju prije toga ispuniti određene obaveze i to se od strane autora, poput Kimlike, označava kao tendencija koja poprima prilično neliberalan karakter, budući da je povezana sa percepcijom imigranata, kao manje vrijednih. Politika građanske integracije, ne samo da nije a priori inkompatibilna sa politikom multikulturalizma, već postoji mogućnost njihove uspješne kombinacije. Zemlje poput Danske, Njemačke i Austrije, usvojile su, po mišljenju Kimlike, antimultikulturalističku formu građanske integracije, prinudnu i asimilacionističku, po svom karakteru. Nasuprot njima, zemlje sa dugom tradicijom primjene politike multikulturalizma, poput Švedske, usvojile su mnogo otvoreniju i pluralističkiju formu građanske integracije. Druge zemlje, poput Finske, takođe usvajaju otvoreniji model multikulturalne integracije. Ukoliko nemamo u vidu ove razlike, rizikujemo da multikulturalizam neopravdano označimo kao prijetnju procesu građanske integracije, što on u svojoj liberalnoj varijanti svakako nije. On se generalno ne slaže sa stanovištem Kristijana Jopkea, koji piše o masovnom napuštanju politike multikulturalizma u evropskim razvijenim demokratijama i stupanju na snagu politike građanske integracije, kao alternative. Kimlika u svom radu pokazuje da podaci ne potvrđuju da do takve promjene dolazi. U prvom redu, on se poziva na prethodno pominjani MCP indeks, Kopmanov Indeks indikatora građanskih prava imigranata (*Index of Indicators of Citizenship Rights for Immigrants*) i Indeks građanske integracije (*Civic Integration Index*) Sare Gudman.

(Tabela br. 2)¹⁴⁸ Civic Integration Index (CIVIX) Scores (1997-2009)

	1997	2009	Change
Sweden	0.0	0.0	0.0
Belgium	0.5	0.5	0.0
Ireland	0.5	0.5	0.0
Italy	0.5	0.5	0.0
Finland	0.5	1.0	0.5
Greece	1.0	1.0	0.0
Luxembourg	0.5	1.0	0.5
Portugal	0.5	1.0	0.5
Spain	1.0	1.0	0.0
France	0.5	3.5	3.0
Austria	0.5	4.5	4.0
Neteherlands	0.5	4.5	4.0
United Kingdom	0.5	4.5	4.0
Denmark	0.5	5.0	4.5
Germany	1.5	6.0	4.5

Potrebno je složiti se sa Kimlikinim izdvajanjem dva ekstremna slučaja, kada govorimo o ovoj problematici. Na jednom kraju su zemlje koje usvajaju nepristupačne i zatvorene strategije građanstva (državljanstva), utemeljene na prinudnim i asimilacionističkim politikama građanske integracije. Sara Gudman za označavanje ovakvih strategija upotrebljava konstrukciju ”*prohibitive citizenship strategies*“.¹⁴⁹ Zemlje koje usvajaju ovaj tip strategije u integraciji imigranata, poput Njemačke, Austrije i Danske, istovremeno su i nisko rangirane u Indeksu politike multikulturalizma, koji mjeri zastupljenost politike multikulturalizma na bazi navedenih osam indikatora.

¹⁴⁸ Izvor: Sara Goodman, „Integration Requirements for Integration’s Sake? Identifying, Categorizing and Comparing Civic Integration Policies“, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 36, No. 5, 2010, 753-72, preuzeto iz: Will Kymlicka, *Multiculturalism: Success, Failure, and the Future*, Migration Policy Institute, TransAtlantik Council on Migration, 2013, p. 27.

Sara Goodman, „Integration Requirements for Integration’s Sake? Identifying, Categorizing and Comparing Civic Integration Policies“, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 36, vol. 36, no. 5, 2010, pp. 753-772. Preuzeto iz: Ibid, p. 27.

¹⁴⁹ Ibid., p. 18.

(Tabela br. 3)¹⁵⁰ Indeks politike multikulturalizma za imigrante (1980, 2000, 2010)
(Immigrant Multiculturalism Policy Scores, (1980, 2000, 2010))

	Total Score (Out of possible 8)		
	1980	2000	2010
Canada	5	7.5	7.5
Australia	4	8	8
Austria	0	1	1.5
Belgium	1	3	5.5
Denmark	0	0.5	0
Finland	0	1.5	6
France	1	2	2
Germany	0	2	2.5
Greece	0.5	0.5	2.5
Ireland	1	1.5	3
Italy	0	1.5	1
Japan	0	0	0
Netherlands	2.5	5.5	2
New Zealand	2.5	5	5.5
Norway	0	0	3.5
Portugal	1	2	3.5
Spain	0	1	3.5
Sweden	3	5	7
Switzerland	0	1	1
United Kingdom	2.5	5.5	5.5
United States	3	3	3
European average	0.7	2.1	3.1

¹⁵⁰ Zemlje su mogle dobiti maksimalan rezultat od 8, prema sljedećim indikatorima:

1. Constitutional, legislative, or parliamentary affirmation of multiculturalism at the central and/or regional and municipal levels and the existence of a government ministry, secretariat, or advisory board to implement this policy in consultation with ethnic communities.
2. The adoption of multiculturalism in school curriculum.
3. The inclusion of ethnic representation /sensitivity in the mandate of public media or media licensing.
4. Exemptions from dress codes.
5. Allowing of dual citizenship.
6. The funding of ethnic group organizations or activities.
7. The funding of bilingual education or mother-tongue instruction.
8. Affirmative action for disadvantaged immigrant groups.

Izvor: Multiculturalism Policy Index, www.queensu.ca/mcp, preuzeto iz: Ibid., p. 26.

Detaljnije o podacima koji ukazuju na opstanak i jačanje politike multikulturalizma u globalnom kontekstu, prije nego na njeno povlačenje, u dodatku radu.

Overall average	1.29	2.71	3.52
-----------------	------	------	------

Na drugom kraju su zemlje koje usvajaju otvorenije i dostupnije strategije integracije imigranata, zasnovane na volontarističkom pristupu procesu integracije. Gudman ih označava kao „*enabling citizenship strategies*“.¹⁵¹ Zemlje otvorenih strategija integracije, poput Švedske i Finske, istovremeno su i zemlje koje bilježe najveći rast u primjeni politike multikulturalizma od 2000. do 2010. godine.¹⁵² Kanada i Australija takođe pripadaju ovoj grupi zemalja. Između ova dva ekstremna pola nalaze se države sa različitim formama građanske integracije i zastupljenošću politike multikulturalizma. Kimlika skreće pažnju da diskurs o potpunom neuspjehu i povlačenju politike multikulturalizma, zamagljuje činjenicu da je ona i dalje vrlo važna i aktuelna opcija za liberalne demokratije u njihovom odnosu prema činjenici multikulturalnosti, posebno u uslovima globalizacije. Pri tom, njena uspješna primjena podrazumijeva istovremeno prihvatanje politike građanske integracije, u smislu promocije zajedničkog nacionalnog jezika i nacionalnog identiteta. Ravnoteža i prava mjera u primjeni građanske integracije i politike multikulturalizma od krucijalnog je značaja za savremena liberalno-demokratska društva. Ukoliko bi države razvijale i jačale isključivo politiku građanske integracije, bez osvrtnja na legitimne zahtjeve manjinskih etnokulturnih zajednica, takva bi politika lako mogla postati neliberalna, opresivna i nepravedna prema manjinama. Sa druge strane, insistiranje isključivo na politici multikulturalizma, u smislu priznavanja posebnih etnokulturnih identiteta, bez dopunjavanja politikom građanske integracije, dovelo bi do destabilizacije društva u cjelini. Kimlika je izričit: „From a normative point of view, the combination of enabling civic integration and multicultural accommodation is the option *most in line with fundamental liberal values of freedom and fairness*... The combination of civic integration and multiculturalism is mutually, normatively reinforcing: each helps to both justify and constrain the other... On many of the crucial indicators, it appears that countries with the combination of enabling civic integration and MCPs are doing comparatively well, as measured by levels of political participation,

¹⁵¹ Ibid, p.20.

¹⁵² Švedska bilježi rast od 5 (2000) do 7 (2010), od mogućih 8, a Finska, koja je 2000. godine imala rezultat od 1,5, 2010. godine bilježi rezultat 6, od mogućih 8. Vidi tabelu br. 2.

prejudice and far-right xenophobia, and trust and social cohesion“.¹⁵³ (kurziv D.V.). Autori, poput Ruda Kupmansa, prihvataju normativnu poželjnost politike multikulturalizma, ali istovremeno naglašavaju njegovu nepodesnost u praktičnoj primjeni. Jedno je, međutim, govoriti o smrti multikulturalizma i potpunom neuspjehu u primjeni, a sasvim nešto drugo je analizirati njegove slabosti, kojih svakako nije lišen. Spoj politike multikulturalizma i odriješenih oblika građanske integracije, svakako bi bio najbolji odgovor na globalizacijom usložnjenu stvarnost u etnokulturnom smislu. Pri tom, Kimlika smatra da je nepotrebno insistirati na upotrebi termina „multikulturalizam“, budući da u mnogim zemljama postoji vrlo negativno raspoloženje u pogledu njene upotrebe. Ono što je mnogo važnije jeste prihvatanje i ozbiljno razmatranje osnovnih principa multikulturalizma (multiculturalism-as-citizenization), a Kimlika predlaže i neke terminološke alternative poput „*diversity policies*“, „*intercultural dialogue*“, „*community cohesion*“ ili čak „*civic integration*“.¹⁵⁴ Ranije u radu navedene su okolnosti čije postojanje, po mišljenju Kimlike, doprinosi uspjehu imigrantske politike multikulturalizma (veći stepen heterogenosti u etnokulturnom smislu u strukturi imigrantske populacije, percepcija imigranata kao ekonomski korisnih članova društva itd). Kimlika izdvaja dva preduslova, koja smatra ključnima za maksimalno pozitivne efekte politike multikulturalizma, nezavisno od toga na koji tip etnokulturne zajednice se odnosi, tačnije, nezavisno od toga da li se radi o nacionalnim manjinama ili imigrantima.¹⁵⁵ Prvi označava terminom desekjuritizacija („*desecuritization*“). Naime, u okolnostima, u kojima država doživljava svoj položaj kao nesiguran u geopolitičkom smislu, posebno sa aspekta odnosa sa susjednim državama, postoji opasnost od nepravednog tretiranja manjinskih etničkih zajednica. Ovo naročito važi za nacionalne manjine, koje se u tom slučaju često percipiraju kao saradnici spoljnjeg neprijatelja. Kipar i Izrael su primjeri zemalja u kojima postoji sličan problem sa turskom i arapskom manjinom, naglašava Kimlika. U sličnoj situaciji su i Muslimani u demokratskim zemljama, nakon jedanaestog septembra. U mjeri u kojoj se etnokulturne zajednice doživljavaju kao prijetnja sigurnosti države, odnos između manjinske zajednice i države svodi se na zaštitu države kao primarni cilj i sužavanje demokratskog prostora za zahtjeve takvih zajednica, koje se percipiraju kao neloyalne. Drugi ključni preduslov tiče se *zaštite ljudskih prava*. Ukoliko postoji opasnost da će udovoljavanje

---

¹⁵³ Ibid., p.20, 21.

¹⁵⁴ Ibid., p. 20.

¹⁵⁵ Ibid., p. 20.

multikulturalnim zahtjevima etnokulturnih zajednica dovesti do razvoja neliberalnih praksi i kršenja individualnih prava, država neće biti raspoložena za afirmaciju i prihvatanje takvih zahtjeva. Danas se to više odnosi na imigrantske zajednice i njihov odnos prema pojedinačnim članovima u određenim slučajevima, nego na nacionalne manjine, mada u prošlosti nije bilo tako.

Za neke građane i etnokulturne zajednice, koje su u prošlosti bile izložene marginalizovanju i izraženoj diskriminaciji, postizanje stvarne ravnopravnosti i jednakosti podrazumijeva garantovanje posebnih prava, pored zaštite koju obezbjeđuje opšti sistem ljudskih prava. Takođe, posebna prava mogu biti opredijeljena i za etnokulturne zajednice koje se nalaze u posebno teškom položaju. Za takve posebne mjere kojima se određenim zajednicama obezbjeđuju dodatna prava, upotrebljava se naziv *afirmativna akcija (pozitivna diskriminacija ili preferencijalni tretman)*. Ove mjere su privremenog karaktera i traju do postizanja jednakosti između istorijski diskriminisane manjine, ili one koja je u posebno teškom položaju, i većine. Garantovanje manjinske kvote može se odnositi, kako na nacionalne manjinske zajednice, tako i na određene imigrantske zajednice i indigene narode, odnosno, njihove pripadnike.

Karakter procesa integracije i način na koji je ustanovljen, prvi je mogući izvor konflikata. Drugi potencijalni izvor sukoba Kimlika nalazi u prirodi nacionalnog identiteta države prijema.¹⁵⁶ Prije nego bude analizirana priroda nacionalnog identiteta u svjetlu važnosti za uspješnu primjenu politike multikulturalizma, potrebno je ukratko se osvrnuti na politiku multikulturalizma prema nacionalnim manjinama.

3.3. Politika multikulturalizma prema nacionalnim manjinama

Napomenuto je ranije da je priroda zahtjeva koje državi upućuju nacionalne manjine različita od prirode zahtjeva koji dolaze od strane imigrantskih zajednica. Nacionalne manjine žele određeni stepen autonomije, samouprave i mehanizme za očuvanje svog identiteta.

---

¹⁵⁶ Ibid. p.18.

Vil Kimlika i Kejt Benting razvili su Indeks politike multikulturalizma za nacionalne manjine (*Multiculturalism Policy Index for National Minorities*), istražujući položaj nacionalnih manjina u jedanaest zemalja- Belgiji, Kanadi, Finskoj, Francuskoj, Grčkoj, Italiji, Japanu, Španiji, Švajcarskoj, Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama.¹⁵⁷ Pri tom, pojam „nacionalna manjina“ upotrijebili su u značenju teritorijalno koncentrisane grupe, čiji članovi imaju izražen osjećaj pripadnosti grupi kao nacionalnoj. Osim teritorijalne koncentrisanosti i izražene nacionalne svijesti, za takvu vrstu grupa je karakteristično i postojanje političkih partija ili pokreta, čije su aktivnosti usmjerene na uobličavanje i institucionalizaciju nacionalnog identiteta grupe. Percipirajući grupu kao naciju, oni zahtijevaju nezavisnu državu ili pak teritorijalnu autonomiju u okviru postojeće države. Kimlika i Benting koncentrisali su se na grupe ne manje od 100.000 članova, a u zemljama u kojima je bilo više takvih grupa, rangiranje je izvršeno s obzirom na grupu koja je imala najpovoljniji položaj, u smislu pozitivnog odnosa države u odnosu na nacionalne manjine, prema šest indikatora.¹⁵⁸ Rangiranje zemalja u pogledu prihvatanja politike multikulturalizma, izvršeno je prema sljedećim indikatorima:

1. Postojanje federalne autonomije u potpunosti ili u određenom stepenu;
2. Priznanje manjinskog jezika kao službenog na nacionalnom ili podržavnom nivou;
3. Garantovana reprezentacija u centralnom zakonodavnom tijelu i ustavnom sudu;
4. Javno finansiranje univerziteta, škola i medija na manjinskom jeziku;
5. Ustavna ili parlamentarna afirmacija „multinacionalizma“;
6. Razvoj i promocija međunarodno prepoznatljivog identiteta manjinske zajednice (zastupljenost u određenim međunarodnim tijelima, mogućnost potpisivanja određenog tipa bilateralnih i multilateralnih sporazuma, mogućnost učestvovanja na određenim sportskim takmičenjima itd).¹⁵⁹

---

¹⁵⁷ Caroline Duvieusart-Dery, *Multiculturalism Policy Index: National Minority Policies*, Multiculturalism Policy Index Project, School of Policy Studies, Queen's University, Kingston, 2011, dostupno na: <http://www.queensu.ca/mcp/minoritynations/evidence/NationalMinorities.pdf>

¹⁵⁹ Ibid, p. 5-7.

Stanje u ovim državama u pogledu politike multikulturalizma prema nacionalnim manjinama, ocjenjuje se s obzirom na navedene indikatore. Države su rangirane prema tome da li su u potpunosti, djelimično ili nijesu uopšte prihvatile ključne komponente politike multikulturalizma prema nacionalnim manjinama, oličene u indikatorima.

Pri tom, ukupan rezultat zemalja u Indeksu 1980, 2000, 2010. godine jasno pokazuje trend jačanja politike multikulturalizma.

Različiti su problemi sa kojima se zapadne liberalne demokratije suočavaju u pogledu odgovora na multikulturne zahtjeve nacionalnih manjina. Džon Reks naglašava da je strah od etničkih manjina prilično prisutan u savremenim državama i njegovi uzroci su različiti: Od toga da će prihvatanje zahtjeva nacionalnih manjina i imigranata dovesti do secesionizma, političke nelojalnosti u odnosu na državno-nacionalni identitet i dezintegracije

---

Na primjer, jeziku nacionalne manjine može biti dat status službenog jezika, na nivou države i njegov položaj u potpunosti izjednačiti sa jezikom većinske zajednice. U drugom slučaju, on nema status službenog jezika, ali se obezbjeđuje određeni stepen zaštite i prepoznavanja, iako nije izjednačen sa službenim jezikom većine. I u trećem slučaju, centralna vlast ne prepoznaje, niti promovise na bilo koji način jezik nacionalne manjine.

Što se tiče teritorijalne autonomije, najveći rezultat imale su zemlje u kojima je značajan opseg nadležnosti delegiran od centralne vlasti podržavnim centrima u vidu regionalnih, pokrajinskih vlasti i sl. i u kojima se teritorija koju zauzima nacionalna manjina poklapa sa jednom ili više konstitutivnih političkih jedinica, obezbjeđujući određeni stepen autonomije. Djelimično je ova komponenta multikulturalističke politike ostvarena ukoliko takođe postoje delegirane nadležnosti od strane centralne vlasti na manju političku jedinicu, čija se teritorija poklapa sa teritorijom koju nastanjuje nacionalna manjina uz određeni, manji stepen autonomije nego u prvom slučaju. U trećem slučaju, centralna vlast ne delegira značajnija ovlašćenja na podržavne jedinice koje obavljaju isključivo administrativne funkcije.

Ukoliko država prihvati politiku multikulturalizma prema nacionalnim manjinama, ona nalazi način da obezbijedi političku predstavljenost nacionalnih manjina u zakonodavnom tijelu, bilo promjenom izbornog sistema, bilo određenim brojem garantovanih mjesta u parlamentu. Takođe, mjesta za pripadnike nacionalne manjine mogu biti rezervisana i u Ustavnom sudu. Djelimično prihvatanje ove komponente podrazumijeva da ne postoje formalno-pravna rješenja koja garantuju reprezentaciju, ali je tako nešto uobičajeno u praksi. U praksi se, dakle, vodi računa o tome da u izvršnoj vlasti i Ustavnom sudu, najčešće, bude jedan ili više predstavnika nacionalne manjine. U posljednjem slučaju ne postoje mehanizmi koji osiguravaju političku predstavljenost manjina.

Potpuno javno finansiranje univerziteta, škola i medija na manjinskom jeziku, bilo od strane centralne vlasti, bilo od autonomne jedinice, sljedeća je komponenta politike multikulturalizma prema nacionalnim manjinama. Ukoliko je to finansiranje djelimično ili zanemarljivo malo, radi se o djelimičnom sprovođenju ove politike. Konačno, država može da ne opredjeljuje ni minimum sredstava za ovu namjenu.

Ustavna ili zakonodavna afirmacija „multinacionalizma“ je sljedeći indikator prihvatanja politike multikulturalizma. Naime, činjenica da u okviru države postoje dvije ili više nacija, može biti izražena prikladnom formulacijom u Ustavu ili nekom drugom pravnom aktu koji bi bio donijet od strane parlamenta. Ova komponenta se smatra djelimično prihvaćenom ukoliko parlament formalno-pravno ne prepoznaje postojanje dvije ili više nacija, ali određenim manjinskim nacionalnim grupama daje posebna kolektivna manjinska prava. Ukoliko država ni na koji način na prepoznaje postojanje nekoliko nacija na svojoj teritoriji, već se isključivo govori o nacionalnom identitetu većinskog naroda, može se reći da politika multikulturalizma u ovoj dimenziji nije prihvaćena.

Međunarodna prepoznatljivost manjinskih nacionalnih zajednica ostvaruje se ukoliko im država omogućiti reprezentaciju u nekim međunarodnim tijelima, mogućnost da imaju svoje kancelarije u drugim zemljama, mogućnost da potpisuju određene bilateralne i multilateralne sporazume, kao i da imaju svoje timove na internacionalnim sportskim takmičenjima. Djelimično je ostvarena ukoliko se manjinske zajednice moraju obratiti državi u slučajevima kada se njihove aktivnosti odnose na međunarodnu sferu i ne mogu donositi samostalne odluke o istupanju na međunarodnom planu. Takođe, mogu biti zastupljene u međunarodnim tijelima ili imate kancelarije u inostranstvu, ali samo pod autoritetom centralne vlasti. Ukoliko centralna vlast koncentriše kompletnu nadležnost u pogledu inostranih poslova bez mogućnosti nacionalnih manjina da samostalno istupaju na međunarodnom planu, potpisuju bilo koju vrstu sporazuma, imaju kancelarije u drugim zemljama i nastupaju na sportskim takmičenjima sa svojim timovima, onda se može reći da ova komponenta multikulturalističke politike prema nacionalnim manjinama u konkretnoj državi ne postoji.

demokratske države, pa do shvatanja da je sama afirmacija etnokulturnog pluralizma nazadna i reakcionarna.¹⁶⁰ Pitanje političke lojalnosti manjinskih etnokulturnih zajednica postavljeno je na različit način za nacionalne manjine i imigrante. U uslovima globalizacije i sve veće povezanosti na globalnom planu, zahvaljujući sredstvima elektronske komunikacije, imigrantske zajednice održavaju mnogo prisnije veze sa zemljom porijekla. Osjećaj pripadnosti i lojalnosti, kako zemlji prijema, tako i zemlji porijekla, mnogo je izraženiji kod imigrantskih zajednica u uslovima globalizacije, u odnosu na ranije periode. Za nacionalne manjine, problem lojalnosti prema državi u kojoj su, može se pojaviti ukoliko im se negira određeni stepen autonomije, ukoliko je zajednički nacionalni, politički identitet ekskluzivnog karaktera i sveden na pojedinačno kulturno-etničko ili ukoliko se jednostavno želi institucionalizovanje i zaštita nacionalnog identiteta, kroz formiranje sopstvene države. Džon Reks naglašava da upravo kroz ovakve zahtjeve nacionalnih manjina postaje jasno da multikulturalizam nije prosto stvar integracije etničkih manjina, već da ima izraženu političku dimenziju koja se tiče nacionalizma. Francuska, Španija i Velika Britanija se posebno suočavaju sa takvim podržavnim nacionalizmom. Šolte ovakve grupe naziva „mikro-nacijama“.¹⁶¹ Za njih je karakteristično da se osjećaju otuđenima i marginalizovanima od strane država kojima pripadaju, smatra on. Devedesetih godina u manje od 200 država djelovalo je preko 800. mikro-nacionalističkih pokreta¹⁶², čiji su zahtjevi varirali od onih za više autonomije do onih koji su podrazumijevali aktivnosti na otcjepljenju. Mikro-nacije reprodukuju načelo nacionalnosti u novim oblicima i to je podstaknuto određenim procesima globalizacije, o čemu će više biti riječi u narednim poglavljima.

Često negativno raspoloženje države da obezbijedi veći stepen autonomije za nacionalne manjine proizilazi i iz nerijetkog pozivanja nacionalnih manjina, na prilično kontroverzno i politički determinisano pravo na samoopredjeljenje. Čini se da je garantovanje manjinskih prava nacionalnim manjinama od strane države, nastalo kao rezultat kompenzacije za nemogućnost samoopredjeljenja manjina.¹⁶³ Danas je u velikoj mjeri prihvaćen stav o neophodnosti razlikovanja prava na samoopredjeljenje od prava na

---

¹⁶⁰ John Rex, *Op. cit.*, p. 140.

¹⁶¹ Jan Art Šolte, *Globalizacija, kritički uvod*, Podgorica, CID, 2009, str. 232.

¹⁶² A. R. Falk, *Predatory Globalization: a Critique*, Cambridge, Polity Press, 1999, p. 202, u navodu: *Ibid.*, str. 233.

¹⁶³ Ivana Jelić, *Op. cit.*, str. 137.

otejepljenje, koje ne pripada manjinama. Tačnije, nacionalne manjine ne mogu ostvarivati svoje zahtjeve putem secesije. Ono što je važno, sa aspekta politike multikulturalizma prema nacionalnim manjinama, je sljedeće: „U pogledu unutrašnjeg vida prava na samoopredjeljenje, tj. prava na uređenje ili preuređenje državno-pravnog, političkog i ekonomskog poretka u okviru države, važno je postići srazmjerno učešće manjina kao dijela stanovništva. Naime, u cilju dobrobiti i očuvanja demokratske države je da se obezbijede uslovi da pripadnici manjine ravnopravno učestvuju u formiranju društva u kojem žive sa većinom“.¹⁶⁴

Tabela br. 4.¹⁶⁵ Indeks politike multikulturalizma za nacionalne manjine (1980, 2000, 2010)

	TOTAL SCORE		
	1980	2000	2010
Belgium	3.5	5.5	5.5
Canada	4.5	5	6
Finland	4	4.5	4.5
France	0	1	2
Greece	0	0	0
Italy	3.5	4	4.5
Japan	0	0	0
Spain	4	4.5	6
Switzerland	4	4	4
United Kingdom	1.5	5	6
United States	3.5	3.5	3.5

¹⁶⁴ Ibid., str. 140.

¹⁶⁵ Tabela sa detaljnijim podacima prema indikatorima navedenim u fusnoti br. 156, nalazi se u dodatku radu. (Izvor: Multiculturalism Policy Index, www.queensu.ca/mcp.)

3.4. Politički, nacionalno-državni identitet i politika multikulturalizma

Pitanje otvorenosti nacionalnog identiteta države prijema u odnosu na imigrantske zajednice, jedno je od najvažnijih u uslovima globalizacije. Moguće je, po mišljenju Kimlike, istovremeno postojanje prinudnog programa integracije imigranata i otvorenog nacionalnog identiteta u jednoj državi i obrnuto - država može imati voluntaristički oblik integracije i zatvoren nacionalni identitet. Primjer Velike Britanije ilustruje prvu, dok se Francuska uzima kao primjer druge situacije. Kriterijume za otvorenost nacionalnog identiteta, Kimlika, između ostalih, vezuje i za sadržaj testa koji imigranti polažu radi prijema u državljanstvo, kao i za sadržaj programa časova koje pohađaju u procesu integracije. Prilikom procenjivanja kompatibilnosti politike građanske integracije sa politikom multikulturalizma, mnogo je važniji stepen otvorenosti nacionalnog identiteta u odnosu na stepen prinude u integraciji, smatra Kimlika. Asimilacionistički i ekskluzivistički oblik nacionalnog identiteta ne odgovara prirodi politike multikulturalizma, dok je prinudni karakter integracije onaj koji je neliberalan, posebno ukoliko se radi o većim stepenima prinude.

U ovom smislu, zatvoreni nacionalni identitet države prijema koji je nespojiv sa multikulturalizmom, podrazumijevao bi zahtjeve imigrantima da se, u većoj ili manjoj mjeri, odreknu svog ranijeg identiteta ili da moraju posjedovati isti nivo znanja jezika kao stanovništvo države prijema, prije bilo kakvog ravnopravnog učešća u društvu. U uslovima globalizacije, kolektivni nacionalni identitet države izložen je različitim pritiscima, spolja i iznutra. Autori, poput Pareka, smatraju da uspješna integracija etnokulturno različitih, prije svega imigrantskih zajednica, uvijek podrazumijeva i određeni stepen redefinisanja, kako njihovog identiteta, tako i nacionalnog identiteta države prijema.¹⁶⁶ Potrebno je imati u vidu

---

¹⁶⁶ Biku Perek pravi razliku između dva „srodna ali različita smisla“ upotrebe pojma „nacionalni identitet“. U prvom slučaju nacionalni identitet podrazumijeva identitet pojedinca kao pripadnika nacije, zajednice koja je različita od drugih, sličnih zajednica. U drugom smislu podrazumijeva identitet same te zajednice, s tim što Perek naciju određuje kao prvenstveno političku zajednicu, tačnije, nacionalni identitet shvata prvenstveno kao politički i institucionalno zaštićen, a manje naglašava njegovu kulturno-etničku komponentu. Nacionalni identitet zajednice čine sljedeći konstitutivni elementi: Teritorija, nacionalni jezik, zajednička historijska sjećanja koja obezbjeđuju vremenski kontinuitet i osjećaj zajedničke kolektivne sudbine, vjerovanja, vrijednosti i ideali na kojima zajednica temelji svoje postojanje i samorazumijevanje, kao i pravne i političke institucije na osnovu kojih je zajednica organizovana. Nacionalni identitet zajednice kompleksan je, slojevit i podložen različitim

političku ambivalentnost nacionalnog identiteta. Naime, spojivost nacionalnog sa različitim, čak i suprotnim ideologijama i orijentacijama, čini mogućim aktiviranje njegovih demokratskih ili autoritarnih potencijala. Da bi se izbjeglo aktiviranje autoritarnih potencijala nacionalnog, potrebno je voditi računa o nekoliko značajnih momenata.¹⁶⁷

1. Svođenje nacionalnog identiteta isključivo na političku i pravnu komponentu u praksi nije moguće. Ta nemogućnost tim prije važi za društva koja pripadaju podneblju na kom je, tradicionalno, etnonacionalno bilo dominantnije;

2. Pošto je takva mogućnost u njenom maksimalnom obliku isključena, neophodno je, radi stabilnosti identiteta i sa aspekta politike multikulturalizma, uzeti u obzir sljedeće:

a) neophodno je poštovati i uvažiti etnokulturnu raznolikost. Svako ignorisanje ili ukidanje pluralizma, različitih pogleda na zajednički identitet ili pak pristrasnost i svođenje na jednu etnokulturnu komponentu, dovela bi do otuđenja i isključivanja ostalih. U ovom smislu, dakle, nacionalni identitet mora biti što šire prihvatljiv;

b) potrebno je imati u vidu da je svaki, pa i najinkluzivniji oblik nacionalnog identiteta neizbježno djelimičan i da ne može obuhvatiti svu složenost zajednice u etnokulturnom smislu. Zbog toga je veoma bitno *ne davati mu pretjeranu političku težinu ili ga tretirati kao iskonsko načelo*.

Dakle, nacionalni kao zajednički politički identitet jeste nužan, ali insistiranje na nepromjenjivosti, neotvorenosti, redukovanju na pojedinačno kulturno-etničko, može dovesti

---

interpretacijama. Meluči će ovo posebno naglasiti pišući da je kolektivno pamćenje uvijek selektivno i praćeno neminovnim gubitkom, brisanjem i davanjem novog smisla. Kriterijum te selekcije uvijek je u sadašnjosti. Zavisno od potreba sadašnjeg trenutka i onoga što se u sadašnjosti želi, održava se i oživljava dio onoga što je bilo ili se, privremeno ili trajno, želi izbrisati. Urs Altermat će tu karakteristiku nacionalnog formulirati na slikovit način: „Na Istoku Evrope ljudi su se u doba nacionalizma počeli sjećati svoje zaboravljene povijesti. Na Zapadu oni su produžili da zaboravljaju različitu prošlost. Na Istoku su se ljudi sjećali onog što se nikad nije dogodilo, na Zapadu su zaboravili ono što se dogodilo“. Potrebno je imati u vidu nekoliko bitnih momenata kada razmatramo problem nacionalnog identiteta u kolektivnoj dimenziji, naročito sa aspekta novih okolnosti uzrokovanih procesima globalizacije. Kao prvo, nacionalni identitet nije homogenog sadržaja, stalan, niti se pasivno nasljeđuje iz generacije u generaciju. Kao takav on je podložan redefinisaju i promjeni, u određenom stepenu. Pri tom, opseg takvih, eventualnih promjena prilično je ograničen i može se desiti samo u okviru određenih granica koje postoje u svakoj pojedinačnoj nacionalnoj zajednici, i to je nešto što treba imati u vidu. U ovom smislu, nacionalni identitet pokazuje se kao dat, ali istovremeno i onaj koji je podložan preoblikovanju i redefinisaju u skladu sa novim okolnostima i budućim težnjama. U svakom slučaju, nacionalni identitet ne smije postati isključiv, autoritaran i represivan, prema spolja, a posebno ne prema unutra, i to važi kako za etablirana, stabilna i demokratski konsolidovana društva, tako i za društva u razvoju.

Više o tome: Bhikhu Parekh, *Nova politika identiteta*, *Op. cit.*, 2006, str. 51-58.

Alberto Melucci, *Pamćenje, solidarnost, identitet*, str. 73, u: Furio Cerutti (ur.), *Identitet i politika*, Zagreb, Politička kultura, 2006.

Urs Altermatt, *Etnonacionalizam u Evropi*, Sarajevo, Svetionik, 1997, str. 42.

¹⁶⁷ Više o nekim od ovih sugestija u: Bhikhu Parekh, *Ibid.*, str. 57.

do otpora i neprihvatanja takvog identiteta kao zajedničkog. To dalje znači da on ne smije biti u glavnom stvar političkog inženjeringa i oblikovanja “odozgo”. Da bi bio dugoročno stabilan i prihvaćen on mora imati demokratski legitimitet, tj. mora biti onaj koji dolazi “odozdo”.¹⁶⁸ Ovo je veoma važno sa aspekta poštovanja individualnih i kolektivnih prava i sloboda. Milenko Marković izdvaja nekoliko karakteristika nacionalnog u kom prevladavaju demokratski potencijali.¹⁶⁹

1. Ljubav prema nacionalnim vrijednostima sopstvene nacije uz uvažavanje vrijednosti drugih;

2. Otvorenost i ulaženje u integrativne asocijacije;

3. Otvorenost prema demokratizujućim procesima;

4. Nekonfliktnost i spremnost na kompromis;

5. *Afirmacija ljudskih prava i sloboda;*

6. *Otvorenost za suživot sa različitim nacionalnostima (multikulturalizam) (kurziv D.V).*

Dakle, pitanje nacionalnog identiteta, postaje aktuelizovano u uslovima u kojima procesi globalizacije, između ostalog, dovode do demografskih promjena unutar razvijenih, liberalnog-demokratskih država uslođavajući njihov etnokulturni pluralizam. Pomenuta aktuelizacija tiče se činjenice da je nacionalni identitet onaj koji, osim svoje političke komponente sadrži i etno-kulturnu koja zapravo predstavlja afektivni izvor privrženosti. Problemi političkog identiteta multikulturnih društava u uslovima globalizacije vezani su za održavanje nacionalnog identiteta između izbjegavanja dominacije pojedinačnog, većinskog etnokulturnog i opasnosti od refeudalizacije jedinstvenog političkog prostora. Da li je moguće i potrebno, u kojoj mjeri i na koji način, redefinisati zajedničkog političkog identiteta, tako da se obezbijedi patriotska identifikacija i lojalnost, ne samo pripadnika većinske etnokulturne zajednice, već i manjinskih nacionalnih zajednica?

U okviru liberalne političke misli, liberalnom nacionalizmu i liberalnom multikulturalizmu, kao normativnim odgovorima na problem oblikovanja i održavanja političkog identiteta u multikulturnim društvima, često se prigovara izvorna pristrasnost

---

¹⁶⁸ Ukoliko bi bio više kreiran od strane države, političke ili intelektualne elite usled nedostatka legitimiteta i emotivne ukorijenjenosti bio bi potreban, po riječima Pareka, „nedopustivo visok stupanj moralnog i kulturnog inženjersva kako bi nadišao očekivani otpor”. (Bhikhu Parekh, *Ibid.*, str. 58)

¹⁶⁹ Milenko Marković, *Op. cit.*, str. 54.

nacionalnog identiteta. Naime, naglašava se specifičnost i pojedinačnost etnokulturne komponente nacionalnog, koja, koliko god bila široka, ima male šanse da bude prihvaćena i od strane manjinskih etnonacionalnih zajednica, budući da odgovara interesima većine. Liberalni proceduralizam, sa druge strane, iako potencira etnokulturnu neutralnost izbjegavanjem prihvatanja i promovisanja neke posebne koncepcije dobrog života, ipak omogućava dominaciju većinske etnokulturne zajednice. Takođe, previđa i važnost javnog priznanja autentičnog identiteta za ostvarivanje individualne autonomije.¹⁷⁰ Sa druge strane, koncepcija ustavnog patriotizma, podrazumijeva razdvajanje široko shvaćene kulture od zajedničke političke kulture koju bi dijelili svi građani i koja bi se zasnivala na uzajamnom poštovanju prava. Pri tom, ustav ne bi promovisao jednu supstantivnu koncepciju dobra, ali

---

¹⁷⁰ Detaljnije u: Nikola Beljinac, *Politički identitet Srbije: pristup ustavnog patriotizma*, u: Godišnjak 2012, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, godina VI, br. 8, 2012, str. 17-21.

Moguće rješenje problema pomirenja etnokulturnog pluralizma, sa jedne, i potrebe da se očuva kohezija društva i demokratska legitimnost, sa druge strane, određeni politički mislioci vide u koncepciji ustavnog patriotizma. Ona se javlja kao jedan od odgovora na pitanje kako multikulturalna društva prerastaju u multikulturne zajednice. To je koncepcija koja pretenduje da otkloni nedostatke liberalnog proceduralizma i liberalnog nacionalizma i omogućiti širok konsenzus u pogledu prihvatanja konstitutivnih političkih principa zajednice kao i javno priznanje manjinskih identiteta. Najrazvijeniju koncepciju ustavnog patriotizma nalazimo kod Jirgena Habermasa u obliku postnacionalnog modela identiteta koji bi bio primjenjiv i u slučajevima krize nacionalnog identiteta, a ne samo kao model izgradnje tvorevina nadnacionalnog tipa, poput EU. Habermas naglašava potrebu da se napravi otklon od etnokulturne komponente zajedničkog političkog identiteta i da se on utemelji na zajedničkoj političkoj kulturi, univerzalnim principima i procedurama koje prihvataju svi građani: „Konsenzus postignut u vezi sa asocijacijom slobodnih i jednakih građana, proizilazi u krajnjoj instanci iz identično primijenjene procedure koju priznaju svi... Građani žele da organizuju svoju miroljubivu koegzistenciju u skladu sa principima koji nailaze na opravdanu saglasnost svih, zato što su oni u jednakom interesu svih. Primeri multikulturnih društava, kao što su Švajcarska i SAD, svedoče o tome da se politička kultura, iz koje konstitucionalni principi vuku korene, ne mora ni u kom slučaju zasnivati na istom jeziku i istom etničkom i kulturnom poreklu svih građana. Pre, politička kultura mora služiti kao zajednički imenilac za konstitucionalni patriotizam, koji u isti mah izoštrava svest i o multiplicitetu i o integritetu različitih oblika života kakvi koegzistiraju u multikulturnom društvu“.

Detaljnije u: Jirgen Habermas, *Građanstvo i nacionalni identitet. Neka razmišljanja o budućnosti Evrope* u: Slobodan Divjak, *Nacija, kultura i građanstvo*, Beograd, Službeni list, 2002, str. 37, 38.

Janoš Kiš na sličan način definiše suštinu koncepta ustavnog patriotizma, bez obzira na razlike kod pojedinih teoretičara: „zajedničko političko dobro građana u jezički i etnički podijeljenom društvu nije etnička kultura jednog od njih, već ustavni aranžman koji čini mogućim da oni žive zajedno i koji njima upravlja na način koji se može opravdati“.

Janoš Kiš, *Beyond the Nation State*, Social Research, Vol. 63, No. 1, Spring, 2006, p. 240.

Temeljnu razradu ovog koncepta izvršio je Jan –Verner Miler (Jan Werner Muller). On ovaj koncept definiše na sljedeći način: “Ustavni patriotizam” označava ideju da politička privrženost treba da počiva na normama, vrednostima i, indirektnije, procedurama liberalnodemokratskog uređenja. Drukčije rečeno, za političku lojalnost nije prvenstveno zaslužna ni nacionalna kultura, kako neki zastupnici liberalnog nacionalizma tvrde, ni “svetska zajednica ljudi”, kako to proističe iz pojma kosmopolitizma koji zastupa na primer Marta Nusbau. Ustavni patriotizam nudi viziju koja se razlikuje i od nacionalizma i od kosmopolitizma.”

Jan –Verner Miler, *Ustavni patriotizam: oblik političke lojalnosti u nacionalnim državama i evropskoj uniji*, Reč, No. 76/22, 2008, str. 83.

Pogledati i: Jan –Verner Miler, *Ustavni patriotizam*, Beograd, Fabrika knjiga, 2010.

ne bi mogao ni biti lišen etičkog sadržaja, budući da kulturno i moralno neutralna država u praksi nije moguća i ne može biti zasnovana isključivo na poštovanju i prihvatanju proceduralnih mehanizama. Kimlika upravo to označava kao nedostatak koncepcije ustavnog patriotizma koja, oslanjajući se isključivo na političke principe i procedure, ne može da obezbijedi osjećaj lojalnosti, solidarnosti i emocionalne povezanosti, niti da pruži razlog za zajednički život različitih etnokulturnih grupa unutar države.¹⁷¹ *Postnacionalisti* i tzv. *uslovni nacionalisti* daju različite odgovore na pitanje koji je glavni, ujedinjujući činilac savremenih društava. Prvi ga nalaze u građanskom principu, dok drugi uzimaju u obzir i nacionalnu komponentu. Drugačije rečeno, da li je za razvoj privrženosti prema državi dovoljno racionalno, proceduralno i formalno ili pak njega ne može biti bez osjećaja zajedništva, solidarnosti i prepoznavanja zasnovanog na nacionalnom principu? Autori koji pripadaju prvoj grupi, poput Habermasa, modernu, građansku državu označavaju kao postnacionalnu u želji da naglase građanstvo kao jedini unifikacioni princip, kao i razdvojenost državno-političkog od kulturno-etničkog. Problem sa ovakvim razumijevanjem modernog pojma nacije jeste njeno neopravdano svodenje na etničku zajednicu.¹⁷² Ne uviđa se složenost, višedimenzionalnost i modernost nacionalnog identiteta i svakako se ne pravi razlika između nacije i etničke zajednice. Kulturno-etničko je prisutno u strukturi nacionalnog u većoj ili manjoj mjeri, zavisno od tipa nacionalnog kao političkog identiteta, ali je ipak samo jedna od njegovih komponenti. U građanskom tipu nacionalnog identiteta, mnogo je važnija političko-pravna komponenta i izgradnja nacionalnog temelji se na njenom jačanju. To, međutim, ne znači da iščezavaju kulturno-etnički elementi, izuzev u idealno-tipskom, teorijskom smislu.¹⁷³

U praksi, država i u svom građanskom obliku postoji kao nacionalna, a ne postnacionalna, a napetosti koje postoje između građanskog i nacionalnog principa, koje nalazimo unutar savremenih država, nijesu nerješive. Rješenje, međutim, ne može biti u

---

¹⁷¹ Will Kymlicka, *Social Unity in a Liberal State*, Social Philosophy & Policy, Vol. 13, No. 1, 1994, p. 129.

¹⁷² Sam Habermas o njoj piše kao o "pretpolitičkoj sudbinskoj zajednici". Milenko Marković, *Ogledi o nacionalnom i demokratskom pitanju*, Beograd, Službeni glasnik, 2010, str. 85.

¹⁷³ Džordž Šopflin naglašava da su politička (civic) i kulturna (ethnic) dimenzija nacionalnog neodvojive i može biti dominantna jedna ili druga, zavisno od tipa nacionalnog identiteta. O tome više u : George Schoepflin, Nationalism and Ethnicity in New Europe, in: Charles Kupchan, *Nationalism and Nationalities in the New Europe*, Ithaca, Cornell University Press, p. 38-39, u navodu: Milenko Marković, *Op.cit.*, str. 86. Sličan stav zastupa i Kimlika naglašavajući da građanska država ne može postojati bez kulturno-etničke komponente i svedena isključivo na principe demokratije i prava. O tome detaljnije u: Vil Kimlika, *Multikulturalizam*, Podgorica, CID, 2004, str. 41.

ukidanju jednog od principa. Zajednički politički, nacionalno-državni identitet koji bi bio odvojen ili u potpunosti ispražnjen od kulturno-etničkog, nije u domenu realnosti.

U savremenim multikulturalnim društvima ustavotvorni proces pokazuje se kao vrlo kompleksan i sam proces izgradnje i redefinisanja političkog identiteta podrazumijeva pomirenje zahtjeva za jedinstvom i različitošću. Ono što je zajedničko i što se prihvata od strane svih, nezavisno od njihove etnokulturne posebnosti, mora biti rezultat kompromisa i predstavljati izraz konsenzusa građana u pogledu političkog i pravnog ustrojstva države u kojoj žive. Parek će iz multikulturalističke perspektive, na istoj liniji promišljanja, govoriti o potrebi *dijaloškog konstituisanja* modernih društava koja se suočavaju sa novim okolnostima u uslovima globalizacije. Dijaloški konstitusano društvo počiva na liberalizmu, ali isto tako i na multikulturalizmu, budući da uvažava potrebu javnog priznanja, poštovanja i afirmacije etnokulturnog pluralizma.¹⁷⁴ To, međutim, može biti ostvareno samo na način koji ne bi ugrozio jedinstveni identitet članova zajednice. Dakle, u skladu sa specifičnom prirodom multikulturalnih društava, sa aspekta prihvatanja i legitimnosti političkog identiteta, može se ustvrditi da će legitimitet uživati samo onaj „ustavni aranžman koji je kadar da uravnoteži univerzalno priznanje građanstva i univerzalizam ljudskih prava, s jedne strane, sa uzajamnim javnim priznanjem posebnih identiteta (u obliku manjinskih prava, kulturnih i/ili teritorijalnih autonomija, proporcionalnog političkog predstavnštva itd.) sa druge strane“.¹⁷⁵

Sa aspekta izgradnje i eventualnog redefinisanja zajedničkog, nacionalno-državnog političkog identiteta ključno je, dakle, pitanje njegove inkluzivnosti i prihvatljivosti za pripadnike različitih etnokulturnih zajednica. Drugo važno pitanje koje se pojavljuje kod razmatranja odnosa nacionalnog identiteta i multikulturalizma jeste pitanje da li politika multikulturalizma „podriva“ nacionalni identitet. Kritike na njen račun, u ovom smislu, upućivane su, kako iz akademskih krugova, tako i od strane političkih lidera.¹⁷⁶ Najčešće se

---

¹⁷⁴ Dijalog pretpostavlja postojanje određenih preduslova, po Pareku. Oni podrazumijevaju: „slobodu izražavanja, prihvatanje procedure i temeljnih etičkih normi, participacijske javne prostore, jednaka prava i javno odgovornu strukturu vlasti. Ono također traži takve esencijalne političke vrline, kao što su međusobno poštovanje, tolerancija, samoograničavanje, spremnost ulaženja u nefamilijarne svjetove mišljenja, kao i ljubav spram različitosti“.

Milan Mesić, *Op. cit.*, str. 114.

¹⁷⁵ Nenad Dimitrijević, *Constitutionalism and the Privatized States*, p. 15, preuzeto iz: Miodrag A. Jovanović, *Kolektivna prava u multikulturalnim zajednicama*, Beograd, Službeni glasnik, 2004, str. 247.

¹⁷⁶ Tako, Melani Philips, u svojoj knjizi *Londonistan* piše o tome da je britanski identitet postojano slabljen i pražnjen upravo politikom multikulturalizma: „British identity was steadily eviscerated by multiculturalism“ (Melanie Philips, *Londonistan*, London, Gibson Square, 2006, p. 113, preuzeto iz: Varun Uberoi, *Do Policies of*

govori o tri načina na koja politika multikulturalizma, navodno, slabi zajednički nacionalni identitet: najprije, time što čini da se ljudi fokusiraju primarno na svoj partikularni etnokulturni identitet, koji za njih postaje važniji od nacionalno-državnog. Dalje, politici multikulturalizma ponekad se spočitava i da, potenciranjem razlika, ponekad redukuje ono što bi trebalo da bude zajedničko, u mjeri u kojoj to može ugroziti zajednički identitet. Najzad, često se govori da politika multikulturalizma čini da nacionalni identitet bude oslabljen ometanjem države u sprovođenju legitimnih mjera u sferi obrazovnog sistema, javno financiranih medija itd, kojima ona održava i promoviše pripadnost nacionalnoj zajednici. Navedene načine slabljenja kohezivne snage nacionalnog identiteta politikom multikulturalizma, Varun Uberoj smatra veoma diskutabilnim.¹⁷⁷

Prvi razlog za diskutabilnost ovih načina Uberoj nalazi u činjenici da oni koji ih iznose rijetko kada daju neke empirijske dokaze za to. Dalje, ukoliko je i bilo empirijskih potvrda o slabljenju nacionalnog identiteta u odnosu na neki raniji period, vrlo je teško pokazati da je to uzrokovano primjenom politike multikulturalizma, a ne nečim drugim. Uberoj u te druge stvari koje mogu oslabiti nacionalni identitet, ubraja procese globalizacije, manjinski nacionalizam i uticaj transnacionalnih institucija, na osnovu čega se da zaključiti da on politiku multikulturalizma shvata kao onu koja je prvenstveno namijenjena imigrantskim zajednicama. Njegova osnovna hipoteza, za koju nudi teorijsko utemeljenje i empirijske dokaze, jeste da politika multikulturalizma prije *mijenja* nacionalni identitet, nego

---

Multiculturalism Change National Identities?, *The Political Quarterly*, Vol. 79, No. 3, July-September 2008, p. 404).

Slično tvrde i iz redova konzervativaca naglašavajući da je politika multikulturalizma, koja je u Britaniji u primjeni od 80-tih, istakla razlike na uštrb zajedničkog nacionalnog identiteta. (Policy Exchange, *Living Apart Together*, London, Policy Exchange, 2007, p. 6, preuzeto iz: Ibid., p. 404).

Dejvid Kameron, u svom govoru od 29. januara 2007. godine, naglašava potrebu da se otklone ključne prepreke koje ugrožavaju nacionalnu i društvenu koheziju i ometaju razvijanje osjećaja lojalnosti i prihvatanja zajedničkog identiteta od strane građana različite etnokulturne pripadnosti. On identifikuje pet takvih prijetnji, a jedna od njih je i multikulturalizam: „Multiculturalism sounds like a good thing: people of different cultures living together. But it has been manipulated to favour a divisive idea - the right to difference instead of promoting a unifying idea - the right for everyone to be treated equally despite their differences. So multiculturalism has come to mean an approach which focuses on what divides us rather than what brings us together. It often treated ethnic or faith communities as monolithic blocks, rather than individual British citizens...And they undermine the very thing that should have served as a focus for national unity – our sense of British identity”. Govor je dostupan na: http://www.conservatives.com/News/Speeches/2007/01/David_Cameron_Bringing_down_the_barriers_to_cohesion.aspx (20.07.2013).

Više i u: David, McCrone, “Who do you say you are?": Making sense of national identities in modern Britain”, *Ethnicities*, Vol. 2, No. 301, 2002.

¹⁷⁷ Varun Uberoi, *Op. cit.*, p. 404.

što ga *podriva*. UBEROJ ispravno primjećuje da, kada je riječ o politici multikulturalizma i njenom sprovođenju u praksi, ono što nazivamo politikom multikulturalizma zapravo je komplet mjera koji se razlikuju od države do države. Pri tom, sve one su prihvatile multikulturalizam kao normativni odgovor na činjenicu postojanja etnokulturne pluralnosti. Tako, „kanadska politika multikulturalizma“, koja je i formalnopravno prihvaćena postojanjem ustavne obaveze očuvanja multikulturalnost zemlje, razlikuje se od „politike multikulturalizma SAD-a“, koje nemaju formalnopravno usvojenu politiku multikulturalizma, ustavom ili drugim posebnim pravnim aktom. Imaju, međutim, skup antidiskriminatornih mjera, afirmativnu akciju, pravno izuzeće za posebne etnokulturne grupe, najčešće etnoreligijskog tipa, poput Amiša.

3.4.1. Da li politika multikulturalizma mijenja nacionalni identitet?

Međutim, činjenica da se konkretne mjere i načini njihove implementacije razlikuju od države do države, ne znači da se ne može govoriti o politici multikulturalizma u jednom opštijem smislu. I pored specifičnosti svakog pojedinačnog konteksta, postoje karakteristike koje su zajedničke, kako u pogledu određenih primijenjenih rješenja, tako i u pogledu proklamovanih ciljeva.¹⁷⁸ Dakle, sličnost između različitih politika multikulturalizma sastoji se, najprije, u određenim *mjerama koje sadrže*. Tu se prvenstveno misli na antidiskriminatorne mjere, zatim na izuzetke (*exemptions*) od primjene opšteg prava za određene kulturne i religijske prakse (izuzeće od obaveze nošenja kacige za Sike, na primjer), kao i mjere koje se tiču procesa obrazovanja i usvajanja vrijednosti etnokulturnog diverziteta i njegovog očuvanja.¹⁷⁹ Dalje, ono što je zajedničko pojedinačnim politikama multikulturalizma jeste njihov *nastanak* koji je, zapravo, bio reakcija na asimilaciju, kao mogući odgovor na činjenicu etnokulturnog pluralizma, kako od strane samih manjina tako i od strane političke elite. Od 60-tih godina XX vijeka, asimilacija se odbija kao duboko suprotstavljena liberalnim vrijednostima slobode, pravde i jednakosti. Zatim, za politiku

---

¹⁷⁸ „These are the most obvious ways in which different policies of multiculturalism resemble one another and thus these are also the most obvious reasons why we might think that they can be classified in the same way“. Ibid., p. 406.

¹⁷⁹ Ibid, p. 406.

multikulturalizma, bez obzira na specifičnosti u pojedinim zemljama, karakteristično je da nastaje kao *rezultat* potrebe da se, posebnim skupom mjera, otklone duboko ukorijenjene nejednakosti i diskriminatorska pozicija etnokulturnih manjina u odnosu na dominantnu većinu. To je ono što je mahom zajedničko zemljama koje su, formalnopravno ili ne, prihvatile politiku multikulturalizma u određenom stepenu. Neke od njih suočavaju se sa zahtjevima nacionalnih manjina, više nego sa zahtjevima imigrantskih zajednica, a svaka od njih se suočava sa specifičnom situacijom u pogledu problema koje treba riješiti. O tome će više biti riječi u sljedećem poglavlju rada. Uberoj polazeći od definicije nacionalnog identiteta koju je dao Entoni Smit, ispravno primjećuje da je nacionalni identitet, institucionalizovan i uobličen, onaj koji je neodvojiv od države. Tačnije, država je ta koja nacionalni identitet promoviše (kroz sistem obrazovanja, pravni poredak, medije itd), čuva i, u krajnjem, određuje sadržaj onoga što je zajedničko članovima nacije. U kom smislu, dakle, po Uberoju, politika multikulturalizma mijenja nacionalni identitet? U najkraćem, prihvatanje politike multikulturalizma *mijenja* sadržaj onoga što se, od strane države, građanima prezentuje kao sadržaj nacionalnog identiteta koji je zajednički i kojeg oni dijele.

Usvajanjem politike multikulturalizma, država usvaja niz mjera, kojima, u određenoj mjeri, mijenja svoj nacionalni identitet. Recimo, usvajanje politike multikulturalizma u oblasti obrazovanja često podrazumijeva promovisanje drugačijeg pogleda na određeni istorijski period zajednice koji je, prije toga, bio interpretiran na drugačiji način. To se posebno tiče perioda u kojima su pojedine etnokulturne zajednice bile potčinjene i diskriminisane. Stoga, Uberoj zaključuje: „By introducing the measures which comprise a policy of multiculturalism, politicians and officials change what they previously suggested members of the nation share“.¹⁸⁰ Dio populacije pruža otpor promjenama, jer ih percipira kao destabilizujuće, a ono što država promoviše kao novitet u sadržaju nacionalnog identiteta, kao neautentično. Međutim, taj problem je manje izražen u drugoj generaciji građana koji, u procesu političke socijalizacije, usvajaju novi sadržaj kao „prirodan“ i autentičan. Dakle, nacionalni identitet, zahvaljujući činjenici da je konstrukt i da je uobličen i institucionalizovan od strane države, može biti redefinisani i njegov sadržaj može biti, u određenom stepenu, mijenjan. Zato, po Uberoju, treba praviti razliku između moći države da promoviše i po potrebi redefiniše sadržaj nacionalnog identiteta i slabljenja postojećeg

---

¹⁸⁰ Ibid., p. 409.

sadržaja nacionalnog identiteta, koji država želi da promijeni. Drugu situaciju pogrešno je percipirati kao *slabljenje* nacionalnog identiteta kao takvog. Prije se radi o redefinisaju njegovog sadržaja, što se pogrešno percipira kao slabljenje usvojenim mjerama politike multikulturalizma.¹⁸¹

Tvrđnju da politika multikulturalizma mijenja nacionalni identitet, Uberoj pokušava da dokaže analizirajući primjer politike multikulturalizma u Kanadi. Sve do 60-tih godina XX vijeka, kanadska vlada je na različite načine i različitim mehanizmima nametala nacionalni identitet čije su okosnice bile britanska istorija, tradicija i kultura. Od 60-tih, pak, vlada želi da sadržaj nacionalnog identiteta redefiniše na način da on postane pogodniji i prihvatljiviji za etnokulturne manjine. U oktobru 1971. godine, usvajanje politike multikulturalizma trebalo je da doprinese tom cilju. Robert Stenburi, jedan od ministara koji je predložio usvajanje, naglasio je važnost ove politike koja pruža novi koncept „kanadianizma“ („new concept of the presentation of Canadianism“¹⁸²). Skeptici će, međutim, skrenuti pažnju na činjenicu da je uobličavanje kanadskog nacionalnog identiteta, baš kao i američkog, prilično specifično. Naime, radi se o zemlji koja je izgrađena na ideji imigracije i koja je, stoga, po prirodi stvari otvorenija za etnokulturne posebnosti i njihovo poštovanje. Sa druge strane, tzv. stare nacije na evropskom kontinentu imaju uobličen i ne na imigraciji zasnovan identitet, koji je vrlo teško mijenjati na ovaj način. Na ovaj prigovor Uberoj odgovara da je iluzorno i pogrešno očekivati da je bilo koji nacionalni identitet, pa i onaj starih nacija, jednom za svagda utvrđen i stalan. To nikada nije slučaj. Ukoliko i ne dođe do namjernog mijenjanja nacionalnog identiteta, kao u slučaju Kanade, do njegove promjene

---

¹⁸¹ “This is because many of them seem to think that the measures that comprise a policy of multiculturalism destroy the state’s ability to suggest what members of the nation share. Yet they fail to recognise that these measures only destroy the state’s ability to suggest that members of the nation share certain characteristics and they do so by suggesting that other characteristics are in fact shared. This destruction is then perhaps better thought of a replacement and it occurs continuously and not just in relation to policies of multiculturalism”. Ibid., p. 410.

¹⁸² Cab-doc 53/71, 23. September 1971. Canada: The Multicultural Society, A Response to Book IV of the B and B Commission. Released under the Access to Information Act. Džejms Ričardson (James Richardson), jedan od ministara u Vladi, u sličnom tonu zaključuje da će usvajanje politike multikulturalizma biti „unifying force to build a strong Canadian identity“. Dejvid Krombi (David Crombie) u eseju pod naslovom „Being Canadian“ takođe naglašava: „Multiculturalism is a part of what it means to be Canadian... Multiculturalism has evolved as a powerful bonding agent for Canadians It helps to unite us and *identify us*“. Citati u navodu: Ibid., p. 411.

Dalje, Canadian Multiculturalism Act u članu 3b precizira da će Vlada Kanade biti posvećena sljedećem: „recognize and promote the understanding that multiculturalism is a fundamental characteristic of the Canadian heritage and identity and that it provides an invaluable resource in the shaping of Canada’s future“. Dokument dostupan na: <http://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/C-18.7/page-1.html#h-2> (25.06.2013).

može doći i posredno. Naime, ukoliko država prihvati vrijednost etnokulturnog diverziteta, potrebu njegovog očuvanja i afirmacije kroz sistem obrazovanja, to će neminovno proizvesti posljedice i postepeno dovesti do njegove promjene, smatra Uberoj. Teško je zamisliti da bi jedna liberalno-demokratska država danas mogla da ne obezbijedi zaštitu od diskriminacije manjinskim etnokulturnim zajednicama. Politika multikulturalizma, redefinišući u određenoj mjeri nacionalni identitet i prilagođavajući ga etnokulturnom diverzitetu, doprinosi da i pripadnici manjinskih zajednica prihvataju takav identitet i doživljavaju ga kao dio svog identiteta. U tom smislu, može se reći da ona doprinosi jačanju, a ne slabljenju nacionalnog identiteta.¹⁸³

Sa druge strane, postoje slučajevi kada politika multikulturalizma može negativno uticati na kohezionu snagu nacionalnog identiteta. Preciznije, u slučaju tzv. radikalnog multikulturalizma na nivou etnokulturnih zajednica, može doći do tzv. esencijalizacije identiteta.¹⁸⁴ Ona je skopčana sa opasnošću od polarizacije prava i dužnosti pojedinaca i to na način da se prema državi imaju samo prava dok odanost, obaveze i dužnosti bivaju rezervisane samo za etnokulturnu zajednicu kojoj se pripada, a sama svrha politike postaje afirmacija grupnih razlika, kako to primjećuje Miler.¹⁸⁵ Opasnosti od „zatvaranja“ etnokulturnih zajednica i njihovog izolacionizma, u određenom stepenu, doprinosi i stepen inkluzivnosti nacionalnog identiteta. Naime, ukoliko je nacionalni identitet u konkretnom slučaju onaj koji se mahom oslanja na etničku komponentu u svojoj strukturi umjesto na princip građanstva, to će pripadnicima različitih „drugih“ etnokulturnih zajednica biti teže da se identifikuju sa takvim zajedničkim političkim identitetom. Usložnjavanje etnokulturnog pluralizma komplikuje ovu situaciju jer, kako lijepo primjećuje Džonatan Saks (Jonathan Sacks): „Što više postajemo pluralističko društvo, to je veća potreba da se izrazi ono što nas drži na okupu“.¹⁸⁶

---

¹⁸³ „Perhaps paradoxically for those who claim that policies of multiculturalism undermine national identities, such a policy may actually help more people to share a national identity. Indeed, the presence of such policies for over 35 years in nation like Britain, Canada and Australia may even help to explain why so many cultural minorities in these nations are prepared to say that they are British, Canadian and Australian“. Ibid., p. 414.

¹⁸⁴ O politici identiteta koja, u ovom slučaju, postaje uska, autoritarna i ekskluzivistička, sa aspekta identiteta pojedinca, pripadnika grupe više je pisano ranije u radu. Pogledati fusnotu br. 73.

¹⁸⁵ Detaljnije u fusnoti br. 62.

¹⁸⁶ Jonathan Sacks, *The Persistence of Faith*, London, Weidenfeld i Nicolson, 1991, p. 66-67, u navodu: Dejvid Miler, *Op. cit.*, str. 289.

Pri tom, korisno je naglasiti značaj i važnost zajedničkog osjećanja nacionalnog identiteta i sa aspekta zadovoljenja određenih psiholoških potreba za pripadanjem i sigurnošću. Pripadnici manjinskih zajednica žele da osjete vezanost za zemlju u kojoj su i žele da budu prihvaćeni kao dio zajednice. U tom smislu, radikalni multikulturalizam u potpunosti previđa potrebu da pripadnici etnokulturnih manjinskih zajednica postanu punopravni članovi nacionalne zajednice i da dijele zajednički nacionalni identitet. Iz perspektive radikalnog multikulturalizma nacionalni, kao zajednički politički identitet tumači se kao sredstvo kojim se nameće vještačka homogenost kulturno pluralnom društvu, kako to opisuje Miler.

Prije nego se analiziraju ključni trendovi koji aktuelizuju politiku multikulturalizma u uslovima globalizacije, potrebno se ukratko osvrnuti na najvažnije razlike u primjeni multikulturalizma u različitim kontekstima.

3.5. Različiti konteksti primjene politike multikulturalizma

Neophodno je ukratko se osvrnuti na neke najvažnije kontekste u primjeni politike multikulturalizma sa aspekta najznačajnijih problema sa kojima se konkretna država ili grupa država suočava. Naravno, svaki pojedinačni nacionalno-državni kontekst ima svoje specifičnosti, ali detaljnije bavljenje pojedinostima na nivou konkretnih država neće biti predmet razmatranja. Pokušaće se sa ocrtavanjem nekih najvažnijih problema sa kojima se suočavaju zapadnoevropske zemlje, Kanada i SAD, sa akcentom na razlike između njih. Najprije, zapadnoevropske nacionalne države, za razliku od SAD i Kanade, nijesu se sebe definisale u terminima imigrantskih nacija. Tačnije, osnovni izvor njihovog etnokulturnog diverziteta bile su nacionalne manjine i etničke zajednice koje su bile prisutne na njihovoj teritoriji u jednom dužem istorijskom periodu. Međutim, u drugoj polovini XX vijeka one se suočavaju sa značajnim brojem imigrantskih zajednica koje na specifičan način usložnjavaju postojeću etnokulturnu stvarnost tih zemalja i komplikuju poziciju država, koje na takvu stvarnost treba da odgovore. Problem postaje izraženiji u svjetlu procesa izgradnje nacije

(nation building) i prirode nacionalnog identiteta u ovim zemljama. Podrobnije će se razmotriti situacija u Velikoj Britaniji, Njemačkoj i Francuskoj. SAD, sa druge strane, slovi za tzv. imigrantsku naciju, onu koja je u mnogome specifična, zahvaljujući činjenici da je izgrađena prvenstveno na imigrantskim zajednicama. Pri tom, često i same SAD nerado priznaju postojanje nacionalnih manjina, shvaćenih u širem smislu, kao autohtonih etnokulturnih zajednica koje naseljavaju određeno područje u dužem historijskom periodu. Kanada je bila predmet razmatranja u dijelu u kom je bilo riječi o Indeksu politike multikulturalizma, tako da će u ovom potpoglavlju biti date dodatne napomene u vezi sa primjenom politike multikulturalizma u ovoj zemlji.

Bez ulaženja u specifičnosti historijskog razvitka ovih zemalja, koje svakako jesu uticale na uobličavanje postojećeg konteksta, biće naznačene neke osnovne karakteristike u primjeni politike multikulturalizma danas. Za SAD se obično kaže da je imigrantska nacija izgrađena voljom dobrovoljnih imigranata. Pri tom se zanemaruje činjenica da indigeni narodi, prije svega američki Indijanci i Meksikanci, nikako nijesu bili imigranti, dok su Afrikanci, iako imigranti, ipak to bili ne svojom voljom. Ipak, većina stanovnika su, ili potomci dobrovoljnih imigranata, ili su sami imigranti iz različitih dijelova svijeta, najčešće iz Evrope, Latinske Amerike i Azije. Prvi veliki talas imigranata činili su uglavnom oni iz Zapadne Evrope u periodu od 1820. god. do građanskog rata koji je završen 1865. godine. Drugi talas trajao je otprilike od 1880. godine do nametanja ograničenja imigrantima, 1924. godine. U ovom talasu dosta imigranata došlo je iz Istočne i Južne Evrope. Treći talas, koji je započeo od 1965. godine, razlikovao se od prethodna dva svojom strukturom. Značajan broj imigranata bio je iz Latinske Amerike, Azije i sa Kariba. SAD su postale vodeća zemlja u svijetu po broju primljenih imigranata. Čak 9,3% posto populacije činili su pojedinci rođeni van SAD-a, dok je 2000. godine ukupna populacija bila tri puta veća u odnosu na vijek ranije. Pedesetih godina XX vijeka, 87% populacije činili su bijelci porijeklom sa evropskog kontinenta, dok je posljednji talas migracija povećao udio tzv. rasnih manjina u ukupnoj populaciji. Ovaj posljednji talas migracija razlikuje se od prethodna dva i po još nekim karakteristikama. Najprije, karakteriše ga nizak stepen povratka imigranata u zemlje iz kojih su emigrirali. Dalje, talas migracija krajem XX vijeka činilo je daleko više ilegalnih i neregistrovanih imigranata u odnosu na prethodna dva talasa, kao i izbjeglica, azilanata i neimigranata koji bi mogli postati imigranti, poput turista, inostranih

studenta i radnika na privremenom radu.¹⁸⁷ Takođe, treći talas imigranata donio je i promjene u religijskoj strukturi populacije. Latino-Amerikanci najbrojnija su etnička grupa u SAD-u, dok su azijski imigranti najbrže rastuća etnička grupa u SAD-u u 2012. godini.¹⁸⁸ Od Latino-Američkih imigranata najbrojniji su Meksikanci (preko tri i po miliona emigriralo je u SAD u periodu 1981-2000 i čine preko 65% od ukupne Latino-Američke populacije u SAD-u), zatim Portorikanci i Kubanci. Nizak nivo obrazovanja i nekvalifikovanost meksičkih imigranata, neki od ključnih problema u njihovoj integraciji. Njihova teritorijalna koncentrisanost u pograničnom dijelu jugozapada SAD-a, čini ih veoma značajnim u političkom smislu. Portorikanci i Kubanci nemaju, poput Meksikanaca, dugu istoriju boravka u Americi. Portorikanci bilježe najveći stepen nezaposlenosti. Najveći broj korisnika socijalne pomoći takođe su ovi Latino-Amerikanci. Kubanci su, sa druge strane, ekonomski uspješniji u odnosu na preostale dvije grupe i to je, naglašava Kivisto, uglavnom posljedica činjenice da su prvi imigranti sa Kube bili pripadnici srednje ili više klase, tako da su sa sobom donijeli finansijske resurse i obrazovanje, što im je omogućilo prednost u odnosu na preostale dvije grupe. Iako su u pitanju grupe koje se prilično razlikuju, Kivisto smatra da postoji nešto što im je zajedničko, a što ih svakako razlikuje od imigranata iz prethodna dva talasa: njihova veličina i procentualno učešće u ukupnoj populaciji imigranata, kao i blizina njihovoj matičnoj državi.¹⁸⁹ Azijski imigranti su druga po veličini etnička grupa u SAD-u i najbrže rastuća u 2012. godini, kao što je već napomenuto. Najveće grupe azijskih imigranata

---

¹⁸⁷ Min Zhou, "Contemporary Immigration and the Dynamics of Race and Ethnicity", p. 204 in: Neil Smelser, William Julius Wilson, Faith Mitchell (eds.), *America Becoming: Racial Trends and Their Consequences*, vol. 1. Washington, DC: National Academy Press.

¹⁸⁸ Biro za popis stanovništva SAD-a (US Census Bureau) objavio je podatak po kome su azijski imigranti najbrže rastuća etnička grupa u SAD-u u 2012. godini. Njihov broj se povećao za 530 000 (2,9%) i sada ih ima 18,9 miliona. Više od 60% od ovog broja rezultat je migracija. Druga po redu rastuća grupa jesu Latino-Amerikanci čiji je broj u 2012. godini porastao za 1,1 milion (2,2%) tako da ih ukupno ima 53. miliona i čine 17% ukupnog stanovništva SAD-a. Oni su druga po veličini rasna ili etnička grupa u ovoj zemlji, odmah posle bijelaca koji nijesu latino-američkog porijekla. Prema izvještaju Biroa iz 2001. godine o etničkim grupama u SAD u 2000. godini, Latino-Amerikanci činili su 12,5% ukupne populacije. Starosjedioci Havajskih i drugih pacifičkih ostrva brojčano su uvećani za 2,2% i ukupno ih ima 1,4 miliona. Kod Američkih Indijanaca i starodjedačkog stanovništva Aljaske zabilježeno je uvećanje od 1,5% i oni broje 6,3 miliona pripadnika grupe. Afro-Amerikanci čine posljednju u nizu najbrže rastućih etničkih grupa u SAD-u. U 2012. godini uvećani su 1,3% i sada ih ima 44,5 miliona.

Ovi i drugi podaci koji se tiču promjena u etničkom mozaiku SAD-a, dostupni su na: <http://www.census.gov/newsroom/releases/archives/population/cb13-112.html> (datum posjete: 20.07.2013).

¹⁸⁹ „These two factors contribute to a situation that facilitates the development of transnational social spaces and the emergence of a regional cultural cosmos steeped in Latino culture“ Peter Kivisto, *Op. cit.*, p. 77.

su Filipinci, Kinezi, Koreanci, Vijetnamci i narodi sa indijskog potkontinenta. Osim Kineza, čije je prisustvo bilo vidljivo i u prethodnim talasima imigracije, ostale grupe se uglavnom vezuju za treći talas imigranata. Kivisto naglašava da je vrlo teško izvesti neke jasne zaključke u pogledu implikacija koje na SAD ima prisustvo novih imigranata tzv. trećeg talasa, kao i u pogledu njihove budućnosti i načina integracije. Tome idu u prilog nekoliko karakteristika: velike razlike unutar imigrantskih grupa u kulturnom, ekonomskom smislu, zatim, teškoće u poređenju sa karakteristikama imigranata iz prethodna dva talasa itd.¹⁹⁰ Evidentno je, međutim, da dolazi do preoblikovanja rasnih odnosa, koji su ranije bili izraženi u terminima „bijelci“ i „ostali“. Po autorima, poput Pitera Rouza (Peter Rose), budućnost bi mogla da donese podjelu na „crnce“ i „ostale“, budući da pripadnici crne rase najmanje osjećaju benefite prisustva novih imigranata. Naprotiv, u ekonomskom smislu i na tržištu rada, osjećaju se veoma ugroženima od strane novopridošlih imigranata.

Velika Britanija je jedna od zapadnoevropskih zemalja koje su iskusile krupne promjene u pogledu uslozljavanja multietničke strukture stanovništva. Tokom XIX i početkom XX vijeka broj onih koji su emigrirali iz Britanije bio je u porastu, dok je imigranata bilo mnogo manje i uglavnom su dolazili iz Irske. Osim Iraca, u ovom periodu prisutne su i imigrantske grupe Jevreja, Roma, Rusa i Italijana. Nakon Drugog svjetskog rata i zahvaljujući ekonomskom oporavku, situacija se prilično mijenja u smislu da imigrantske zajednice iz bivših britanskih kolonija dolaze u Britaniju.¹⁹¹ U drugoj polovini XX vijeka,

---

¹⁹⁰ Ibid., p. 80.

Oko ¾ novih imigranata nalazi se u šest država: Kaliforniji, Njujorku, Teksasu, Floridi, Ilinoisu i Nju Džersiju. Samo u Kaliforniji nalazi se trećina novih imigranata. Upravo se u ovoj zemlji i vodi najveća debata oko ograničavanja prijema novih imigranata.

¹⁹¹ Kivisto početak ovog migratornog talasa, makar simbolički, vezuje za 1948. godinu kada je na britansku obalu pristao brod sa 492 putnika sa Jamajke.

Ibid., p. 139.

Oslanjajući se na podatke Nacionalne kancelarije za statistiku Velike Britanije (UK Office for National Statistics), Kivisto daje pregled etničkih grupa u Velikoj Britaniji u 1998. godini, njihovo brojčano stanje kao i projekciju njihovog rasta do 2020. godine. Imigranata sa Kariba 1998. godine bilo je 797, 000, onih sa Indijskog potkontinenta 1,744, 000, dok su imigranti sa Afričkog kontinenta brojili oko 354,000 ljudi. Ibid., p. 139.

Od 1999.godine do 2009. godine ukupan broj stanovnika zemlje migracijom se povećao za dva miliona. Broj stanovnika rođenih u inostranstvu povećao se sa 3,8 miliona u 1993, na 6,5 miliona koliko ih je bilo 2010. godine. Indija i Poljska su trenutno zemlje iz kojih dolazi najveći broj imigranata koji žele dugoročno da ostanu u Velikoj Britaniji

Vidjeti: Shamit Saggat, Will Somerville, *Building a British Model of Integration in an Era of Immigration: Policy Lessons for Government*, Migration Policy Institute, University of Sussex, 2012, p. 3.

Različita kultura i različita religija karakteriše doseljenike. Zapadni Indijci su uglavnom hrišćani sa engleskim maternjim jezikom, dok su doseljenici iz Indije i Pakistana uglavnom Indusi, Muslimani ili Siki sa engleskim kao drugim jezikom. Po popisu iz 2001. godine, procijenjeno je da je broj stanovnika Ujedinjenog Kraljevstva

imigrantski talas koji je zahvatio Britaniju uglavnom se sastojao od stanovnika zemalja britanskog Komonvelta. Britanija se, dakle, od ovog perioda počinje suočavati i sa problemom integracije novih imigrantskih zajednica, pored uvijek aktuelnog pitanja položaja i izgradnje identiteta tzv. nedržavotvornih nacija. Kivisto izdvaja tri velike grupe u okviru ove ukupne imigrantske populacije, s obzirom na mjesto porijekla. To su: Imigranti sa Kariba, indijskog potkontinenta i Afrike. Imigranti sa Kariba devedesetih su činili oko pola miliona britanskih crnaca. Sa indijskog potkontinenta, iz Indije, Pakistana, Bangladeša i Šri Lanke, imigrantske zajednice činili su Siki, Muslimani i Hindusi. U početnim etapama ovog talasa imigranti su uglavnom bili nekvalifikovani i sa niskim nivoom pismenosti, dok je kasnije struktura bila mnogo bolja, u smislu stepena obrazovanja i profesionalnih vještina. Treću grupu čine imigrantske zajednice iz Afrike i u okviru nje potrebno je praviti razliku između crnaca i Indijaca, naglašava Kivisto. Etnokulturna različitost ovih imigrantskih zajednica u odnosu na ostatak društva, u Britaniji je proizvela neodobravanje i otpor, kao i ponovno preispitivanje britanskog identiteta u svijetlu novih, multikulturnih okolnosti. Šezdesetih godina XX vijeka Britanija je otpočela prolazak kroz krupne promjene izazvane, kako dolaskom imigrantskih zajednica različitog etnokulturnog identiteta, tako i drugim uzrocima, poput jačanja škotskog i, u manjoj mjeri, velškog nacionalizma, smanjenja ekonomskog rasta i industrijske proizvodnje, zastarjele tehnologije itd. Preispitivanje sadržaja britanskog identiteta i ponovno isticanje onoga što čini njegovu srž, postalo je aktuelno kako u akademskim krugovima tako i u redovima političke elite.

---

koji nijesu bijelci, porastao sa 74. 000, koliko ih je bilo 1951. godine, na 4, 6 miliona ili 8% ukupnog stanovništva zemlje.

Više u: Gabrijel Almond, G. Bingam Pael Jr., Rasel A. Dalton, Kore Strom, *Komparativna politika danas*, Podgorica, Fakultet političkih nauka, CEDEM, 2009, str. 186.

U pogledu položaja Afro-karipskih, crnih imigranata i imigranata iz Azije, Kivisto pravi poređenje sa situacijom u SAD-u. Što se tiče prvih, za razliku od SAD-a, u Britaniji se radi o imigrantima pristiglim u drugoj polovini XX vijeka. Dalje, u odnosu na ukupnu populaciju njihov broj je mnogo manji u odnosu na broj u Americi. Stepem segregacije u britanskim gradovima je mnogo manji u odnosu na izolacionizam crnačke populacije u velikim američkim gradovima. Azijski imigranti, poput onih u SAD-u, u mnogome predstavljaju primjer uspješne integracije i za njih se često upotrebljava naziv „model minority“. Iako u okviru ove grupacije imigranata postoje velike razlike u ekonomskom položaju i problemima sa kojima se suočavaju u integraciji, ipak se generalno može reći da su, u ekonomskom smislu, kao i u procesu obrazovanja, uspješniji od crnačke populacije imigranata. Budućnost ove populacije imigranata, najmanje se čini svijetlom, smatra Kivisto. Loše plaćeni poslovi, nizak stepen obrazovanja, visoka stopa nezaposlenosti samo su neki od problema sa kojima se suočavaju Afro-karipski imigranti.

Neki podaci o etničkim grupama u Velikoj Britaniji dostupni su na: <http://www.ons.gov.uk/ons/guide-method/measuring-equality/equality/ethnic-nat-identity-religion/ethnic-group/index.html> (datum posjete: 20. 07. 2013)

Enoh Pael (Enoch Powell) piše o četiri najvažnije, međusobno povezane karakteristike britanskog identiteta. Prva je parlamentarna suverenost, koja personifikuje narodnu suverenost. Druga karakteristika tiče se činjenice da je individualizam jedna od ključnih, duboko ukorijenjenih vrijednosti, na kojima počiva britanski identitet. Dalje, britanski identitet utemeljen je i uvijek pohranjivan etničkom homogenošću i pretpolitičkim jedinstvom pripadnika nacije. Jedinstvenost i samostalnost, utemeljeni na specifičnom geografskom položaju i istorijskom razvoju zemlje, četvrta su specifična karakteristika britanskog identiteta, po Paelu.¹⁹² Nije teško zaključiti da se nova stvarnost, posebno ona koja se tiče usložnjavanja etnokulturne strukture britanskog društva, nije tako lako uklapala u ovaj proklamovani model britanskog identiteta. Pauleovo objašnjenje prihvaćeno je, u velikoj mjeri, i od strane Margaret Tačer, koja je takođe naglašavala središnju ulogu parlamentarne suverenosti, individualizma i etničke homogenosti u formiranju i opstanku britanskog identiteta. U debati u tome šta, u svjetlu sadašnjeg trenutka, znači biti Britanac i šta jeste sadržina britanskog identiteta („Britishness“), moguće je izdvojiti tri ključna stanovišta. Na jednom kraju nalaze se oni koji zahtijevaju i nastoje da britanski identitet ostane nepromjenjiv i ekskluzivistički u skladu sa geslom „there ain't no black in the Union Jack“. Ovo je pozicija koju zastupaju, ne samo ekstremistički politički centri, već je česta i u konzervativnim političkim krugovima.¹⁹³ Na drugoj strani ekstrema su oni koji odbijaju da prihvate britanski identitet. To su, kako zastupnici manjinskog nacionalizma Škotske i Velsa, iredentizma u Sjevernoj Irskoj, tako i svi oni pripadnici marginalizovanih imigrantskih zajednica, koji sebe prvenstveno doživljavaju kao marginalizovanu dijasporu matične države

---

¹⁹² Bhikhu Parekh, *Nova politika identiteta*, Op. cit, str. 60.

¹⁹³ Kivisto navodi da ovu poziciju najbolje ilustruje tzv. „kriket test lojalnosti“ Lorda Normana Tibita (Lord Norman Tebbit) u kom je predložio da procjena i odluku o tome da li je pojedinac zaista sposoban da bude Britanac treba vezati za osjećaj koji pojedinac ima u kriket mečevima između timova iz Britanije i matične zemlje doseljenika, odnosno, da li navija za Britaniju ili ne. Na stranu besmislenost i moralna problematičnost ovakvog predloga, ovakva shvatanja otvaranju pitanje dvostruke lojalnosti i pluraliteta identiteta.

Tip kolektivnog identiteta, koji se izgrađuje na način što se maksimalno potencira razlika u odnosu na Drugog (unutrašnjeg ili onog spolja), Čeruti naziva *patološkim*, kao što smo već napomenuli na početku rada. Tada se na krupne promjene ili opasnosti koje nailaze odgovara razvijanjem osjećaja superiornosti „koji često pretvara u ponosne točke samoodređenja vlastite nejasne težnje“.¹⁹³ Upravo se patološkim identitetom može označiti i nacionalni etnički identitet, u svom ekstremnom obliku, onaj koji se ne želi mijenjati i koji želi ostati isti, bez popuštanja i promjene. To važi, kako za kolektivni, tako i za individualni identitet. Različite vrste društvenog identiteta, odnosno različite pripadnosti pojedinca, budući da svako „Ja“ ima mnogo „Mi“, stapaju se autobiografski, na nivou individue. Pri tom, svaki od ovih identiteta može u određenom trenutku za individuu biti važniji od ostalih. Onda kada individua ne uspije uskladiti različite identitete i sopstvene pripadnosti ili kada joj se pluralitet identiteta i lojalnosti na neki način ograničavaju, kao u ovom slučaju, dolazi do krize identiteta. Furio Cerutti, *Identitet i politika*, Op. cit., str. 29.

(„marginalized diaspora people“). Ovakav odnos prema britanskom identitetu može se naći u nekim fundamentalistički nastrojenim djelovima imigrantske populacije iz Južne Azije i naročito u okviru islamskih fundamentalista: „They view themselves as exilic peoples, residing in a society whose liberal values are seen as antithetical to their own religious beliefs“.¹⁹⁴ Između ova dva stanovišta nalazi se, reklo bi se, ono koje uvažava, kako potrebu za priznanjem i očuvanjem etnokulturnih, partikularnih identiteta, tako i važnost prihvatanja zajedničkog političkog identiteta. To je multikulturalistička perspektiva koja podrazumijeva prihvatanje i toleranciju različitosti, ali i potrebu redefinisanja nacionalnog identiteta, kako bi mogao da odgovori na promijenjenu stvarnost i omogući uspješniju identifikaciju od strane onih koji ne dijele etnokulturni identitet većine. Komisija za budućnost multietničke Britanije (Commission on the Future of Multi-Ethnic Britain) osnovana je 2000. godine, s ciljem da analizira i predoči ono što čini suštinu ovog trećeg stanovišta. Jedan od zaključaka komisije, kojom je predsjedavao Biku Parek, predočen u izvještaju bio je da Britanija mora da se afirmiše i razvija kao „zajednica građana“, ali i „zajednica zajednica“.¹⁹⁵ Slično zaključuju i Šamil Sagar i Vil Samervil (Shamit Sagggar, Will Somerville), naglašavajući da britanski nacionalni identitet doživljava promjene u smislu pomaka od etnocentrične varijante ka građanskom obliku identiteta. Po njihovom mišljenju, ključni elementi na kojima je izgrađen britanski identitet zapravo su izgubili svoj raniji značaj. Periodični ratovi (posebno sa Francuzima), protestantizam i percepcija Britanije kao kolonijalne sile bili su u srži oblikovanja nacionalnog identiteta. Procesi globalizacije, dekolonizacija, devolucija moći na podržavne entitete, uslozňjavanje multietničke strukture, doveli su, između ostalog, do pomjeranja ka građanskom modelu nacionalnog identiteta.¹⁹⁶ Ukazujući na ekskluzivni karakter postojećeg britanskog nacionalnog identiteta, Parek predlaže njegovo redefinisanje u

---

¹⁹⁴ Peter Kivisto, *Op. cit.*, p. 153.

¹⁹⁵ U izvještaju takođe stoji: „Building and sustaining a community of citizens and communities will involve: Rethinking the national story and national identity; understanding that all identities are in the process of transition; developing a balance between cohesion, equality and difference; addressing and aliminated all forms of racism; reducing material inequalities; building a pluralistic human rights culture“.

„The fundamental need, both practical and theoretical, is to treat people equally and with due respect for difference; to treasure the rights and freedoms of individuals and to cherish belonging, cohesion and solidarity. Neither equality nor respect for difference is a sufficient value in itself. The two must be held together, mutually challenging and supportive. Similarly, neither personal liberty nor social cohesion is sufficient on its own. They two must be held together, qualifying and challenging each other, yet also mutually informing and enriching“.

Bhikhu Parekh, *The Future of Multi-Ethnic Britain*, Report of the Runnymede Trust Commision on the Future of Multi-Ethnic Britain, London, Profile Books, 2000, p. XVII.

¹⁹⁶ Više u: Shamit Sagggar, Will Somerville, *Op. Cit.*, p. 6.

pravcu inkluzivnijeg oblika, koji bi više odgovarao postojećoj multietničkoj strukturi. U posebnom poglavlju izvještaja, Komisija se pozabavila problemom identiteta u tranziciji, tačnije, promjenom identiteta u smislu miješanja i hibridizacije u uslovima globalizacije, o čemu će više biti riječi u poglavlju koje slijedi.

3.5.1. Muslimansko pitanje u zapadnoevropskom kontekstu

Najkontroverzniji dio politike multikulturalizma u evropskom kontekstu, a posebno u kontekstu Velike Britanije i Francuske, svakako je pitanje integracije i odnosa prema Muslimanima. Randal Hansen (Randal Hansen) naglašava da se debata o integraciji imigranata u Evropi uglavnom vodi između dva suprotstavljena tabora. Prvi tabor probleme u procesu integracije vezuje za multikulturalizam, islam i moralni relativizam okrivljujući političku elitu za njihovo jačanje. U drugom taboru uzroke problema nalaze u netoleranciji, neprijateljstvu prema različitosti i odgovornosti političke elite koja je dopustila povratak asimilacije u obliku civilne integracije od 2000. godine.¹⁹⁷

Kao što Biku Parek naglašava, u evropskom kontekstu se više od petnaest miliona Muslimana nerijetko doživljava kao politička i kulturna prijetnja. Iz istih krugova kritičara se, kada se govori o neuspjehu multikulturalizma, prvenstveno se misli na Muslimane kao najodgovornije za takvu situaciju.¹⁹⁸ Iako su Muslimani u većem broju počeli pristizati u Evropu od 50-tih godina XX vijeka, kao rezultat potrebe razvijenih evropskih zemalja za radnom snagom. Do 70-tih su, u kulturnom smislu, bili maltene nevidljivi, a u političkom, do

---

¹⁹⁷ Randal Hansen, *The Centrality of Employment in Immigrant Integration in Europe*, Migration Policy Institute, 2012, p. 2.

¹⁹⁸ U danskom časopisu *National Post*, objavljen je članak autora Daniela Pipesa i Larsa Hedegaarda, pod naslovom „Ima li nešto trulo u državi Danskoj?“. U članku, između ostalog, stoji: „Godinama su Danci hvalili multikulturalizam i inzistirali kako nemaju problema sa muslimanskim običajima-sve dok jednog dana nisu shvatili da ipak imaju. Evo nekih važnih pitanja: život na socijalnoj pomoći: useljenici iz trećeg svijeta – većinom muslimani-čine tek 5% danskog stanovništva, ali troše više od 40% socijalne pomoći; bavljenje kriminalom: muslimani čine samo 4% od 4,5 milijuna ljudi koji žive u Danskoj, no, čine većinu osuđenih silovatelja u zemlji... Samonametnuta izolacija: s vremenom, kako je sve više muslimanskih useljenika, oni se sve manje žele miješati sa domaćim pučanstvom. Uvoz neprihvatljivih običaja: prisilni brakovi su jedan problem. Drugi problem je ubijanje muslimana koji se obrate i prestanu biti pripadnici islama. Poticanje antisemitizma:muslimansko nasilje ugrožava oko šest tisuća Židova u Danskoj koji sve više traže policijsku zaštitu... Traženje islamskog prava: muslimanski čelnici otvoreno su objavili da je njihov cilj uvedba islamskog prava jednom kad broj muslimana u Danskoj dovoljno poraste-što i nije tako udaljena mogućnost...“. Bhikhu Parekh, *Nova politika identiteta*, str. 93.

kraja 80-tih godina. Od 80-tih, islam postaje značajno područje istraživanja u Evropi. Iako s namjerom da se, nakon određenog vremena, vrati u zemlju porijekla, većina imigranata je ipak ostala u zemlji prijema. Svoj identitet prvenstveno su definisali na religijsko-nacionalni način, smatra Parek. Važni izazovi za njih su se sastojali u tome da očuvaju svoj identitet, svoju kulturu, jezik i religiju, da održe međugeneracijski kontinuitet i ne dopuste asimilaciju u društvo prijema. Pitanje njihove kulturne integracije razmatrano je u ne toliko pozitivnoj atmosferi, budući da su, kako piše Parek, „muslimani postali prepoznatljivi kao *kulturna* nazočnost i izvor tjeskobe u javnosti“.¹⁹⁹ Naime, da bi očuvali svoj religijsko-nacionalni identitet Muslimani su počeli tražiti od škola, preduzeća, javnih ustanova i drugih subjekata, uvažavanje njihove identitetske posebnosti i modifikovanje određenih, do tada, ustaljenih pravila. Sadržina tih zahtjeva bila je različita: obezbjeđivanje *halal* mesa u školama, prostorija za molitvu, izuzeće djevojčica od tjelesnog odgoja, proučavanje islamske istorije i kulture. Od 70-tih i posebno 80-tih godina, politizacija kulturnih zahtjeva postaje naročito izražena u drugoj generaciji muslimanskih imigranata koji su se, za razliku od svojih roditelja, već odlično snalazili u novom političkom sistemu. Takođe, sve više su isticali svoj religijski u odnosu na nacionalni identitet, dijelom jer su sa zemljom porijekla bili povezani manje nego njihovi roditelji, a dijelom zato što je politička djelotvornost zahtijevala prevladavanje nacionalnih i etnokulturnih podjela. Neki događaji na međunarodnom planu ojačali su svijest o nekoj vrsti globalnog islamskog identiteta (svjetska islamska zajednica-*umma*). Istorijsko sjećanje na Otomansko carstvo, zavisnost Zapada od naftnih resursa muslimanskih zemalja, avganistanski otpor sovjetskoj okupaciji, diskriminacija i tlačenja Muslimana u mnogim zemljama izoštrili su svijest o pripadnosti jednoj globalnoj, islamskoj zajednici. Sve veći značaj religijskog identiteta u samodefiniciji učinio je Muslimane vrlo osjetljivima u pogledu predstavljanja njihove religije u javnosti i odnosa prema njoj, posebno na zapadu. Zahtijevani su priznanje, poštovanje i prostor za islamski identitet: „Do konca 80-tih, islam je u Evropi snažno potvrdio svoju političku prisutnost. Snagu je crpio iz broja, borbenosti, čvrstog osjećaja identiteta i globalne povezanosti“.²⁰⁰ Sa druge strane, dio evropske javnosti zauzeo je pesimističan stav u pogledu integracije Muslimana u liberalno demokratske državu, naglašavajući da religijski identitet ovdje ima primat nad nacionalnim i

---

¹⁹⁹ Ibid., str. 88.

²⁰⁰ Ibid., str. 90.

da, ustvari, Muslimani stavljaju interese svoje zajednice ispred nacionalnih interesa države u kojoj žive i rade, sa čijim se nacionalnim identitetom ne identifikuju. Drugi, koji ne dijele ovakav pogled na stvarnost i drže da su neki zahtjevi Muslimana zaista opravdani, često ih doživljavaju kao prezahtjevne u smislu da zadovoljenje određenog zahtjeva odmah prati postavljanje novog. Jačanje nepovjerenja prema Muslimanima, širenje svojevrstne moralne panike i straha od Islama, uslijedilo je nakon terorističkih napada u Njujorku, Madridu, Londonu i na drugim mjestima.

Talas netrpeljivosti, medijskih napada i neprijateljskog odnosa prema Muslimanima zahvatio je skoro sve evropske zemlje.²⁰¹ Koliko je taj strah realan i šta je to što se, najčešće, kritikuje kad su Muslimani u Evropi u pitanju? Džozef H. Karens (Joseph H. Carens) i Melisa S. Viliams (Melissa S. Williams) razmatraju pitanje muslimanskog identiteta u liberalno-demokratskoj državi kroz odgovore na tri ključna pitanja.²⁰² Prvo se odnosi na to da li Muslimani mogu biti punopravni članovi liberalno-demokratskog društva, uz istovremeno jačanje svog partikularnog identiteta. U odgovoru na ovo pitanje potrebno je izbjeći generalizaciju. Najprije, postoje značajne razlike i u okviru muslimanske populacije u pogledu razumijevanja i tumačenja islamske doktrine i prakse. Dalje, za neke muslimanske imigrante Islam je prvenstveno kulturno i simboličko obilježje koje, u značajnijoj mjeri, ne opredjeljuje njihove aktivnosti, dok je za druge to primarni identitet i srž njihovog ličnog identiteta. Ipak, najviše debata vodi se oko određenih praksi koje se smatraju spornima sa aspekta liberalnih vrijednosti i načela. Neke od takvih praksi, koje izdvajaju ova dva autora, su: obrezivanje žena, poligamija, nošenje hidžaba i fizičko nasilje nad ženama. Što se tiče obrezivanja žena, ključna pitanja koja se postavljaju jesu kako odgovoriti na ovu praksu i

---

²⁰¹ Parek navodi da su reakcije od strane država u posljednjih nekoliko godina bila različite: Od ograničavanja u pogledu izgradnje džamija (koje „vode islamizaciji zemlje“ i „kvare izgled“), donošenja zakona o zabrani nošenja hidžaba (Francuska), do zabrana dvojnog državljanstva kako bi se useljenici morali odlučiti između državljanstva zemlje porijekla i zemlje prijema.

Ono što Parek primjećuje jeste to da Muslimani u SAD-u ne izazivaju takav stepen otpora. Razlozi za to su brojni: manji postotak muslimanskog stanovništva, drugačija istorijska sjećanja u odnosu na Evropljane u odnosu na Islam, veća geografska udaljenost, drugačiji tip nacionalnog identiteta u kom nije toliko akcenat na etnokulturnoj komponenti, politička struktura koja omogućava veći etnički pluralizam i veći prostor za raznolikost, i javno izražavanje religije. Sa druge strane, jasno je da je izražen strah od terorizma koji se u najvećoj mjeri, vezuje za Muslimane.

O strahu od terorizma kao sredstvu političke kontrole, manipulacije i ograničavanja građanskih prava i sloboda, vidjeti: Laš Fr. H. Svensen, *Filozofija straha*, Beograd, Geopoetika, 2008, str. 110-132.

²⁰² Joseph H. Carens, Melissa, S. Williams, *Muslim Minorities in Liberal Democracies: The Politics of Misrecognition*, in: Rainer Baubock, Agnes Heller, Aristide R. Zolberg (eds), *The Challenge of Diversity, Integration and Pluralism in Societies of Immigration*, Avebury, Aldershot, 1996, p. 158.

koliko je ona zaista imanentna Islamu, iako se uglavnom, a priori pripisuje muslimanima.²⁰³ Najčešći razlozi, kojima se opravdava ova praksa, su: pozivanje na tradiciju, vezanost za kulturne norme, koje se tiču seksualnosti i reprodukcije, kao i neophodan uslov za prihvatanje od strane grupe. Nedobrovoljni karakter procedure (kada se obavlja nad maloljetnim djevojčicama), stepeni štetnog uticaja na zdravlje i pretrpljenog bola najčešće su glavni argumenti kojima se opravdava zabrana ove prakse u mnogim zemljama. Kako bi liberalno-demokratska država trebalo da se odnosi prema ovakvoj praksi? Na jednoj liniji promišljanja su oni koji smatraju da država ne bi trebalo da je zabranjuje, budući da se radi o nečemu što je važno za pojedine imigrantske zajednice, što predstavlja dio njihovog identiteta ili obaveznu religijsku praksu. Ne može se, stoga, od njih očekivati odbacivanje ove tradicije. Sem toga, njenom zabranom ne bi se postiglo mnogo, budući da su iskustva zemalja u kojima se tome pribjegli pokazala da je porastao broj obrezivanja na ilegalan način, što se odrazilo i na povećanje rizika po zdravlje. Drugi zastupaju stav da odnos prema ovakvim religijskim i kulturnim posebnostima treba da zavisi od njihovih implikacija na druge fundamentalne interese pojedinca. U ovom slučaju, zdravstvene posljedice po žene su veoma teške, kako u fizičkom, tako i u psihičkom smislu, čak i u slučaju blažih formi obrezivanja. Liberalna država, sa druge strane, obavezna je da štiti zdravlje i tjelesni integritet svojih stanovnika, te stoga mora učiniti sve da zabrani ovakve prakse, kako zakonskim rješenjima, tako i podržavanjem projekata, inicijativa i drugih načina za suzbijanje ove prakse. Svakako, drugo stanovište čini se opravdanim i ispravnim.

Postavlja se, međutim, pitanje: Šta ukoliko se radi o punoljetnim ženskim osobama koje žele da se dobrovoljno podvrgnu ovoj praksi? U tom slučaju, liberalna država trebalo bi da se prema ovoj praksi odnosi kao prema svim drugim različitim oblicima tjelesnih promjena koje nastaju kao rezultat estetskih operacija, tetoviranja, pirsinga itd. U određenom smislu, i ovdje se može govoriti o nekoj vrsti sakaćenja tijela. Ovakav stav bio bi opravdan posebno u nekim blažim vidovima obrezivanja. Često se ova praksa u potpunosti vezuje za Islam i tom generalizacijom zamagljuje se nekoliko važnih činjenica. Najprije, obrezivanje žena karakteristično je za neke, ali ne i za sve muslimanske zemlje (recimo, u zemljama poput Saudijske Arabije, Alžira, Irana, Iraka, Libije, Maroka, Tunisa, ova praksa

---

²⁰³ Radi se o praksi koja je posebno rasprostranjena u nekim zemljama u Africi, Aziji i Južnoj Americi. Procedura uključuje potpuno ili djelimično uklanjanje ženskih polnih organa iz religijskih ili kulturnih razloga. Prema procjenama, između 100. i 157. miliona žena podvrgnuto je obrezivanju.

nije prisutna). Karens i Vilijams naglašavaju da, iako ne postoje empirijski podaci o procentu onih koji upražnjavaju ove procedure u ukupnoj muslimanskoj populaciji, sasvim sigurno se radi o manjini. Takođe, nije istina da obrezivanje žena praktikuju isključivo u Islamu, niti da je motiv uglavnom religijski. Obrezivanje vrše i pripadnici drugih religija, a osim činjenice da se, u određenim slučajevima, radi o religijskoj zapovijesti, vrlo prisutni motivi su i održavanje i poštovanje tradicije, kao i potreba za društvenim prihvatanjem. Olako poistovjećivanje ove prakse sa Islamom u javnosti i javnom diskursu značajno je uticalo na formiranje negativne slike o muslimanskim imigrantima. Senzacionalistički naslovi u štampanim i elektronskim medijima služili su da ilustruju postojanje sukoba vrijednosti Islama i Zapada, izjednačavajući Zapad sa civilizacijom, a Islam sa varvarizmom i retrogradnošću.

Kod razmatranja „muslimanskog pitanja“ u kontekstu zapadnoevropskih zemalja, postavljaju se, po mišljenju Pareka, dva ključna politički relevantna pitanja- jesu li muslimani spremni prilagoditi se liberalnom društvu i živjeti kao dobri građani i drugo, kako se liberalno društvo može legitimisati u njihovim očima i obezbijediti njihovu moralnu odanost.²⁰⁴ Kod odgovora na prvo pitanje treba obratiti pažnju na prilično pojednostavljenu i iskrivljenu sliku koja postoji kod mnogih Evropljana. Naime, prilično je prihvaćeno stanovište po kome se muslimani ne slažu sa etosom i temeljnim postavkama liberalnog društva, koje doživljavaju kao materijalističko, trulo iznutra, lišeno duhovne sadržine, i kao ono koje ne može obezbijediti prihvatanje i moralnu odanost. Međutim, činjenica je da većina muslimana prihvata i poštuje demokratske institucije, učestvuje na izborima i u političkom životu uopšte, i dijeli značajan korpus vrijednosti, poput ljudskog dostojanstva, ravnopravnosti rasa, mirnog rješavanja konflikata itd. Prihvatanje liberalnog poretka od strane muslimana, kao drugo najznačajnije pitanje koje izdvaja Parek, vrlo je važno. Po njegovom mišljenju, poziv na *uzajamno poštovanje kultura* je najbolji način za ostvarivanje ovog cilja.²⁰⁵ Na kulturi zasnovana argumentacija potrebno je da postoji u oba smjera. Jedino u kulturi dijaloga moguće je riješiti sporna pitanja, poput nošenja hidžaba, na primjer. U mnogim evropskim zemljama, posebno u Francuskoj, nošenje hidžaba smatra se izrazom potčinjavanja pritisku zajednice ili porodice i negacijom rodne ravnopravnosti. Međutim,

---

²⁰⁴ Bhikhu Parekh, Nova politika identiteta, *Op. Cit.*, str. 103.

²⁰⁵ Ibid., str. 105.

može isto tako biti rezultat ličnog izbora i stvar duhovne potrebe. Mora se, dakle, voditi računa o konkretnoj situaciji i kompromisom, uzevši u obzir kontekst, naći najbolje moguće rješenje. Ono što je sasvim sigurno jeste da panika, zatvaranje u izolacionizam i zaoštavanje razlika, umjesto otvorenosti i dijaloga, mogu dovesti do negativnih posljedica po zajednicu, ali i društvo u cjelini.²⁰⁶

4. Savremene društvene okolnosti multikulturalizma²⁰⁷

Milan Mesić izdvaja nekoliko ključnih društvenih okolnosti koje oblikuju svijet u kome živimo, a koje aktuelizuju multikulturalizam kao normativni i praktični odgovor na etnokulturnu stvarnost savremenih država. Iako etnokulturna homogenost nije karakteristika isključivo savremenih društava, postoje određene specifičnosti u odnosu na predmoderna društva. Parek izdvaja četiri okolnosti:

1. U savremenim, liberalno-demokratskim društvima, za razliku od predmodernih, manjinske etnokulturne zajednice ne prihvataju podređeni status u državi, zahvaljujući prihvaćenju i globalno proširenoj, politici ljudskih prava;
2. U savremenim društvima raste svijest o vezanosti pojedinca za kulturu kojoj pripada i o njenoj konstitutivnosti za identitet pojedinca i njegovo samopoštovanje. Budući da je kultura postala važan, politički relevantan činilac, društvo je postalo mnogo senzibilnije prema bilo kojoj vrsti diskriminacije ili marginalizacije kulturnih grupa, posebno manjinskih etnokulturnih zajednica;²⁰⁸

---

²⁰⁶ O aferi „marama“ (headscarf affair) u Francuskoj iz 1989. godine i drugim sličnim, spornim slučajevima detaljnije u: Riva Katroyano, French Secularism and Islam, p. 57-70, in: Tariq Modood, Anna Triandafyllidou, Ricard Zapata-Barrero (eds.), *Multiculturalism, Muslims and Citizenship*, New York, Routledge, 2006.

O integraciji muslimana u Britaniji više u: Tariq Modood, *British Muslims and The Politics of Multiculturalism*, p. 37-57, in: Ibid.

²⁰⁷ Konstrukciju „okolnosti multikulturalizma“ Mesić pozajmljuje od Pola Kelija koji njome označava „činjenicu pluralizma u smislu ispremiješanih nacionalnih, etničkih i vjerskih kultura, stvorenu putem grupnih migracija... to je kontekst u kome problem grupnih različitosti nastaje i na koje se teoretičari multikulturalizma osvrću“ Paul Kelly, „Introduction: Between Culture and Equality“, in: Paul Kelly (ed.), *Multiculturalism Reconsidered, Culture and Equality and its Critics*, Polity Press, 2002, preuzeto iz: Milan Mesić, *Op. cit.*, str. 35.

²⁰⁸ Pojedini autori, poput Andree Semprinija, ističu rastući značaj socio-kulturnih činilaca u određenju društvenog prostora, u savremenim društvima. Socio-kulturni karakter javnog prostora, ogleda se i u sve značajnijoj ulozi simbola i vrijednosti i borbama za kontrolu nad semiotičkim prostorom.

3. Politika kulturne unifikacije, samodovoljnih i manje više zatvorenih nacionalnih kultura postaje nemoguća procesima ekonomske, političke i kulturne globalizacije;
4. Savremena multikulturalna društva specifična su i u pogledu napetosti između poštovanja različitosti (koje se nalazi u temeljima liberalno-demokratskih država i jedan je od izvora njene legitimnosti) i potrebe da se obezbijedi jedinstven, zajednički identitet. Ta napetost nikada ranije nije bila toliko izražena, zahvaljujući nizu društvenih promjena i procesa, o kojima će biti nešto više riječi u nastavku.²⁰⁹ Pišući o okolnostima multikulturalizma, Mesić posebno naglašava krizu moderniteta i globalizaciju.

4.1. Kriza modernizma i politizacija kulture

Suština teorija modernizacije, u pogledu etniciteta i etničkih odnosa, može se svesti na očekivanje slabljenja etničkih privrženosti, kako proces modernizacije bude odmicao. Mislilo se da će se pojedinci postepeno oslobađati stega partikularističkih, tradicionalnih identiteta i da će, u krajnjoj instanci, proces modernizacije ukinuti etničke specifičnosti. U okviru strukturalnog funkcionalizma, dominantne sociološke perspektive tokom 40-tih, 50-tih i početkom 60-tih (uz neofunkcionalizam, tokom 80-tih i 90-tih), etnicitet je bio predmet analize samo sporadično. Koherentniji pogled na ovu temu može se naći jedino u radovima Talkota Parsonsa i Džefrija Aleksandra. Njihovo objašnjenje etničkog počiva na načelima strukturalnog funkcionalizma i oslanja se na tri ključne teme Dirkemove teorije etniciteta: naglašavanje solidarnosti etničke grupe, zatim, njen značaj za individualno ponašanje, kao i stav da je proces modernizacije onaj koji će dovesti do ukidanja etničkih identiteta.²¹⁰ Sa druge strane, Marks je predviđao sličnu sudbinu etničkoj i nacionalnoj pripadnosti, doduše, iz drugih razloga. Etnička i nacionalna lojalnost biće zamijenjena klasnom lojalnošću onda kada radnici postignu odgovarajući stepen klasne (samo)svijesti. Etničko i nacionalno nijesu ništa drugo do instrumentalizacija kulturnih razlika od strane kapitalističkih vladara, a u korist njihovog vlastitog klasnog položaja. Etnički sukobi nisu ništa drugo do prikriveni klasni sukobi, a prevazilaženje klasne nejednakosti dovešće do

---

²⁰⁹ Bhikhu Parekh, *Rethinking Multiculturalism, Cultural Diversity and Political Theory*, Op. cit., p. 8-9.

²¹⁰ Siniša Malešević, *Op. cit.*, str. 87.

nestanka vještački stvorenih etničkih i nacionalnih podjela.²¹¹ U suštini, u oba slučaja radi se o vrlo pojednostavljenom i jednostranom pogledu na proces modernizacije. Logici modernizacije imanentan je svojevrсни paradoks u pogledu uticaja na etnokulturnu različitost i pripadnost tzv. tradicionalnim, partikularnim identitetima, poput etničkog i nacionalnog. Iako se modernost razvijala na temeljima univerzalnih vrijednosti prosvjetiteljstva i autoriteta „univerzalnog“ ljudskog razuma, ona ne iskorjenjuje etnokulturne različitosti, „već stvara jedan egzistencijalni vakuum koji se može ispuniti jedino vraćanjem specifičnim oblicima kolektivnog identiteta i kulturne vezanosti“.²¹² Proces modernizacije ima globalizirajuća obilježja. Alberto Martineli određuje modernizaciju na sljedeći način: „Modernizacija je specifični skup društvenih, ekonomskih, političkih i kulturnih promjena širokog opsega koji je obilježio svetsku istoriju posljednjih dvjesto godina i koji vodi porijeklo iz *dvostruke revolucije*: (ekonomsko-društvene i političko-kulturne) druge polovine XVIII vijeka. To je u načelu *globalni proces* u dvostrukom smislu, jer uključuje sve vidove obuhvaćenih društava i jer se iz svog primarnog centra, Zapadne Evrope, progresivno širi na čitav svijet“.²¹³

4.2. Globalizacija

Nerijetko se ističe da živimo u dobu globalizacije. Pojam „globalizacija“ je jedan od onih višeznačnih, višedimenzionalnih, jednom definicijom teško odredljivih pojmova. Nezavisno od pojedinih, u određenim elementima različitih njegovih određenja, sa sigurnošću se može tvrditi da je to pojam koji simbolizuje duh današnjeg vremena. „Globalization“, „mondialization“, „globalizacion“, „Globalisierung“ – termin za najmoćniju silu koja oblikuje život savremenog svijeta u svim njegovim segmentima. Bilo da se

---

²¹¹ Detaljnije u: Ibid., str. 33-40.

²¹² Milan Mesić, *Op. cit.*, str. 49.

²¹³ Alberto Martineli, *Modernizam, proces modernizacije*, Podgorica, CID, 2010, str. 17. Martineli navodi neke od suštinskih aspekata procesa modernizacije koji se globalno šire: 1. Razvoj nauke i tehnologije, kao primarni izvor ekonomskog rasta i društvene promjene; 2. Postepeno formiranje globalnog kapitalističkog tržišta i pojačanje ekonomske međuzavisnosti između nacionalnih država; 3. Afirmacija tipičnih vrijednosti moderne, posebno individualizma, racionalizma i utilitarizma; 4. Demokratizacija institucija i razvoj masovne kulture i masovne potrošnje; 5. Razvoj sredstava elektronske komunikacije koja povezuju pripadnike različitih nacionalnih društava itd.

Više u: Ibid., str. 21.

naglašavaju „istorijski koreni“ globalizacije ili se ona određuje kao „univerzalno, trajno stremljenje čovečanstva“²¹⁴, uglavnom se skreće pažnja na to da je globalizacija fenomen modernog doba. Tačnije, značajne su novine do kojih dolazi u drugoj polovini i krajem dvadesetog vijeka u odnosu na prethodne procese i periode povezivanja ljudi. Miroslav Pečujlić smatra da su to brzina i intenzitet povezivanja svijeta, kao i broj zemalja koje

---

²¹⁴ Pečujlić te prve oblike povezivanja ljudi naziva protoglobalizacijom. Ujedinjavanje u ovom arhaičnom, protoglobalnom poretku vršeno je uglavnom rasprostriranjem religija, kultura i u okviru premodernih univerzalnih država (Kinesko carstvo, Pax Mongolia, itd.). On razlikuje tri talasa globalizacije: prvi je vezan za nastanak modernog svetskog sistema u 16. vijeku (dva su glavna načina ostvarivanja: modernizacijom – difuzijom superiorne tehnologije i socijalnih formi i nasilnom ekspanzijom Zapada omogućenom superiornom vojnom tehnologijom, “nadmoćnošću u primeni nasilja”). Drugi talas vezan je za ekspanziju industrijalizma, počinje oko 1850. godine i nastavlja se do Prvog svjetskog rata. Treći talas, koji on naziva *turboglobalizacijom*, započinje padom Berlinskog zida 1989. godine.

Definisanje globalizacije i objašnjenje njenog funkcionisanja, predmeti su velikih teorijskih sporova. Najpoznatija klasifikacija teorijskog dijaloga o globalizaciji je ona koju je dao Dejvid Held. Hiperglobalisti, skeptici i transformacionisti su oni koji na različit način određuju prirodu i karakter globalizacije. Prvi u globalizaciji vide istorijski nužan i poželjan proces koji treba da dovede do prevladavanja nacionalnih posebnosti u ekonomskom, političkom i kulturnom smislu. Svaki pokušaj očuvanja partikularnih identiteta i formi organizacije retrogradan je, pogrešan i svakako uzaludan. Skeptici, sa druge strane, u globalizaciji vide mit koji nema mnogo veze sa stvarnošću. U stvarnosti, umjesto integracije na djelu je fragmentacija. Nacionalno ne samo da ne slabi, već jača, a umjesto međuzavisnosti, zavisnost postaje glavno obilježje međunarodnog poretka. Transformacionisti pokušavaju da uvažavaju argumentaciju oba ova ekstremna teorijska stanovišta. Oni priznaju realnost globalizacije, ali naglašavaju njene protivrečne uticaje, sa aspekta posljedica koje proizvodi. Ocjenjujući ih kao prilično pojednostavljene, Pečujlić ovim koncepcijama suprotstavlja jednu *kompleksnu teoriju globalizacije* koju ocrtava u deset hipoteza. Polazi od stava da je globalizacija jedno univerzalno i trajno stremljenje čovječanstva, koje nema oblik neprekinute evolutivne linije, već se smjenjuju razdoblja uzleta i prekida. Ona je, sa jedne strane, objektivni planetarni proces stvaranja sve gušće mreže povezanosti, međuzavisnosti i širenja kruga djelatnosti koje postaju transnacionalne. Sve gušća povezanost, kao objektivna nužnost, nastaje kao posljedica šest uzroka, po Pečujliću. 1. tehnološko – informatičke revolucije i njome izazvane kompresije vremena i prostora kada, kako naglašava Bek: prostor koji se skuplja ukida protok vremena; 2. Stvaranja globalnog tržišta; 3. Sve većeg uticaja udaljenih događaja na ono što se dešava u jednom lokalitetu; 4. Formiranja svijesti o povećanoj međuzavisnosti; 5. Uspona transnacionalnih ekonomskih i političkih institucija; 6. Rasprostiranja istovjetnih formi (industrijalizma/postindustrijalizma, tržišne ekonomije i višepartijskog sistema) na gotovo svjetskom nivou i to kao rezultat „imitacije“, usvajanja kroz proces modernizacije ili pak nasilnim nametanjem. Objektivnost ovog planetarnog procesa je jedna od dvije ključne dimenzije. Nalazeći objektivnost globalizacije u činjenici da je ona izraz „*samoreprodukujućeg sistema* planetarnog kapitalizma, koji teži da mrvni sve pred sobom“, Vidojević naglašava da treba voditi računa o tome da se radi o istorijskoj objektivnosti i da se ona ispoljava prije svega u ekonomskoj i tehnološkoj dimenziji. Za njega se objektivnost ogleda u postojanju „*zakonomernosti* u razvoju modernog društva, čiji su rezultat porast i jačanje povezivanja, ali i novi oblici antagonizacije sveta“. Obje dimenzije su u kapitalističkom načinu proizvodnje usmjerene ka profitu. Profit kao cilj podrazumijeva društvo u kome u hijerarhiji vrijednosti on zauzima ključno mjesto, što je glavna karakteristika danas preovlađujuće, neoliberalne forme globalizacije. O Heldovoj klasifikaciji detaljnije u: David Held, *Debate o globalizaciji*, str. 48., u: Vladimir Vuletić (ur.), *Globalizacija, mit ili stvarnost*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2003. O Pečujlićevoj teoriji detaljnije u: Miroslav Pečujlić, *Globalizacija, dva lika sveta*, Beograd, Gutenbergova galaksija, 2002, str. 17.

O problemu teorijskog određenja procesa globalizacije pogledati još i: Ulrich Beck, *Što je globalizacija?*, Zagreb, Vizura, 2003, str. 86; Anđelko Milardović, Đuro Njavro, *Globalizacija*, str. 23., u: Anđelko Milardović (ur.), *Globalizacija*, Zagreb, Osijek, Split, Panliber, 2001; Jan Art Šolte, *Globalizacija, kritički uvod*, Podgorica, CID, 2009, str. 16; Lesli Skler, *Rivalska shvatanja globalizacije*, str. 44., u: Vladimir Vuletić (prir.), *Globalizacija – mit ili stvarnost?* Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2003;

učestvuju u procesu globalizacije. Zoran Vidojević, pak, nalazi da je najznačajnija historijska novina unutarnja međuzavisnost i sudbinska povezanost svijeta.²¹⁵ Zajednička globalna sudbina odnosi se na pojavu rizika koji pogađa svijet u cjelini i od kojih niko ne može biti izolovan. To su, po mišljenju Vidojevića, prije svega opasnosti od ratova i uništavanja prirode. Osim globalizacije, kao sudbine svijeta, ključnu ulogu u njegovom povezivanju i drugu historijsku novinu, po njegovom mišljenju, predstavlja informatička revolucija, koja omogućava dešavanje treće ključne globalne promjene – nastanka mreže informativnih tokova, koja omogućava dnevnu operativnost na globalnom nivou. Drugu polovinu XX vijeka karakteriše smjena dva velika projekta globalizacije: kenzijsko-socijaldemokratskog (u čijem su se središtu nalazila dva osnovna cilja: ubrzan razvoj nacionalnih ekonomija zemalja Trećeg svijeta i smanjivanje jaza između svjetova) neoliberalnim. Od 70-tih godina, usljed krize države blagostanja dolazi do uspona neoliberalnih elita moći i zauzimanja ključnih pozicija u nadnacionalnim institucijama. Neoliberalna forma je danas preovlađujuća forma globalizacije i njena ključna karakteristika je postojanje značajnih protivrječnosti unutar ekonomske, političke i kulturne sfere. Tako, u ekonomskoj sferi ona pokušava da spoji nespojivo: ekonomsku efikasnost sa socijalnom inferiornošću. Budući da je jedan od načina za postizanje ekonomske efikasnosti (podizanje produktivnosti i postizanje konkurentnosti na svjetskom tržištu) smanjivanje svih javnih troškova za socijalnu i zdravstvenu zaštitu, kao i masovno otpuštanje, dolazi do demontiranja socijalne države. Neizbježan plod tako kratkovide, socijalno inferiorne neoliberalne formule jeste globalizacija siromaštva i sve veći jaz između bogatih i siromašnih, praćen koncentracijom bogatstva u rukama malog procenta stanovništva, dok se okean siromaštva proširuje i produbljuje. U političkoj sferi, neoliberalizam krajem 80-tih lansira projekat promocije demokratije i ljudskih prava širom svijeta. Posljedice neoliberalne forme globalizacije u ekonomskoj sferi za nas su važne zbog talasa imigranata, koji napuštaju osiromašene i oslabljene države iz ekonomskih razloga. Ekspanzija tzv. *slabih država*, u kojima se krše ljudska prava, izazivaju humanitarne katastrofe i prouzrokuju masovna migratorna kretanja ka razvijenijim i bogatijim državama, jedan su od glavnih problema političke mape svijeta, od hladnog rata naovamo.²¹⁶

---

²¹⁵ Zoran Vidojević, *Kuda vodi globalizacija*, Beograd, Filip Višnjić, Institut društvenih nauka, 2005, str. 66.

²¹⁶ O ekspanziji tzv. slabih država u eri globalizacije, detaljnije u: Frensis Fukujama, *Građenje države*, Beograd, Filip Višnjić, 2007.

Na ovom mjestu važno je naglasiti postojanje svojevrsnog paradoksa, kada se govori o globalizaciji. Sa jedne strane, ona unificira i homogenizuje, širenjem „oblika života“ moderniteta, poput demokratije, tržišne ekonomije, razvoja nauke i tehnologije, kao primarnog izvora ekonomskog rasta, masovne potrošačke kulture itd. Ovakvo shvatanje nastanka jedne globalne kulture kao homogenizujuće, u smislu da je integritet svakog mjesta ugrožen i podvrgnut njenim homogenizujućim efektima i suprotstavljanje lokalnog globalnom, karakteristično je uglavnom za jednosmjerno shvatanje globalizacije kao kulturne, ekonomske i političke dominacije Zapada. Potrebno je, međutim, naglasiti da je u pitanju jedan uzajamni, dvosmjerni odnos: „globalizacija se uvijek odvija u nekom lokalitetu dok se istovremeno i sam lokalitet formira u diskursima globalizacije“.²¹⁷ Za ovaj odnos Robertson upotrebljava termin „glokalizacija“ koji u izvornoj definiciji znači „globalnu perspektivu prilagođenu lokalnim uslovima“ u kojoj se „heterogenost neprestano produkuje i reprodukuje u procesima globalizacije, dok je istovremeno prisutna i homogenost sa aspekta diferencijacije lokaliteta“.²¹⁸ Veliki je broj primjera ovog složenog i kontradiktornog odnosa. Proizvodi globalnih medija i potrošačke kulture prihvataju se na nepredvidive načine u različitim lokalitetima i u zavisnosti od sopstvenih kulturnih vrijednosti. Dolazi do formiranja i jačanja lokaliteta iz samog lokaliteta, korišćenjem prednosti globalnog tržišta i na taj način, globalno jača lokalno. Tako jačaju i regenerišu se kulturne razlike i etnički identiteti širom planete.²¹⁹ Konačno, lokalno jača ukoliko se globalna kultura doživljava kao vesternizacija. Tada se stvaraju tzv. identiteti otpora. Primjeri su različiti: od jačanja etničkih manjina na Zapadu, koje se jako identifikuju sa kulturama porijekla, do stvaranja kontra-etniciteta i oživljavanja religijskog fundamentalizma. Oni nijesu samo lokalnog, već i globalnog karaktera, budući da su oni koji su u njih uključeni pripadnici „zamišljenih zajednica“, formiranih sredstvima elektronske komunikacije izvan kontrole nacionalne države.²²⁰ Dakle,

---

²¹⁷ Kejt Neš, *Savremena politička sociologija, globalizacija, politika i moć*, Beograd, Službeni glasnik, 2006, str. 101.

²¹⁸ *Ibid.*, str. 101.

²¹⁹ Džonatan Fridman (Jonathan Friedman) daje primjer etničke manjine Ainu, koja je ekonomski i politički marginalizovana u Japanu. Sedamdesetih godina prošlog vijeka dolazi do rekonstrukcije njihovog etničkog identiteta u turističke svrhe (obnavljaju se sela u kojima se izrađuju rukotvorine za turiste i gdje oni mogu boraviti u njihovim kućama, probati njihovu hranu, slušati o njihovoj mitologiji i ritualima).

Jonathan Friedman, *Being in the World: Globalization and Lokalization*, u: Mike Featherstone (ed.), *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*, London, SAGE Publications, 1990, str. 319-325.

²²⁰ U tom smislu, uputno je Perekovo naglašavanje specifičnosti savremenog useljeničtva koje nastaju zahvaljujući procesima globalizacije: savremeni imigranti često dolaze zbog svoje tražene radne snage i vještina

osim što donosi homogenizaciju u određenom stepenu, globalizacija se ispoljava i kao rastuća fragmentacija i pluralizacija.

Slično zapaža i Arjun Apadjuari (Ariun Appadurai) koji naglašava nove oblike fragmentacije u globalnim kulturnim tokovima. On registruje pet dimenzija transnacionalnih globalnih kulturnih tokova: etnoprostori, tehnoprostori, finansoprostori, medijaprostori i ideoprostori.²²¹ Za nas su najinteresantniji etnoprostori i ideoprostori „ljudskih prava“. Tendencije kulturnih politika etnoprostora kreću se od bujanja etnonacionalizama i zahtjeva etničkih grupa za stvaranjem nacionalnog na bazi etničkog identiteta, pa do preispitivanja koncepta građanstva u uslovima etnokulturnog pluralizma savremenih država. Apadjuari smatra da je uticaj procesa globalizacije na nacionalnu državu i identitet prilično kontradiktoran usljed ovakvih transnacionalnih tokova: „dok se grupe koje se zalažu za nacionalnost trude da ovladaju državama, države pokušavaju da monopoliziraju nacije... ovo je posljedica kontradiktornog položaja u kome se države sada nalaze. Sa jedne strane, svoje granice moraju da otvore za transnacionalne tokove, kako bi privukle investicije, profesionalna znanja i ideje koje će podstaći ekonomski rast. Sa druge strane pokušavaju da kontrolišu slike i ideje koje osporavaju njihove vizije nacije i onoga što je za naciju dobro. Države smatraju da su pod opsadom, dok nacionalne manjine koje se identifikuju sa transnacionalnim zajednicama smatraju da ih države, kontrolišući teritoriju na kojoj žive, potiskuju, tako da se sve intenzivnije trude da se dokažu kao narod. *Paradoksalno je da sami procesi globalizacije, koji inače slabe nacionalnu državu, podstiču želju za nacionalnom autonomijom među onima koji smatraju da su lišeni autonomije*“.²²² (kurziv D.V.) Pri tom, etnoprostor se često ukršta sa ideoprostorom „ljudskih prava“, što je tendencija naročito prisutna u zemljama zapadnih liberalnih demokratija, u kojima se kulturne politike bave pitanjem ograničenosti prava građana, usljed pripadnosti određenim etničkim zajednicama, a u prilog nepostojanja stvarne jednakosti, neutralnosti i otvorenosti nacionalnog identiteta i države. Etnoprostori se sve više regulišu međunarodnim pravom „uz mobilisanje organizacija

---

zato često izostaje element zahvalnosti prema državi domaćinu. Dalje, zahvaljujući sredstvima elektronske komunikacije ostaju jake spona sa matičnom zemljom, dok je, sa druge strane, kulturno i političko okruženje mnogo blagonaklonije prema želji da se očuva sopstveni kulturni identitet, nego što je to prije bio slučaj. Više o tome vidi u: Bhikhu Parekh, *Nova politika identiteta*, *Op. cit.*, str. 71-84.

²²¹ Ariun Appadurai, *Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy*, str. 296, u: Mike Featherstone (ed.), *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*, London, Sage, 1990.

²²² Kejt Neš, *Savremena politička sociologija, globalizacija, politika i moć*, Beograd, Službeni glasnik, 2006, str. 106.

koje se, u interesu etničkih grupa, angažuju na tome da zaobiđu nacionalne države...regulativa se sve više usaglašava i sprovodi na transnacionalnom nivou“.²²³ Ideoprostori „demokratije“ i „ljudskih prava“, koji i predstavljaju jedan od najvažnijih političkih aspekata globalizacije, na taj način se preklapaju sa etnoprostorima i dovode do porasta etničkih nacionalizama. To je upravo ono na šta, između ostalog, pažnju skreće i Nik Bizli (Nick Bisley). On grupiše sva moguća teorijska objašnjenja odnosa između globalizacije i nacionalnog u četiri velike grupe.²²⁴ Prema drugoj, u velikoj mjeri zastupljenoj grupi shvatanja, globalizacija podstiče opstanak nacionalnog, ne prosto jačanjem njegove dominantne pozicije, već proizvodnjom novih manifestacija i novih formi nacionalizma, uglavnom u obliku etnonacionalizama. Nacionalno se danas najčešće javlja kao oblik otpora: „Doba globalizacije je doba ponovnog oživljavanja nacionalizma koji se izražava u obliku otpora u odnosu na utvđene nacionalne države“.²²⁵ Dolazi do jačanja ili „porasta kolektivnih identiteta ispod nacionalnog nivoa tj. nacionalističkih sentimentata nacija koje nemaju državu koju bi smatrale svojom“.²²⁶

4.2.1. Etnička i nacionalna pripadnost u dobu globalizacije- globalizacija kao „doba nacionalnog“

Globalizacija je olakšala pomaljanje i opstanak partikularnih identiteta na različite načine, uprkos očekivanjima modernizacijskih teorija. Neke od tih načina potrebno

---

²²³ *Ibid.*, str. 110.

²²⁴ Četiri osnovne grupe gledišta o odnosu između globalizacije i nacionalnog identiteta navodi Bizli: 1. Globalizacija ojačava dominaciju nacionalnog identiteta (Ona ne transformiše karakter nacionalizma, niti oslabljuje njegovu centralnu ulogu u kulturnom i političkom životu); 2. Prema drugoj grupi shvatanja, globalizacija podstiče nacionalizam, ali ne u smislu da ga prosto ojačava, već prije proizvodi njegove nove manifestacije i forme; 3. Globalizacija slabi nacionalni oblik kolektivnog identiteta (Treća teorijska pozicija globalizaciju shvata kao ishodište kulturnog procesa hibridizacije, koji razvodnjava moć nacionalizma u dominaciji politikom kolektivnog identiteta); 4. Globalizacija omogućava stvaranje post-nacionalnih oblika identiteta i političke zajednice, koji dobijaju odlučujuću ulogu. Nacija prestaje da bude referentna tačka.

²²⁵ G. Delanty, P. O'Mahony, *Nationalism and Social Theory*, London, Sage, 2002, str. 157, preuzeto iz: Nick Bisley, *Rethinking Globalization*, New York, PALGRAVE MACMILLAN, 2007, STR. 176.

²²⁶ Nick Bisley, *Rethinking Globalization*, New York, PALGRAVE MACMILLAN, 2007, STR. 175.

Više o ovome u: M. Guibernau, *Nations without States: Political Communities in a Global Age*, Cambridge, Polity Press, 1999,

je pojasniti.²²⁷ Za nastanak i održanje kolektivnih identiteta, poput etničkog i nacionalnog, posebno su značajna dva elementa: pamćenje i solidarnost.²²⁸ Značaj istorijskog sjećanja i pamćenja za nacionalni identitet svjedoči i o njegovoj dvostrukoj prirodi. Sa jedne strane, nacija i nacionalni identitet jesu moderni fenomeni, proizvodi određenih društveno-ekonomskih okolnosti u datom istorijskom trenutku i u tom smislu nesumnjivo vezani za nastanak kapitalizma. Sa druge, pak, strane naglašava se njihova drevnost i utemeljenost u prošlosti, prisutnost odvajkada i veliki značaj simbolike religije i mita. U izgradnji nacionalnog identiteta, onda kada nije bilo nekog kontinuiteta između nacije i etničke zajednice, neophodno je bilo od raspoloživog kulturnog materijala sačiniti nacionalnu mitologiju i simboliku, tačnije, obezbijediti podlogu za zajedničko istorijsko sjećanje. U tom procesu, od manjeg je značaja istinitost takvih reinterpretacija istorije u odnosu na potrebu stvaranja kontinuiteta i „iluzije objektivnog temelja“.²²⁹ Ta dvostruka, ambivalentna priroda nacionalnog identiteta dovodi do vrlo protivrječnih uticaja procesa globalizacije. Procesi globalizacije, naročito u sferi ekonomije, dovode do potrebe za jednim jedinstvenim

---

²²⁷ Etnički i nacionalni identitet spadaju u red pojmova koje je vrlo teško precizno definisati. Najprije, i etnički i nacionalni identitet moguće je definisati u dvije dimenzije: kao identitet etničke grupe, odnosno nacije, sa svim njihovim konstitutivnim elementima i kao dio ličnog identiteta pojedinca, jedno od mnogih „mi“ koje konstituišu naš lični identitet.

Antoni Smit, jedan od najpoznatijih teoretičara etničkog i nacionalnog, etničku zajednicu (etniju) u idealnom obliku određuje uz pomoć šest atributa:

1. Kolektivno vlastito ime.
2. Mit o zajedničkim precima (u smislu postojanja fiktivne loze i pretpostavljenih predaka. Nijesu u pitanju činjenice, već mitovi o precima). U pitanju je shvatanje etničke grupe kao natporodice, bazirane na proširenom srodstvu i sastavljene od uzajamno povezanih porodica.
3. Zajednička istorijska sjećanja. Takođe mogu dobiti oblik mita. Za mnoge premoderne narode teško se može povući jasna granica između istorije i mita. To ne sprječava postojanje širokog vjerovanja u takve istorijske „činjenice“. Mitovi o političkom utemeljenju, seobi i izboru često se razvijaju oko nesumnjivo istorijskih događaja. Međutim, ono što je od većeg značaja od pitanja da li jesu ili nijesu u pitanju događaji koji su se stvarno odigrali, jeste ono na šta oni asociraju zato što im upravo asocijacije daju „društvenu svrhu kao izvorima političke kohezije“.
4. Jedan ili više diferenciranih elemenata zajedničke kulture.

Između etničke zajednice i nacije postoje sličnosti: i jedna i druga su zajednice mitova i sjećanja. Obje su teritorijalne zajednice, s tim da u slučaju etničke zajednice veza sa teritorijom može biti samo simbolična i duhovna, dok je u slučaju nacije ona faktička. Nacije uvijek imaju etničke elemente, u smislu da se ne mogu zamisliti bez mitova i sjećanja u vezi sa teritorijom koju posjeduju. Međutim, iako se u znatnoj mjeri poklapaju, u pitanju su ipak različiti pojmovi i istorijski fenomeni. Smit navodi nekoliko karakteristika nacije koje ne posjeduje etnička zajednica, upravo zato što je nacija produkt specifičnih istorijskih i društvenih okolnosti koje prevladavaju feudalni partikularizam i etničku rasejpanost. Tako, etničke zajednice ne moraju nastanjivati svoju teritorijalnu domovinu, kultura ne mora biti javna, ne mora da postoji ekonomsko jedinstvo, niti zajednička prava i dužnosti za sve.

Više o odnosu etničkom i nacionalnom u: Antoni d. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd, Čigoja štampa, Biblioteka XX vek, 1998, str. 40.

²²⁸ Alberto Melucci, *Pamćenje, solidarnost i identitet*, Op. cit., str. 66.

²²⁹ Dimitri D'Andrea, *Moderna subjektivnost između različitosti i pripadnosti*, Op. cit., str. 102.

svjetskim tržištem i prevladavanjem nacionalnih granica, kao što je nekada proces industrijalizacije i razvoja kapitalizma zahtijevao stvaranje jednog jedinstvenog nacionalnog tržišta i prevladavanje feudalne rascjepkanosti. Proces prevladavanja nacionalnog u sferi ekonomije i politike, stvaranjem naddržavnih institucija mješovitog karaktera, ne prati i stvaranje nekog globalnog, kosmopolitskog identiteta. Naprotiv, širom svijeta bujaju nacionalizmi, prvenstveno u etničkom obliku, nastajući kao identiteti otpora. Upravo je ambivalentna priroda nacionalnog identiteta jedan od razloga zašto je on još uvijek čvrsto ukorijenjen, za razliku od, recimo, nacionalne države, koja biva oslabljena procesima globalizacije, između ostalog i nastankom naddržavnih struktura na koje ipak prenosi dio svog suvereniteta. Iako je simbioza nacije i države prihvaćena, u smislu da nacija i nacionalni identitet sa svim svojim elementima postoje samo ako postoji i nacionalna država (misli se prije svega, na postojanje zajedničke masovne javne kulture, zakonskih prava i dužnosti svih pripadnika nacije i nacionalne ekonomije), njeno slabljenje procesima globalizacije ne prati i slabljenje nacionalnog identiteta.

Osjećanje solidarnosti između pripadnika nacije jedan je od konstitutivnih elemenata nacionalnog identiteta. Alberto Meluči (Alberto Melucci) razlikuje dva tipa solidarnosti, koja su u osnovi društvene veze: solidarnost po jednakosti i solidarnost po različitosti.²³⁰ U prvom slučaju društvena veza se temelji na prepoznavanju onoga što je zajedničko. Mogli bismo reći da je to tip solidarnosti koji karakteriše nacionalni identitet. U drugom slučaju veza se temelji na različitosti i na prepoznavanju onoga što nama nedostaje, a drugi posjeduje i što nas upotpunjava. Meluči preporučuje da se na ova dva oblika solidarnosti gleda kao na dvije trajne strane društvene veze, a ne na oblike solidarnosti, koji su bili karakteristični za tradicionalno i moderno društvo. Činjenica je da tradicionalni oblici solidarnosti ne nestaju, već se obnavljaju, miješaju sa modernim i imaju značajnu ulogu u društvenim odnosima. Dakle, savremene oblike društvenog povezivanja karakteriše solidarnost po jednakosti i solidarnost po različitosti. Od 70 - tih godina XX vijeka kolektivni identitet se posmatra na jedan drugačiji način, a u posljednjih dvadeset godina došlo je do drugačijeg spoja solidarnosti po različitosti i solidarnosti, po jednakosti i njihove koegzistencije. Naime, po

---

²³⁰ Alberto Melucci, *Pamćenje, solidarnost, identitet*, Op. cit., str. 73.

Primjer rekonstrukcije i izmišljanja istorije radi stvaranja nacionalnog identiteta, vidi u: Ugo Fabijeti, Roberto Maligeti, Vinčenco Matera, *Uvod u antropologiju, od lokalnog do globalnog*, Beograd, Clio, 2002, str. 242 – 246.

mišljenju ovog autora, u pitanju je specifičnost, koja karakteriše savremene javne i privatne solidarnosti: stalna suprotnost između podsticanja na diferencijaciju, potrebe za individualnom samorealizacijom sa jedne, i potrebe da se ne izgubi sigurnost koju garantuju primarni identiteti i solidarnost po sličnosti, sa druge strane.

Ono što je karakteristika savremene postmodernističke kulture jeste proces autonomizacije pojedinca i njegovo izdvajanje iz tradicionalnih okvira. Ovakav proces podstiče jačanje drugog modela solidarnosti ili solidarnosti po različitosti. Međutim, često dolazi do fragmentacije identiteta ovakvog, sebi prepuštenog pojedinca (koji je u moru opcija i odluka koje treba da donese, bez sigurnosti tradicionalnog okvira, dezorijentisan osjećajem straha i nesigurnosti), što za posljedicu ima vraćanje na identifikaciju po jednakosti, a samim tim oživljavanje primarnih identiteta, poput etničkog i nacionalnog. Tome doprinose i procesi globalizacije u njihovom ekonomskom i kulturnom vidu, gdje registrujemo još jedan vid solidarnosti po jednakosti: „pojedinač se naime ne prepoznaje po jednakosti samo u zatvorenom krugu male grupe nego i u standardizovanim modelima potrošačke kulture“.²³¹ Dakle, on registruje jednu protivrječnost savremenih procesa. Sa jedne strane postmodernistički period karakteriše velika brzina društvenih promjena i sve veća diferencijacija, pluralitet opcija i samoizgradnja identiteta od strane pojedinaca, ali i istovremeno oživljavanje tzv. primarnih identiteta, prije svega nacionalnog i etničkog. Diferencijacija koja podstiče solidarnost po različitosti, istovremeno izaziva jačanje solidarnosti po jednakosti: „solidarnost po jednakosti rađa se, naime, u srcu diferencijacije kao traženje onoga što je odmah, izbliza prepoznatljivo, u primarnim biološkim ili teritorijalnim identifikacijama, u novim fundamentalizmima koji nude totalnu sigurnost ...ili se javlja kao trajan zahtjev kroz poticaj na standardizaciju i vanjsko nametanje homogenih kulturnih kodova: jezici i tehnologije informacije...kao novi faktor ujedinjenja i prepoznavanja po jednakosti“.²³² Može se reći da u eri globalizacije i postmodernizma dolazi do promjene koncepcije identiteta. Identitet se sada shvata kao proces koji je rezultat individualnih sposobnosti, a ne nečega što je dato. Napušta se supstancijalističko shvatanje, tačnije, identitet se prazni od supstantivne dimenzije i shvata se kao djelovanje i proces. Društveni akter je potencijal koji se neprestano gradi i mijenja.

---

²³¹*Ibid.*, str. 75.

²³²*Ibid.*, str. 77.

Dakle, jedna od najznačajnijih funkcija nacionalnog i etničkog identiteta jeste „lociranje“ pojedinačnog „ja“ u svijetu.²³³ Funkcije koje ovi identiteti obavljaju za pojedinca Smit naziva „unutrašnjim“, za razliku od „spoljašnjih“ koje se tiču prvenstveno, legitimizacije države nacionalnim. Unutrašnje funkcije postaju naročito aktuelne u savremenom (post)modernom dobu, dobu globalizacije. U predmodernim vremenima ljudi su sebe definisali uglavnom preko uloga koje su imali u društvu²³⁴, tačnije, identitet je u velikoj mjeri bio društveno zasnovan. Promjene se dešavaju u eri moderne, kada pojedinac sam izgrađuje sopstveni identitet, birajući između pluraliteta opcija, dajući im istovremeno vrijednost u skladu sa idealom *autentičnosti*²³⁵, o kom piše Čarls Tejlor (Charles Taylor). U tradicionalnim, premodernim društvima identitet pojedinca je fiksiran i stabilan, vezan za unaprijed određene društvene uloge koje je obavljao. Posljedica toga bila je nepostojanje krize identiteta, koji nije bio predmet razmatranja, niti je radikalno mijenjan. Međutim, tradicionalni svijet i tradicionalni okviri od kojih se pojedinac oslobađa suočavaju ga sa nepoznatim, neodređenim, sa viškom mogućnosti i opcija, koji postaje nepodnošljiv, što rezultira nastankom straha.²³⁶ Prekoračivanje i rušenje granica je korak u nepoznato i neizvjesno. „Paradoksalni karakter modernosti očituje se u činjenici da će razdoblje koje je omogućilo u osnovi neograničen rast mogućnosti izbora i definicije identiteta na kraju proizvesti, kao svoj najlogičniji rezultat, nered koji će ponuditi kao aktuelnu definiciju sebe i društvene grupe na etničkoj ili „prirodnoj osnovi“.²³⁷

Napomenuto je da „u modernom dobu drugi postaju činioci identiteta jedne osobe. Kao posljedica toga, u kasnom modernom dobu karakter zavisian od drugih osoba postaje prepoznatljivi tip ličnosti, budući da njegovo priznanje, a samim tim i mogućnost

²³³ O ovome više u: Danijela Vuković-Ćalasan, *Nacionalni identitet i globalizacija*, Op. Cit., str. 41-49.

²³⁴ „U takvim starijim društvima, sve ono što bismo danas opisali kao identitet neke osobe najvećim delom bilo je fiksirano njegovim ili njenim društvenim položajem“

Charles Taylor, *Bolest modernog doba*, Beograd, Čigoja štampa, 2002, str. 48.

²³⁵ U najkraćem, on podrazumijeva samostalno otkrivanje sopstvenog identiteta *iznutra* ne određenog mjestom i ulogom u društvu, ali ne u izolaciji već kroz dijalog sa drugima. Bliske ovom idealu jesu i ideje o razlici, originalnosti i prihvatanju raznolikosti. Ideal autentičnosti, individualnog samoostvarenja jeste moralni ideal, u smislu standarda onoga što bi trebalo željeti kao bolji ili viši modus života.

Više o ovome i u: Helmuth Berking, „Ethnicity is Everywhere: On Globalization nad the Transformation of Cultural Identitety“, *Current Sociology*, Vol. 51, No. 248, 2003; John Tomlinson, „Globalization and Cultural Analysis“, u: David Held, Anthony McGrew, *Globalization Theory, Approaches and Controversies*, Cambridge, Polity Press, 2007.

²³⁶ „Izvan određenog praga porast mogućnosti gubi naime svoju vrijednost prilike za slobodu i pretvara se isključivo u izvor straha“.

Dimitri D' Andrea, *Moderna subjektivnost između različitosti i pripadnosti*, Op. cit., str. 102.

²³⁷ *Ibid.*, str. 86.

uspоставljanja ličnog identiteta, zavisi od drugih²³⁸. Izgradnju identiteta, priznavanje i vrednovanje od strane drugih prati anksioznost, koja, po mišljenju Kelnera, postaje jedna od karakteristika pojedinca u eri moderne koju obilježava uništenje prethodnih formi života, vrijednosti i identiteta, u kombinaciji sa stalnim stvaranjem novih. Dakle, i on i Dimitri D'Andre naglašavaju strah kao tipičan doživljaj bića u eri moderne. Anksioznost se javlja usljed viška mogućnosti za izgradnju identiteta, ali i „u vezi sa priznavanjem i vrjednovanjem ličnog identiteta od drugih“²³⁹. Identitet u modernom dobu postaje problematičan iz još nekoliko razloga: pojedinac ima mnogo „mi“ i često se dešava da se izgubi u mnoštvu različitih, često i protivrječnih uloga. Budući da se nalazi u mnoštvu identiteta i identifikacija između kojih treba da odabere one koji će biti konstitutivni za njegov lični identitet, savremeni pojedinac postaje, kako Šušnjić slikovito kaže, „pokretna ludnica“. Kriza identiteta nastaje, po njegovom mišljenju, onda kada pojedinac nije u stanju da uskladi mnoštvo pripadnosti koje se bore za prevlast. U suštini radi se o ambivalentnom, dvostrukom karakteru modernosti. S jedne strane, to prekoračivanje granica i tradicionalnih okvira daje mogućnosti za slobodu i samopotvrđivanje. Sa druge strane, usljed postojanja ogromnog broja mogućnosti, ali ne više i objektivnih kriterijuma koji bi pojedincu omogućili da izvrši selekciju, sloboda se osjeća i percipira kao teret: „Osjećaj slobode kao jačanja moći udružuje se, stoga, od početka modernosti s percepcijom slobode kao tereta“²⁴⁰. S jedne strane, dakle, postmoderna civilizacija čovjeka oslobađa determinisanosti, podstiče razvijanje i otkrivanje potencijala čovjeka, kao i stalno prevazilaženje postignutog i to je ono što je pozitivno. Međutim, stalna promjena, razaranje postojećeg sistema vrijednosti, često susret sa nepoznatim, stalno destabilizovanje postignutog da bi se izbjegla fiksacija, dovode do stanja nesigurnosti i straha. Sa druge strane, opšte je prihvaćeno da je ljudima neophodan određeni stepen stabilnosti i sigurnosti. Na taj način „u sukobu između potrebe za sigurnošću i izvesnom stabilnošću i bekstva od fiksacije, postmoderni čovek upada u ambis vrednosne i moralne relativizacije, koja mu potkopava tačku oslonca i izaziva beznade i nesposobnost snalaženja u pluralitetu vrednosno oslobođenih opcija“²⁴¹.

---

²³⁸ Daglas Kelner, *Medijska kultura*, Beograd, Clio, 2004, str. 382.

²³⁹ *Ibid.*, str. 383.

²⁴⁰ *Ibid.*, str. 87.

²⁴¹ Zagorka Golubović, *Kriza identiteta*, str. 4, unos na: www.yurope.com/zines/republika/arhiva/99/jai/drugi/5.html (10. jul 2013).

Tada, usljed nesigurnosti u sebe i osjećanja beznađa, individui *postaje primarno zadovoljavanje potrebe za sigurnošću*.²⁴² Definisanje identiteta u takvim okolnostima ima funkciju rasterećenja od težine neodređenog. Pojedincima je sve teže da obezbijede vlastiti kontinuitet, da u vlastitom iskustvu nađu postojanost i jedinstvenost u situaciji kada su izloženi sve dubljim diskontinuitetima. Šta promjena znači za identitet? Brze promjene izazivaju nesigurnost u svemu, pa i u pogledu identiteta. Čovjek gubi osjećaj da ima kontinuitet u vremenu, a ukoliko je promjena stalna, onda se o identitetu ne može ni misliti, naglašava Šušnjić- „onome što se stalno mijenja ne možete dati ime...promena razara identitet, identitet odbacuje promenu: identitet i promena ne idu zajedno“.²⁴³ Zatim, tu je i sve kratkotrajniji i neizvjesniji karakter različitih „mi“. Da takve okolnosti, lična nesigurnost, strah i diskontinuitet zajedno sa nepostojanjem nekih novih, stabilnih „mi“, mogu biti u osnovi jačanja etničke i nacionalne pripadnosti, naglašava i D’Andre- „etnička pripadnost – i općenito svaki oblik prirodnog utemeljenja sadržaja identiteta-dobar je odgovor na pojedine dimenzije suvremene nelagode jer je u stanju osigurati biografski i generacijski kontinuitet, ali i pronaći objektivan, stabilan i bezuvjetan, temelj za solidarnost grupe i osnovne procese integracije“.²⁴⁴ Vraćanje korijenima, odnosno etničkoj i religijskoj supstanciji, odgovor je na postmoderni društveni život koji doživljavamo kao „ne-supstancijalan“, smatra i Slavoj Žižek.²⁴⁵ Pri tom, radi se o jednom emocionalnom momentu „prepoznavanja“, kada pojedinac postaje svjestan svojih „korijena“, obujmljen supstancijom „...i tada sve ostalo, svi obični svakodnevni interesi postaju nevažni“.²⁴⁶ Međutim, ovo vraćanje partikularnim

---

²⁴² “Individua se tada prvenstveno orijentiše na sigurnost, na fiksaciju (za autoritarnog vođu, za naciju i sl.), redukujući složenost personalne strukture na borbu za preživljavanje i zadovoljavanje elementarnih potreba, ukidajući sve protivrečnosti, koje su motor razvitka, jer ih shvata kao opasnost”.

Ibid., str. 6.

Ili kao što piše Šušnjić: „Previše putokaza sprečava nas da nađemo pravi put. Naše vreme, izgleda mi, ima istančan smisao za sumnju i relativnost u saznanju, ali ne može da podnese neodređenost i nesigurnost u životu“. Đuro Šušnjić, *Nedovršen razgovor*, Beograd, Čigoja štampa, 2008, str. 253.

O izraženoj identitetskoj nesigurnosti savremenog pojedinca vidi i u: Gilles Lipovetsky, *Paradoksalna sreća, Ogled o hiperpotrošačkom društvu*, Zagreb, biblioteka Antibarbarus, 2008, str. 122-129.

²⁴³ Đuro Šušnjić, *Religija I*, Beograd, Čigoja štampa, 1998, str. 390.

²⁴⁴ Dimitri D’ Andre, *Moderna subjektivnost između različitosti i pripadnosti*, Op. cit., str. 100

²⁴⁵ Vidi: Slavoj Žižek, *Multikulturalizam, globalizacija i novi svetski poredak*, u: Nova srpska politička misao, 2001, vol. VIII, no. 1-4, str. 75 – 96.

²⁴⁶ *Ibid.*, str. 86.

Žižek supstanciju određuje kao inertno opstajanje lažne pojave. Kažemo da smo obujmljeni supstancijom onda kada racionalnim, subjektivnim uvidom utvrdimo da je neki pojam netačan, da počiva na pogrešnoj percepciji, našim predrasudama, a on svejedno, na neobjašnjiv način opstaje. To može biti objašnjeno Jungovskim arhetipovima, koje označavaju inertne psihičke formacije koje se iznova vraćaju, iako su teorijski odbačene. Međutim, on je mišljenja da je vraćanje partikularnim identitetima u eri postmodernizma samo druga strana,

identitetima samo je druga strana, dopuna i uslov funkcionisanja globalizacije, organizovane oko kapitala, i samo po sebi je nemoćno, budući da je samim ovim identitetima svojstven raskol. Pojedinci u etničkom i nacionalnom identitetu otkrivaju čvrsto uporište individualnoj i kolektivnoj egzistenciji i tu zapravo jeste i izvor njihove snage: *iluzija objektivnog temelja*, zajednički korijeni garantuju osjećaj stabilnosti pripadnosti, trajnosti, i u individualnom životu, i u odnosu sa drugima, a zašto ne i smisla egzistencije i prevazilaženja konačnog. Na taj način pojedinac je zaštićen od nestabilnih „mi“ i neizvjesnosti. Iluzija objektivnog temelja i pozivanje na prirodne, nepromjenjive datosti često za posljedicu ima *zatvoren karakter* takvih identiteta i pripadnosti. Upravo u specifičnim funkcijama koje obavlja, Smit nalazi jedan od razloga za istrajnost i sveprisutnost nacionalnog identiteta. Najvažnije su, po njemu, tri funkcije koje drugi tipovi identiteta slabo obavljaju: kao prvo, daje zadovoljavajući odgovor na problem ličnog zaborava. U epohi racionalizacije i svetovnosti to je način da se prevlada konačnost sopstvene egzistencije i istoj da smisao. Stapanjem svoje sa sudbinom nacije, nedvosmisleno se lično utapa u kolektivno, sveto i vrijedno žrtvovanja, čak i života. Potrebu čovjeka za smislom i vječnošću zadovoljava nacija, koja može ponuditi slavnu budućnost. Ona je velika natporodica čiji smo članovi i ne samo mi, već i naše potomstvo, okupljeni oko istog cilja: zaštite nacionalnog kao svetog. Davanje odgovora na pitanje smisla i zadovoljavanje čežnje za besmrtnošću jesu dvije od sedamnaest zajedničkih karakteristika religije i nacionalizma, koliko ih nalazi Kecmanović.²⁴⁷ Nacionalnost, naročito u varijanti

---

dopuna i uslov funkcionisanja globalizacije organizovane oko Kapitala i samo po sebi je nemoćno, budući da je samim ovim identitetima svojstven raskol. Sa jedne strane su fundamentalizmi, karakteristični po tome što impliciraju isključivanje Drugog (Francuska Francuzima, protiv alžirskih imigranata, na primjer), dok je, sa druge strane, postmoderna multikulturalistička politika identiteta, koja podrazumijeva tolerantnu koegzistenciju različitih, promjenjivih, hibridnih identiteta, njihovo priznanje i zaštitu. Između fundamentalizma i postmoderne politike identiteta postoji samo prividna opozicija koja zapravo skriva njihovu solidarnost: „čak i u „najfundamentalnijem“ etničkom identitetu, pod uslovom da se on proglašava autentičnim Drugim... multikulturalista može da pronađe nešto atraktivno; fundamentalisti, s druge strane, u svom društvenom funkcionisanju mogu lako da usvoje postmoderne strategije politike identiteta, predstavljajući sebe kao jednu od ugroženih manjina koja naprosto teži tome da održi svoj kulturni identitet“.

²⁴⁷ Pored dvije navedene zajedničke karakteristike, Kecmanović navodi još petnaestak: obezbjeđivanje kolektivnog identiteta, ekskluzivni karakter pripadnosti (osim u slučaju građanskog nacionalnog identiteta, kada je moguće postojanje dvojnog državljanstva), temeljenje na vjeri (vjerovanje da je kultura etnonacionalne grupe kojoj se pripada vrijednija od kulture drugih etnonacionalnih kolektiva, na primjer), insistiranje na posebnoj misiji, obezbjeđivanje moralnog okvira ponašanja (osnovni kriterijum dobrog djelovanja postaje korisnost za etnonacionalni kolektiv, da li služi njegovoj odbrani, jačanju i uzdizanju i obrnuto), obezbjeđivanje socijalne integracije, univerzalizovanje starog religioznog ideala izabranosti kroz doktrinu nacionalizma i, u skladu sa tim, insistiranje na posjedovanju autentičnog identiteta, kako kolektivnog, tako i individualnog (što naročito naglašava Smit) itd.

etnonacionalizma, postaje svjetovni način da se da smisao onome što se događa, kako na individualnom, tako i na kolektivnom planu. Određujući objekt čovjekove apsolutne odanosti “..istovremeno pruža objašnjenje za porijeklo prijatnih, posebno neprijatnih strana života i utoliko ih osmišljava”.²⁴⁸ Besmrtnost (etno)nacionalne zajednice čini besmrtnim i njene članove i u tom svijetlu insistira se na postojanju etnonacionalne grupe odvajkada, njenoj jedinstvenosti i neizmjenjenosti u vremenu. Dakle, etničko i nacionalno važni su aspekti ličnog identiteta pojedinca i procesi globalizacije, na specifičan način, doprinose njihovom opstajanju.

Globalizacija ohrabruje opstanak etničkog i nacionalnog i na drugi način. Šolte naglašava da procesi globalizacije ohrabruju opstanak nacionalnih identiteta i njihovo jačanje u pogledu podržavnih, makroregionalnih i transsvjetskih prostora. Umjesto državocentrične nacionalnosti koja je bila vladajuća polovinom XX vijeka, Šolte nalazi da, u dobu globalizacije, nacionalnost karakteriše višestrukost, hibridan i pluralan karakter.²⁴⁹ Preciznije, globalizacija podstiče promjene u manifestacijama nacionalnog identiteta. Najvažnije od njih su: bujanje mikro-nacija unutar nacionalnih država, razvitak tzv. makroregionalnih nacija (kao u slučaju evropskog identiteta) i rast transsvjetskih nacionalnih identiteta u obliku dijaspora, širom planete među velikim brojem naroda.²⁵⁰ Višedimenzionalnost identiteta u globalizujućem svijetu odražava se i na lični identitet pojedinca na način da ista osoba, sada, na nivou svog identiteta treba da „pomiri“ mješavinu državnih nacionalnosti, mikro-nacionalnosti, globalnih dijaspora i neteritorijalnih identiteta. „Globalizacija teži proizvodnji hibriditeta, u kojem osobe imaju složene mnogolike identitete i gdje se suočavaju sa izazovima savladavanja mješavine ponekad sukobljenih oblika sopstvenog bića i pripadanja

---

Sličnosti su olakšale da nacionalizam, kao što piše Harold Lasvel, postane sekularizovana alternativa religioznim obrascima, dok Ljobera dodaje da je, u suštini, „nacija sekularizovani Bog našeg vremena“.

Sličnost nacionalnog i religijskog vrlo ilustrativno naglašava i Karlton Hejs: „nacionalizam, poput svake religije, uvodi u igru ne samo volju, već i intelekt, imaginaciju i emocije. Intelekt konstruiše jednu spekulativnu teologiju ili mitologiju nacionalizma. Imaginacija je izgradila neviđen svijet oko vječne prošlosti i nikad prekinute budućnosti vlastite nacije. Emocije podstiču radost i uzbuđenje prilikom razmišljanja o nacionalnom bogu koji je samo dobar i koji nas sve štiti. One nas upućuju da čeznemo za njegovom milošću, da mu budemo zahvalni za njegova dobročinstva, da strahujemo da ga ne povrijedimo, da sa strahopoštovanjem gledamo na njegovu beskrajnu mudrost. Ovakva osjećanja se prirodno iskazuju i u javnom i u privatnom obožavanju, pošto je nacionalizam, opet poput svake druge religije, socijalan i njegovi rituali su javni, a izvode se u ime i za spas zajednice“. (Preuzeto iz: Dušan Kecmanović, *Da li smo sišli s uma ili dokaži da si Srbin*, Sremski Karlovci, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2006, str. 180.).

²⁴⁸ Dušan Kecmanović, *Da li smo sišli s uma ili dokaži da si Srbin*, Sremski Karlovci, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2006, str. 165.

²⁴⁹ Jan Art Šolte, *Globalizacija*, Op. cit., str. 225.

²⁵⁰ Ibid., str. 226.

sebi samima“.²⁵¹ Jedna od najznačajnijih posljedica procesa globalizacije, po Šolteu, jeste gubitak povezanosti između država i nacija, odnosno, jačanje nacionalnog u vidu podržavnih nacija (Kvebek), transdržavnih nacija (Baskijci, Kurdi) i globalno raspršenih nacija (Palestinci, na primjer). Jasno je, iz navedenog, da Šolte ne pravi preciznu i jasnu razliku između nacija i etničkih grupa. Tačnije, on pojam „nacija“ vezuje i za one slučajeve u kojima određena grupa ne nastoji da institucionalizuje i uobliči sopstveni nacionalni identitet imanjem vlastite države.

Procesi globalizacije uticali su na neke apekte društvene strukture koji su ranije podsticali razvitak nacija: teritorijalno utemeljeni industrijski kapitalizam, etatizam u sferi upravljanja, kao i iskustvo nacionalne posebnosti na nivou svakodnevnog života. Globalna ekonomija koja zahtijeva stvaranje jedinstvenog, globalnog tržišta, policentrizam u upravljanju umjesto dosadašnjeg isključivo etatističkog upravljanja (tako, evropske institucije upravljanja orjentisane su na nadržavni i nadnacionalni evropski identitet), kao i porast transsvjetskih, odnosa koji je doveo do prožimanja jezika, kultura, običaja i doveo u pitanje nacionalnu posebnost i samodovoljnost, u određenom stepenu. Sa druge strane, mnoge od društvenih okolnosti koje su podsticale i pogodovale razvitku nacionalnog i dalje opstaju. Države, iako u novim okolnostima policentričnog upravljanja, ne gube svoj značaj. Dalje, nacionalni predznak zadržavaju i proizvodi globalnog karaktera, kako bi se što bolje uklopili u konkretnu nacionalnu sredinu (glokalizacija). Teritorijalno omeđena trgovina i industrija nijesu nestale. Šolte naglašava: „Povećan kontakt sa „strancima“ putem globalne povezanosti u mnogim slučajevima povećava prije nego smanjuje znanje o posvećenosti i sklonost ka čuvanju nacionalne posebnosti. Premda širenje transsvjetskih prostora može, na neki način, zamagliti nacionalne posebnosti, bliža međunarodna suočavanja na globalnim tržištima, u globalnim medijima i slično, takođe mogu zaoštriti samosvijest o nacionalnom identitetu...“.²⁵² Isto tako, porast suprateritorijalnosti može da dovede do nacionalističkih reakcija i onoga što nazivamo „opresivnim nacionalizmom“ u terminologiji Maksa Silvijusa Handmana (Max Sylvius Handman).²⁵³ Radi se o tipu reaktivnog nacionalizma koji je rukovođen težnjom za očuvanjem nezavisnosti i posebnosti nacionalnog u odnosu na različite

---

²⁵¹ Ibid., str. 226.

²⁵² Ibid., str. 230.

²⁵³ Živko Surčulija, *Društvena anatomija nacionalizma: Socijalni izvori i korijeni nacionalizma u modernom društvu*, Beograd, Mladost, Mala edicija ideja, 1976, str. 73-74.

spoljašnje, unificirajuće i asimilirajuće pritiske. Iako se najčešće radi o nacionalizmu brojčano malih i ugroženih nacija u odnosu prema državi, pojam može da se upotrijebi i u označavanju otpora prema unificirajućim pritiscima procesa globalizacije. Strah od ugrožavanja nacionalne ekonomije, kulture i suvereniteta razvojem globalne ekonomije, globalnih komunikacija i globalne potrošačke kulture, kao i policentričnog upravljanja, često provocira otpor i neprihvatanje. Stoga, reklo bi se da je ispravno zapažanje Manuela Kastelsa, koji u *identitetu otpora* nalazi ključni oblik i način izgradnje identiteta u dobu globalizacije.²⁵⁴ Šolte zaključuje: „Tako produbljivanje transsvjetske povezanosti u nekim oblastima provocira povećanu odlučnost za očuvanje nacionalnih identiteta. U ovim krugovima, što su više dezintegrisane teritorijalne udaljenosti i granice, to su dragocjenije nacionalne izuzetnosti“.²⁵⁵

Dakle, jasno je da procesi globalizacije na različite načine utiču na etničko i nacionalno. Nagomilavanje nacionalnih identiteta (osjećaj mnogonacionalne pripadnosti koji pojedinci stiču) i promjena manifestacije nacionalnog, ključne su posljedice uticaja procesa globalizacije, smatra Šolte. Prvenstveno, dolazi do razvoja podržavnih, etnonacionalnih identiteta zajednica koje stavljaju naglasak na očuvanje kulturnog identiteta i međunarodnu identifikaciju. Bujanje nacionalnog u eri globalizacije, dešava se na podržavnom nivou u obliku tzv. mikro-nacija, kao alternativnih kolektivnih identiteta koji ne korespondiraju sa nekom postojećom državom. Neke od ovih mikro-nacija nalaze se u okviru jedne države, dok druge borave i u nekoliko država (Tutsi u srednjoj Africi i Romi u srednjoj Evropi). Takođe, neke od njih zahtijevaju nezavisnost i teže formiranju sopstvene države, dok se druge zalažu za veću autonomiju unutar postojećih država. Pojmom „mikro-nacija“ Šolte obuhvata i indigene narode i transdržavne narode koji se osjećaju otuđenima i marginalizovanima od strane država. Jasno je, iz izloženog, da Šolte ne potencira razliku između različitih tipova etnokulturnih zajednica i prirode zahtjeva koje one upućuju državi. Ono što on ističe kao primarno jeste to da nacionalno-državni nivo više nije ključno mjesto opstanka nacionalnog, već da mikro-nacionalističko preuzima primat. Nacionalno mijenja svoju formu i prestaje biti simbiotički vezano za državu, što omogućava više pluralizma unutar samih identiteta. Tri su najvažnija načina na koja globalizacija podstiče rast mikro-nacija, po Šolteu: Smanjivanjem

---

²⁵⁴ Manuel Castells, *Moć identiteta*, Op.cit., str. 17.

²⁵⁵ Jan Art Šolte, *Globalizacija*, Op. cit., str. 230.

relativne snage države (smanjujući njenu sposobnost da proizvodi pojedinačne, jedinstvene nacije u procesu „građenja nacije“ uz istovremeno potiskivanje i isključivanje drugih identiteta), ulogom transsvjetskih odnosa u promovisanju mikro-nacija, i otporom mikro-nacija samim unificirajućim procesima globalizacije.²⁵⁶ Globalizacija, najprije, smanjuje relativnu snagu nacionalnih država otvaranjem novih kanala upravljanja u obliku supradržavnih institucija, putem kojih mikro-nacije često unaprjeđuju svoju autonomiju.²⁵⁷

---

²⁵⁶ Ibid., str. 234.

²⁵⁷ Procesi globalizacije u ekonomskoj, političkoj i tehnološkoj sferi, čine položaj nacionalne države prilično kontradiktornim. Polazeći od teritorijalnosti i suvereniteta kao ključnih obilježja moderne države i analizirajući ih u svjetlu globalizacionih procesa u sferi ekonomije, Saskia Sasen naglašava da oni dovode do denacionalizacije teritorije i decentralizacije suvereniteta. Tri su komponente globalne ekonomije koje vrše denacionalizaciju teritorije i izmiču kontroli države: geografska disperzija i seljenje kapitala, što dovodi do fiskalne krize. Zatim, nastanak novih transnacionalnih pravnih režima i virtuelizacija ekonomske djelatnosti u vidu stvaranja elektronskih prostora u okviru kojih se vrše transakcije ogromnog obima. Ograničavanje kontrole nacionalnih država nad ekonomskom politikom dovodi državu u jednu vrlo kontadiktornu poziciju. Sa jedne strane, država mora da privuče globalni kapital i inostrane kreditore: „vlade moraju da se prilagode i harmonizuju protržišne politike, poreske politike, ali neretko i da povećaju svoja zaduživanja“. Taj proces je, sa druge strane, praćen smanjivanjem izdataka za socijalnu i zdravstvenu zaštitu, javnu potrošnju i upliva države u ekonomiju. „Od nje se očekuje da reguliše aktivnosti korporativnog kapitala u nacionalnom interesu, pri čemu je istovremeno primorana da, opet u nacionalnom interesu, stvara dobru poslovnu klimu koja će podstaći finansiranje transnacionalnim i globalnim kapitalom a sprečiti (sredstvima koja ne podrazumevaju kontrolu razmene) da kapital odleti ka zelenijim i profitabilnijim pašnjacima“. Slaviša Orlović, *Globalizacija – svet međupovezanosti i međuzavisnosti*, str. 59., u: Jovica Trkulja (ur.), *Iskušenja globalizacije – globalizacija, evropeizacija i nacionalni identitet*, Kikinda, SO Kikinda/NB „Jovan Popović“, 2003.

D., Harvey *The Condition of Postmodernity*, Oxford, Blackwell, 1989; nav. prema: Kejt Neš, *Savremena politička sociologija*, Beograd, Službeni glasnik, 2006, str. 62.

Država gubi potpunu kontrolu i u sferi medija i komunikacije. Tri su međusobno povezana činioca koja slabe moć države–nacije u sferi medija i komunikacije: *promjene u vlasništvu, prilagodljivost i prodornost tehnologije i nezavisnost i raznolikost medija*, naglašava Manuel Kastels. Sve do početka osamdesetih godina najveći broj medija bio je pod kontrolom države, da bi za samo deset godina došlo do drastičnih promjena. Tradicionalni oblici regulacije i kontrole onemogućeni su procesima diverzifikacije komunikacijskih modova, nemogućnošću nadziranja satelitskog načina emitovanja informacija i pojavom interaktivnog multimedija-interneta. Osamdesetih godina državne vlasti bile su izložene pritiscima javnog mnjenja, žudnji za slobodom i raznolikošću medija, otkupljivanju nacionalnih medija zapalnih u teškoće, udruženih kolumnista koji su zajedničkim snagama opravdavali potrebu za nesputanom komunikacijom.²⁵⁷ Od ovog perioda televizija i radio su u velikoj mjeri privatizovani, a i sami državni mediji počinju da se vode principima gledanosti i prihoda od reklama, prije svega. Čak i autoritarne države gube bitku s medijima u dobu globalizacije. Bilo kakav pokušaj ograničavanja medijskih sloboda imao bi veoma visoku političku cijenu, budući da je imperativ demokratičnosti danas i jedna od njenih ključnih karakteristika: policentrizam medija i sprečavanje plasiranja informacija samo iz jednog centra. Uporedo sa globalizacijom medija i mogućnošću da pojedinci zahvaljujući novim tehnologijama, prije svega satelitskom emitovanju, dolaze do informacija mimo države, zabilježen je i trend jačanja lokalnih medija: „lokalni mediji na taj način izmiču tradicionalnoj kontroli države, izravnoj ili neizravnoj, nad televizijskim mrežama i najčitanijim novinama“ (Manuel Castells, *Moć identiteta*, Op. cit., str. 263). Lokalni mediji, koristeći savremene tehnologije podjednako značajno djeluju na oblikovanje javnog mišljenja. Ovo je značajno i sa aspekta jačanja partikularnih identiteta u okvirima države. Antoni Smit, recimo, prihvata tezu Antonija Ričmonda (Anthony Ritchmond) da veći intenzitet komunikacionih mreža, denacionalizacija i deetatzacija informacija olakšavaju bujanje etničkih nacionalizama. (Vidi: Anthony Richmond, *Ethnic Nationalism and Postindustrialism*, *Ethnic and Racial Studies* 7, 1984 no. 4, str. 4 – 18; O doprinosu sistema elektronske komunikacije jačanju etnonacionalizama više u: David Held, Anthony McGrew, *Globalization/Anti-Globalization, Beyond the Great Divide*, Cambridge, Polity Press, 2007, str. 31.)

Ključno je to da se mikro-nacionalnost pojavljuje kao oblik identiteta koji će, u globalizovanom svijetu, uspješnije i bolje zadovoljiti kolektivne potrebe pripadnika zajednice u odnosu na način na koji to čini nacionalna država. Ponekad je mikro-nacionalizam isprovociran državnim uslugama globalnim akterima i nastaje kao reakcija na takvo državno djelovanje.²⁵⁸ Zatim, mikro-nacionalni pokreti često koriste transsvjetske odnose u prilog podrške svojim ciljevima, najčešće održavanjem globalnih skupova, stvaranjem sopstvenih „multinacionalnih organizacija“ i korišćenjem globalnih mas-medija. Ovo je naročito karakteristično za indigene narode koji održavaju redovne globalne skupove još od 70-tih. Takođe, indigeni narodi prednjače i u formiranju „multinacionalnih organizacija“, od kojih su najpoznatije Inuitski cirkumpolarni savjet (*Inuit Circumpolar Council* (ICC)) na regionalnom nivou, i Organizacija nepredstavljenih nacija i naroda (*Unrepresented Nations and Peoples Organization* (UNPO)) na globalnom nivou. Inuitski cirkumpolarni savjet (izvorno, Inuitska cirkumpolarna konferencija) osnovan 1977. godine, okuplja pripadnike

---

Kompjuterska komunikacija, takođe, izmiče kontroli nacije – države. Neograničen pristup internetu omogućava da pojedinci nesmetano i za veoma kratko vrijeme dolaze do informacija. Jasno je da nacionalne države u velikoj mjeri gube nadzor nad informacijama, a po mišljenju Kastelsa, postoji tendencija i njegovog daljeg gubljenja.

Razvoj sistema masovnih komunikacija za našu temu značajan je iz još nekoliko razloga. Zajedno sa razvojem globalnog tržišta i masovnog globalnog turizma on promovise masovnu potrošačku kulturu koja, moglo bi se tako reći, vrši jedan spoljni uticaj na kohezivnu snagu nacionalnog identiteta. Masovna potrošačka kultura promovisana je sredstvima elektronske komunikacije, masovnim turizmom, globalnim tržištem i obilježena je pretežno od strane SAD-a, naglašava Habermas. Ista potrošna dobra- filmovi, televizijski programi, šire se zemljinom kuglom. Međutim, umjesto naglašavanja njenih homogenizujućih efekata na nacionalne kulture, savremena antropološka istraživanja naglašavaju konstruktivni karakter i mnoštvo inovativnih odgovora lokalnih konteksta na globalne podsticaje. U pitanju je jedan od rezultata uticaja procesa globalizacije na nacionalni identitet, to je stvaranje *hibridnih identiteta*. (Vidi: M. Haralambos, M. Holborn, *Sociologija*, Zagreb, Golden marketing, 2002, str. 271). Kao reakcija na uniformišući pritisak masovne potrošačke kulture tako se obrazuju nove konstelacije, koje ne poravnavaju kulturne različitosti, već pomoću ovih hibridnih oblika stvaraju nove mnogostrukosti, naglašava Habermas. Upravo je nastanak hibridnih identiteta, po Mileru, dokaz da etničke grupe nijesu toliko koherentne cjeline sa jasno razgraničenim kulturama, budući da oni nastaju kao posljedica međukulturnog dodira i međuetničkog povezivanja. Nasuprot tradicionalnoj, razvija se dinamička slika produženih pripadnosti i životnih stilova. Uticaj masovne potrošačke kulture, nastao kao posljedica gubljenja kontrole države nad informacijama koje se plasiraju pretežno od strane svjetskih medija. Nemogućnost države da kontroliše informacije koje ulaze ili izlaze iz njenog prostora ima dvostruke posljedice: osim činjenice da masovna potrošačka kultura dovodi do stvaranja hibridnih identiteta unutar nacionalne države, što može dodatno da usložnjava kulturni prostor unutar nje i potencijalni pritisak na nju, dovodi i do *nemogućnosti da kršenje ljudskih prava, isključivanje i represija* unutar države ostanu neprimijećeni na međunarodnom planu.

²⁵⁸ Šolte navodi primjer Nigerije i njenih aktivnosti sa globalnom naftnom kompanijom, *Royal Dutch/Shell* koje su isprovocirale proteste i podstakli Ogoni pokret u delti Nigera. Kompanija je optužena za udruživanje sa državom i ubistva osmorice aktivista plemena Ogoni, uključujući i ubistvo vođe ekološkog pokreta Kena Saro-Vive, 1995. godine. Kompanija je plaćala pripadnike nigerijske vojske i policije da uguše otpor i suzbiju akcije aktivista koji su se borili protiv zagađenja nastalog kao rezultat rada ove i drugih naftnih kompanija. Prema tvrdnjama aktivista, nekoliko hiljada ljudi ubijeno je tokom 90-tih godina. Ibid., str. 234.

Inuitske zajednice iz Aljaske, Kanade, Grenlanda i Rusije i štiti njihove interese. Organizacija nepredstavljenih nacija i naroda, osnovana 1950. godine, štiti interese više od pedeset zajednica članica. Globalizacija je, naročito uz pomoć globalnih medija, omogućila lakšu borbu za očuvanje posebnih identiteta manjinskih etnokulturnih zajednica, posebno indigenih naroda.

5. Multikulturalizam i globalizacija

Osim prethodno opisanih načina na koje procesi globalizacije doprinose opstajanju, čak i jačanju etničke i nacionalne pripadnosti, potrebno je analizirati još neke promjene do kojih dovode procesi globalizacije, a koje su važne sa aspekta politike multikulturalizma. Najprije, to su savremeni migratorni procesi koji usložnjavaju multikulturalnost postojećih država u onom deskriptivnom smislu. Zatim, razvoj transnacionalnih zajednica i sa tim povezan problem nestabilnosti identiteta. Naime, radi se o zajednicama koje su u nekoj vrsti stalne promjene u uslovima globalizacije. Proces hibridizacije čini ove identitete mnogo nestabilnijim u odnosu na ranije identitetske nacionalne i etničke formacije. Osim nacionalnog u nacionalno-državnom i mikro-nacionalnom, podržavnom obliku, Šolte piše i o pojavi regiona-nacija, kao i transsvjetskih nacija, u uslovima globalizacije.²⁵⁹ Pored bujanja mikro-nacionalnog, evidentan je razvoj ideja o nacionalnosti „iznad države“ u obliku tzv. makro-nacionalizama.²⁶⁰ Makro-nacionalizmima Šolte označava regionalističke pokrete poput panturskog, panafričkog, panarapskog, panevropskog i panazijatskog, čije pristalice nastoje da legitimišu svoje zahtjeve i mobilišu pristalice, pozivanjem na zajedničko nasljeđe koje se proteže daleko u prošlost. Najdalje se, u izgradnji i promociji zajedničkog identiteta, došlo u slučaju EU. Procesu globalizacije podstiču razvoj i rast ovakvih region-nacija prvenstveno policentrizmom u upravljanju. Osim tri prethodno navedena oblika u kom

---

²⁵⁹ Ibid., str. 235-239.

²⁶⁰ Potrebno je imati na umu da je Šolte pojam nacionalnog upotrijebio za čitav niz prilično različitih identitetskih konstrukcija bez preciziranja specifičnosti i razlika između njih. I pored navedene slabosti, njegova zapažanja korisna su sa aspekta grubljeg ocrtavanja ključnih promjena u manifestaciji etničkog i nacionalnog, u uslovima procesa globalizacije.

egzistira nacionalno, Šolte navodi još i rast tzv. transsvjetskih nacija, karakterističnih za doba globalizacije. Radi se o nacijama koje su „raširene širom i uzduž planete“. Drugi autori prave terminološko razlikovanje i ovakve zajednice nazivaju dijasporama, „globalnim plemenima“ i „deteritorijalizovanim nacijama“. Afrikanci, Jermeni, Kinezi, Indijci, Jevreji, Libanci, Palestinci i Siki su primjeri zajednica koje spadaju u ovu kategoriju. Ono što je važno, sa aspekta naše teme, jeste činjenica da procesi globalizacije stvaraju pogodne uslove za održavanje transsvjetskih zajednica, očuvanje njihovog identiteta i veću povezanost sa njihovom ranijom domovinom. Parek o tome piše sljedeće: „Globalizacija vodi pluralizaciji svakoga društva... U prošlosti, dok su promet i veze bili slabi, useljenicima je bilo teško oduprijeti se asimilacijskom pritisku. Danas ljudi ostaju povezani sa starom domovinom putem filmova, televizije, interneta i čestih putovanja. Osjećaju čak i pritisak da zadrže svoj kulturni identitet...²⁶¹ Radi se, dakle, o specifičnom karakteru savremenog useljeništva, koji je uzrokovan procesima globalizacije i koji pogoduje opstajanju etničkog i nacionalnog identiteta i njihovom održanju. O tome će još biti riječi malo kasnije. Slično Pareku i Šolte ocjenjuje novine koje donosi globalizacija u ovom smislu: „Uznapredovala globalizacija u skorijim vremenima uveliko je pojačala kapacitete transsvjetskih nacija da održe suštinske kontakte. Masovni vazdušni saobraćaj omogućava mnogim pripadnicima dijaspora da obavljaju redovne transsvjetske međusobne posjete. Suprateritorijalne komunikacije kao što su direktno-birajuća telefonija i satelitska televizija omogućile su tijesne svakodnevne razmjene informacija između globalnih nacija... U međuvremenu, internet veze mogu da pomognu održavanju kolektivnih identiteta među imigrantima sa zajedničkim nacionalnim korijenima...Globalne organizacije dodjeljuju nekim transsvjetskim nacijama institucionalnu osnovu“.²⁶² Ono što je vrlo važno, sa aspekta teme, jeste to da se neke države, u namjeri da uvažavaju činjenicu globalne pokretljivosti, odlučuju za davanje dvojnog državljanstva. O tome će, takođe, biti riječi malo kasnije. Da zaključimo, uticaj procesa globalizacije na nacionalno i etničko protivrečan je i karakterišu ga prilično suprotne tendencije, kao što je pokazano na prethodnim stranicama. Šolte ispravno zaključuje: „Ukratko, odnos između globalizacije i nacionalnih identiteta pokazuje nekoliko suprotnih tendencija. Na neki način, transsvjetski odnosi protivurječe načelu nacionalnosti, ali ga, na drugi način, i jačaju. Ni u kom slučaju

---

²⁶¹ Bhikhu Parekh, *Nova politika identiteta*, *Op. Cit.*, str. 163.

²⁶² Jan Art Šolte, *Globalizacija*, *Op. Cit.*, str. 238.

rast transplanetarnih i suprateritorijalnih odnosa ne označava kraj nacionalnih identiteta; Međutim, nacije u današnjem, globalizujućem vremenu razlikuju se od nacija ranijih pokoljenja. Posebno, okvir država-nacija postaje sve manje vladajući kao specifičan oblik nacije: globalizacija podstiče raznovrsnost tipova nacije, koja uključuje i mikro-nacije, region-nacije i transsvjetske nacije²⁶³.

5.1. „Turbulencija migracija“ - globalizacija kao „doba migracija“²⁶⁴

Period savremene globalizacije Kimlika označava kao *doba nacionalizma*, budući da sve više zajednica u svijetu ističe svoj nacionalni identitet, a sami procesi globalizacije, kao što je pokazano, doprinose očuvanju i afirmaciji nacionalnog. Takođe, doba globalizacije je i *doba migracija*, masovnih, globalnih migratornih tokova, kojima se usložnjava etnokulturna stvarnost razvijenih država. Upravo ove karakteristike globalizacije aktuelizuju multikulturalizam kao odgovor i dovode u pitanje učinkovitost i opravdanost politike asimilacije, u svjetlu potrebe očuvanja kulturne različitosti.

Jedno od glavnih lica globalizacije jeste porast internacionalnih migracija.²⁶⁵ Savremene migracije uključuju mnogo veći broj ljudi u odnosu na ranije migratorne talase.

---

²⁶³ Ibid., str. 238.

²⁶⁴ Izraz „turbulencija migracija“ (*The Turbulence of Migration*) preuzet je od Nikosa Papastergiadis (Nikos Papastergiadis), iako je u pitanju izraz koji je prvi upotrijebio Džejs Rozenau (James Rosenau), u želji da naglasi specifičan karakter migracija u dobu globalizacije. Papastergiadis o samom izrazu piše sljedeće: „Turbulence is not just a useful noun for describing the unsettling effect of an unexpected force that alters your course of movement; it is also a metaphor for the broader levels of interconnection and interdependency between the various forces that are in play in the modern world. The flows of migration across the globe are not explicable by any general theory. In the absence of structured patterns of global migration, with direct causes and effects, turbulence is the best formulation for the mobile processes of complex aels-organization that are now occurring“. Nikos Papastergiadis, *The Turbulence of Migration, Globalization, Deterritorialization and Hybridity*, Cambridge, Polity Press, 2000, p. 4.

²⁶⁵ Christine Inglis, *Multiculturalism: New Policy Responses to Diversity*, Op. cit., p. 25.

U pogledu specifičnosti savremenih, globalnih migracija, Papastergiadis piše sljedeće: „While for the earlier periods of migration, movement was generally mapped in linear terms, with clear co-ordinates between centre and periphery, and definable axial routes, the current phase can best be described as turbulent, a fluid but structured movement, with multidirectional and reversible trajectories. The turbulence of migration is evident not only in the multiplicity of paths but also in the unpredictability of the changes associated with these movements“. Nikos Papastergiadis, *The Turbulence of Migration, Globalization, Deterritorialization and Hybridity*, Op. cit., p. 7. Pogledati i: Stephen Castles, Mark J. Miller (eds.), *The Age of Migration, International Population Movements in the Modern World*, Basingstoke, Macmillan, 1998.

Inglis izdvaja nekoliko ključnih karakteristika savremenih migracija koje ih razlikuju od ranijih. Najprije, njihov sastav je drugačiji u smislu većeg broja traženih profesionalaca i onih koji posjeduju visok stepen potrebnih vještina i samim tim su konkurentni na tržištu rada zemalja prijema. Takođe, broj žena u strukturi je veći. Druga karakteristika tiče se raznovrsnosti migracija sa aspekta njihovog različitog trajanja, karaktera i prirode. Tako, govori se o trajnim migracijama, privremenim radnim migracijama, zatim, izbjeglicama, azilantima, ilegalnim migracijama, studentima, turistima, poslovnim ljudima. Dakle, unutrašnja raznovrsnost je vrlo naglašena. Konačno, savremene migracije karakteriše i veći stepen regulacije od strane države. Država je ta koja propisuje kriterijume za ulazak i boravak svih vrsta imigranata na svojoj teritoriji. Tako je, Amsterdamskim sporazumom iz 1999. godine, došlo do proširivanja kompetencija EU u pogledu politike azila, izbjeglica i imigracione politike. Do 2001. godine, doseljavanje je uglavnom predstavljano kao neophodno i pozitivno, sa aspekta obogaćivanja društava prijema. Međutim, nakon 11. septembra 2001. godine, primarni postaju aspekti kontrole i bezbjednosti.²⁶⁶ U Svjetskom izvještaju o migracijama (*World Migration Report*) iz 2010. godine, pod nazivom “Budućnost migracija: izgradnja kapaciteta za promjene”, koji je objavila Internacionalna organizacija za migracije (*International Organization for Migration (IOM)*), nalazimo podatak o sadašnjem broju internacionalnih imigranata - oko 214 miliona ili oko 3% svjetske populacije. Ono što je još važnije, jeste predviđanje o porastu tog broja na oko 405 miliona do 2050. godine.²⁶⁷

---

²⁶⁶ Svjetski izvještaj o migracijama (*World Migration Report*) iz 2010. godine, registruje nekoliko trendova koji bi mogli imati uticaja na proces migracija. To su: rast ukupne populacije na zemlji, urbanizacija, diverzitet savremenih društava, neuravnoteženost između demografskih promjena i globalne radne snage, uticaj klimatskih promjena. Takođe, u izvještaju se sugerise da je, u cilju efikasnog suočavanja sa izazovima globalne migracije, neophodno pristupiti jačanju kapaciteta na nacionalnom i međunarodnom planu. To, preciznije, znači sljedeće: 1. Potrebno je jačati saradnju i partnerstvo između zemalja porijekla i prijema imigranata, kao i tranzitnih zemalja;

2. Neophodno je jasno definisati ciljeve nacionalne migracione politike;

3. Obezbijediti veću koherentnost i usaglašenost između kratkoročnih i dugoročnih ciljeva, koji se žele postići;

3. Potrebno je blagovremeno obezbjeđivati preciznije migratorne podatke;

4. Razvoj sistema za monitoring i obezbjeđivanje potrebnih ljudskih i finansijskih resursa.

The *Future of Migration: Building Capacities for Change*, World Migration Report 2010, International Organization for Migration (IOM), p.4, 7, dostupno na:

http://www.iom.int/files/live/sites/iom/files/Newsrelease/docs/WM2010_FINAL_23_11_2010.pdf

(10.08.2013).

²⁶⁷ Broj unutrašnjih imigranata je oko 740 miliona. Ibid., p. 8. Dubina i obim globalne ekonomske krize značajno utiču na broj imigranata u mjeri u kojoj njeni negativni efekti pogađaju zemlje u razvoju i zemlje „trećeg svijeta“. Sudeći po ovom izvještaju Internacionalne organizacije za migracije, nezaposlenost bilježi

Potrebno je ukratko se osvrnuti na evropsku migracionu politiku u pogledu trenutne situacije i trendova. S obzirom na domete rada i tematiku, neće biti razmatrana sva polja na koja se odnosi migraciona politika, poput politike azila i izbjeglica. Ilegalna migracija i sigurnost spoljnih granica jedno je od oblasti evropske imigracione politike koje je posebno dobilo na značaju nakon 11. septembra 2001. godine: “Petogodišnji program iz Haga, nakon napada u Londonu i Madridu, a pred proširenje na istok, naglasio je da Zajednica za glavne ciljeve unutrašnje i pravne politike postavlja borbu protiv terorizma, mreža ilegalne imigracije i trgovine ljudima”.²⁶⁸ Ranije u radu izneseno je Kimlikino gledište o broju ilegalnih imigranata kao važnom činiocu za prihvatanje i uspjeh u sprovođenju politike multikulturalizma. Naime, Kimlika smatra da koncept multikulturalizma ima manje šanse za uspjeh tamo gdje se broj ilegalnih imigranata povećava i spoljne granice percipiraju kao nesigurne, a države su u nemogućnosti da uspostave punu kontrolu. Problem ilegalnih imigranata naročito pogađa zemlje Sredozemlja, poput Kipra, Italije, Grčke i Malte. Što se tiče tzv. legalne migracije, Evropska komisija je takođe preduzimala niz aktivnosti, čiji je cilj bio regulisanje legalne migracije u skladu sa potrebama evropskog tržišta i s obzirom na demografske promjene u zemljama prijema. Pri tom, ključni argument u prilog zajedničkoj regulativi jeste smanjenje broja radno sposobnih stanovnika. Bendel iznosi podatak da će se

---

mnogo veći rast u imigrantskoj populaciji u odnosu na domaće stanovništvo, što dodatno otežava položaj imigrantskih zajednica. Broj ilegalnih imigranata je u opadanju. Malo je dokaza o povratku pripadnika imigrantskih zajednica u zemlje porijekla. Novi propisi migracionih politika zemalja prijema, najčešće su restriktivniji u odnosu na prethodne. Ono što je veoma važno istaći, sa aspekta posljedica postojeće forme globalizacije u ekonomskom smislu, jeste predviđeni porast radne snage u zemljama u razvoju, sa 2,4 milijarde u 2005. godini na 3.6 milijardi radno sposobnih, koliko se procjenjuje da će biti u 2040. godini. Ukoliko se nastavi trend raslojavanja i produbljivanja jaza u pogledu ekonomske razvijenosti, između najbogatijih i najsiromašnijih zemalja, može se očekivati porast broja onih koji će željeti da napuste zemlju porijekla i emigriraju u neku od razvijenih zemalja. Sa druge strane, broj radno sposobnih ljudi u razvijenim zemljama ostaće na nivou sadašnjih 600 miliona. Globalne klimatske promjene takođe su veoma značajan činilac, kada se govori o migracijama. Prema ovom izvještaju, u budućnosti se može očekivati rast migracija potaknutih klimatskim promjenama. Broj ljudi koji napušta svoja boravišta usljed prirodnih katastrofa uzrokovanih globalnim klimatskim promjenama je u stalnom porastu, a 2008. godine taj broj iznosio je oko 20 miliona. Ibid, p. 9-14.

²⁶⁸ Petra Bendel, *Evropska migraciona politika - trenutna situacija i trendovi*, u: str. 141. U vezi sa tim problemom je i pitanje eksterne dimenzije migracije u odnosu na koju EU nastoji da mehanizme kontrole imigranata veže za zemlje porijekla ili za tranzitne zemlje, i na taj način, „eksternalizuje“ prijetnje svojoj bezbjednosti. (Ibid., str. 142). Eksterna dimenzija migracione politike EU i težnja za eksteritorijalizacijom dobijaju na značaju, što rezultira nastojanjem EU da doprinese osposobljavanju zemalja u razvoju u pogledu boljeg upravljanja migracijama. Ostvarivanje tog cilja često je potpomognuto programima putem kojih se garantuje pomoć zemljama trećeg svijeta, najčešće u vidu direktnih investicija u radno intenzivne sektore i regione iz kojih dolazi veliki broj imigranata. Pogledati i: Wayne A. Cornelius, Philip L. Martin, James F. Hollifield (eds.), *Controlling Immigration, A Global Perspective*, Stanford University Press, 1992; Martin Edwards-Baldwin, Martin A. Schain, *The Politics of Immigration in Western Europe*, Frank Cass, 1994; Entoni Gidens, *Evropa u globalnom dobu*, Beograd, Clio, 2009, str. 125-164.

do 2060. godine broj stanovnika, bez doseljavanja, smanjiti za 110. miliona ljudi, dok će se, istovremeno, broj osoba sa preko 65 godina udvostručiti. Prema procjenama komisije, u sljedeće dvije decenije širom Evrope će biti potrebno 20 miliona obrazovanih radnika.²⁶⁹ Pri tom, naglašava se potreba da EU bude konkurentnija na međunarodnom planu. To bi podrazumijevalo uklanjanje birokratskih barijera za kvalifikovane doseljenike iz trećih zemalja i povećanje njihovog broja, budući da tek 5% visokoobrazovanih imigranata dolazi u zemlje EU. Integracija je sljedeća dimenzija migracione politike EU i sa aspekta teme rada potrebno je dati nekoliko napomena. Komisija favorizuje pristup integracijama koji se zasniva na ljudskim pravima uz uvažavanje činjenice da je integraciona politika, uglavnom stvar zemalja članica. Bendel izdvaja pet težišta pravne homogenizacije integracione politike EU: antidiskriminacija, spajanje porodice, prava lica sa dugoročnim boravkom, pristup tržištu rada, primanje i status studenata i lica koja u EU dolaze iz razloga koji nijesu vezani za zapošljavanje.²⁷⁰ Različiti rezultati postignuti su u različitim dimenzijama. Tako, u pogledu propisa koji se odnose na antidiskriminaciju postignut je vrlo visok stepen saglasnosti u relativno kratkom vremenskom periodu, dok je u pogledu spajanja porodice, situacija bila mnogo drugačija. O Smjernici o spajanju porodice (ostvarivanje prava doseljenika na to da ih slijede bračni drug i djeca) raspravljalo se tri godine. Pitanje ograničavanja i kontrole ovog spajanja uzrokovalo je minimalno slaganje u pogledu ove Smjernice, njen prilično restriktivan karakter, kao i probleme u primjeni. Bendel zaključuje da, iako EU nominalno nema kompetenciju za oblast integracione politike, primjetna je postepena harmonizacija i ujednačavanje nacionalnih politika, što, u krajnjem, mora biti demokratski i transparentan proces. Ono što je interesantno za našu temu jeste autorkino izdvajanje ključnih izazova sa kojima bi se mogla suočiti internacionalna migraciona politika, a time i migraciona politika EU. Osim klimatskih promjena, zagađenja životne sredine, prirodnih katastrofa i sličnih promjena koje mogu biti uzroci za izbjeglištvo, Bendel skreće pažnju i na postojeću formu globalizacije i njene efekte u ekonomskoj dimenziji, prvenstveno. Naime, dalje produbljivanje jaza između tzv. dobitnika i gubitnika globalizacije, kako u okviru pojedinačnih, tako i između različitih zemalja i regiona svijeta, može predstavljati još jedan “push faktor” za milione ljudi u svijetu koji će biti prinuđeni da

---

²⁶⁹ Ibid., str. 144.

²⁷⁰ Ibid., str. 145.

napuste svoje domovine u potrazi za sigurnijom egzistencijom i samim tim upućeni na bogatije i sigurnije regione svijeta.²⁷¹ Neophodno je dalje istražiti složeni uticaj ekonomskih, ekoloških i političkih faktora na motive migracije, naglašava Bendel. Iako je ova problematika spomenuta ranije u radu, na ovom mjestu ukratko će biti predočene najvažnije promjene, koje postojeća forma globalizacije donosi u ekonomskoj dimenziji, a koje su relevantne sa aspekta mogućeg povećanja broja imigranata u razvijenim zemljama.

5.1.1. Uticaj postojeće forme globalizacije na promjene u ekonomskoj dimenziji – globalizacija siromaštva

Polazeći od Pečujlićevog razlikovanja globalizacije kao objektivnog planetarnog procesa i njene forme kao subjektivnog elementa, ona nastaje kao rezultat djelovanja ključnih globalnih aktera. Forma globalizacije nije unaprijed određena, već predstavlja rezultat izbora i može zadobiti demokratske ili autoritarne, manje ili više humanije forme.²⁷² Kao što je već rečeno, od 70-tih godina, usljed krize države blagostanja dolazi do uspona neoliberalnih elita moći i zauzimanja ključnih pozicija u nadnacionalnim institucijama. Neoliberalna forma je danas preovlađujuća forma globalizacije i njena ključna karakteristika je postojanje značajnih protivrječnosti unutar ekonomske, političke i kulturne sfere. U ekonomskoj sferi predstavlja spoj dva ključna principa: ekonomske efikasnosti i socijalne inferiornosti.²⁷³

---

²⁷¹ Ibid., str. 151.

²⁷² „Ona može voditi proširivanju saradnje, obogaćivanju kulturnog života, koji postaje kosmopolitski, svesti o zajedničkim opasnostima od sve dubljih socijalnih provalija i razaranja prirodne sredine, formiranju zajedničkih globalnih interesa i odgovornosti...sa druge strane, kada svi žitelji planete postaju „globalni susedi“ moguća je i eksplozija violentnih kulturnih sukoba, podizanje visokih ograda, povlačenje u tvrđave etničkih, nacionalnih i verskih lokalnih fundamentalizama“. (Commission on Global Governance, *Our Global Neighbourhood: The Report of the Commission on Global Governance*, Oxford, Oxford University Press, 1995. u navodu: Miroslav Pečujlić, *Globalizacija, dva lika sveta*, *Op. cit.*, str. 19).

²⁷³ Glavni akteri stvaranja globalne ekonomije jesu transnacionalni finansijski kapital, multinacionalne korporacije i nadnacionalne institucije, kao što su MMF i Svjetska banka. *Transnacionalni finansijski kapital* postao je „dominantna sila ekonomske integracije sveta“ i stvaranja jednog globalnog tržišta, zahvaljujući sredstvima elektronske komunikacije i neoliberalnoj ideologiji. Liberalizacijom, deregulacijom i privatizacijom, transnacionalni finansijski kapital postaje oslobođen kontrole nacionalne države i slobodno kruži planetom, birajući najpogodnije djelove za sopstvenu oplodnju. Mobilnost je jedan od razloga njegovog dominantnog položaja, drugi je vezan za porast njegove mase. Pečujlić navodi podatak da čisto spekulativne finansijske

Jedan od najvećih kritičara postojeće forme globalizacije jeste Džozef Štiglic (Joseph Stiglitz). On skreće pažnju na djelovanje najvažnijih globalnih institucija, kao što su: Međunarodni monetarni fond (MMF), Svjetska banka (SB) i Svjetska trgovinska organizacija (STO), koje su, po njegovom mišljenju, glavni akteri globalizacije. Njihov rad karakterišu prvenstveno neispunjena obećanja. Prije svega, radi se o obećanju smanjenja siromaštva, do kojeg nije došlo, naprotiv, uporedo sa godišnjim rastom svjetskog dohotka od 2,5%, tokom posljednje decenije 20. vijeka, broj siromašnih u svijetu porastao je za 100 miliona. Takođe, nije obezbijedena stabilnost na globalnom nivou i sve su evidentiniji problemi sa kojima se suočavaju zemlje u tranziciji, u smislu povećanog siromaštva. Štiglic piše i o konkretnoj krivici Zapada, čije zemlje ostvaruju disproporcionalnu korist na račun zemalja u razvoju i najodgovornije su za uništavanje životne sredine. Masovna nezaposlenost, dugoročni problemi nastali kao posljedica socijalnog rastakanja, prebrz tempo promjena koji zemljama ne daje vremena za kulturnu adaptaciju, samo su neki od negativnih učinaka postojeće forme globalizacije.²⁷⁴ Globalizacija je instrumentalnog karaktera i nema smisao sama po sebi, već

---

transakcije dostižu obim koji je pedeset puta veći od trgovinske razmjene. Pod plimom takve džinovske mase kapitala popuštaju sve nacionalne brane. (Miroslav Pečujlić, *Planetarni kentaur*, str. 29., u: Nova srpska politička misao, Beograd, vol. VII, no. 3 – 4, 2000). Nacionalni finansijski kapital nije jedini akter formiranja globalne ekonomije. Tu su i *multinacionalne korporacije* sa dvjema ključnim karakteristikama: gigantizmom, koji se ogleda u činjenici da je u njima koncentrisana većina radne snage, kapitala i novih tehnologija i globalizmom u smislu njihove sve šire rasprostranjenosti. Vodeći se načelom maksimalizacije profita, multinacionalne korporacije sele svoje pogone iz matičnih, razvijenih u nerazvijene zemlje u kojima dobijaju jeftinu radnu snagu. Značajan akter globalne ekonomije jesu i mješovite, pola političke, pola ekonomske nadnacionalne institucije, kao što je MMF. Zahtjevi koji se postavljaju pred nacionalne ekonomije, slamaju njihov protekcionizam i utiru put stvaranju globalnog tržišta i slobodnom kretanju kapitala. Od država se traži da izvrše masovnu privatizaciju, deregulaciju kapitala i liberalizaciju trgovine, ukinu uvozne tarife (koje štite domaću proizvodnju) i kontrolu nad stranim investicijama, snize porez na dohodak korporacija, eliminišu kontrolu cijena i redukuju izdatke za socijalnu i zdravstvenu zaštitu. Treba naglasiti da liberalizovanje privrede i režim slobodne trgovine nije bio neizbježan proces, već rezultat političke volje. Jednom ustanovljen režim slobodne trgovine i sistemski pritisak koji je iz njega proizašao, doveo je do toga da globalizovana tržišta postanu mnogo nezavisniji akteri, tako da, po Habermasu, nema izgleda za ukidanjem ovako sistemski uigranog rezultata.

O tome kako su „makroekonomska stabilizacija“ i programi strukturalnih prilagođavanja, koje zemljama u razvoju nameću MMF i Svjetska banka, izazvali siromašenje stotina miliona ljudi širom svijeta, vidi u: Mišel Čosudovski, *Globalizacija siromaštva i novi svetski poredak*, Beograd, Artist, 2010, str.

²⁷⁴ Mišel Čosudovski piše sljedeće: „U samom srcu globalnog privrednog sistema krije se neprimerena struktura trgovine, proizvodnje i kreditiranja, zasnovana na neravnopravnosti, a ta neravnopravnost utvrđuje ulogu i položaj zemalja u razvoju u globalnoj privredi... Dok bogate zemlje (u kojima živi oko 15% svetskog stanovništva) kontrolišu gotovo 80% svetskog dohotka, otprilike 60% svetskog stanovništva u grupi „država sa niskim dohotkom“ (uključujući Indiju i Kinu) – odnosno oko 3,5 milijardi ljudi – raspolaže sa 6,3 posto svetskog dohotka (što je manje od BDP-a Francuske i njenih prekomorskih teritorija). Uz više od 600 miliona ljudi koji tamo žive, BDP cele Subsaharske Afrike jednak je otprilike polovini BDP-a Teksasa. Nisko i zemlje sa srednjim dohotkom zajedno (uključujući bivše „socijalističke“ zemlje i područje bivšeg Sovjetskog Saveza) u

ga dobija ukoliko vodi ostvarenju dobara koja su od najvećeg značaja za većinu ljudi svijeta, a u perspektivi i za čovječanstvo u cjelini. Učinci globalizacije moraju se stoga, ocjenjivati prema tome koliko doprinose zadovoljavanju primarnih potreba svakog ljudskog bića, i to je ujedno osnovni kriterijum za njihovo vrednovanje. Smisao globalizacije Zoran Vidojević vidi u tome da ona bude „sredstvo i put pomaka nabolje u materijalnom i celokupnom društvenom, položaju i životnim izgledima svih ljudskih bića, što i čini sadržaj višeg kvaliteta života“.²⁷⁵ Dakle, njen smisao je u ostvarivanju pozitivnih učinaka i napretka u svakoj od dimenzija: ekonomskoj, političkoj, kulturnoj itd. Ono što karakteriše vladajuću, neoliberalnu formu globalizacije, u njenoj ekonomskoj dimenziji, jeste bespoštedna konkurencija na svjetskom tržištu, koja preokreće odnos sredstava i ciljeva i potpuno zanemaruje pitanje smisla globalizacije. Umjesto da ekonomija služi određenom cilju, kao što je obezbjeđivanje dobrog života, ona postaje sama sebi cilj. Tačnije, smisao ekonomske globalizacije u njenoj preovlađujućoj formi jeste ostvarivanje što većeg profita i ekonomske efikasnosti, a ne sve bolji život ljudi u smislu podizanja njegovog kvaliteta. Prema dosadašnjim istraživanjima može se konstatovati da globalizacija najviše koristi bogatim zemljama, kao i da se „globalna masa patnje...u poređenju s prošlim vekom“ nije smanjila. Vidojević navodi podatke iz izvještaja Ujedinjenih nacija za 1999. godinu, prema kome je u 85 od 174 zemlje, u kojima je istraživao kvalitet života, on bio niži u toj deceniji u odnosu na onu prije nje. U prilog ovakvom shvatanju jeste i prethodno navedeno Štiglicovo naglašavanje povećanja broja siromašnih u svijetu u posljednjoj deceniji 20. vijeka, uprkos rastu svjetskog dohotka od 2,5%. Pečujlić, takođe, skreće pažnju da se, prema podacima Human Development Reporta iz 1999. godine, globalno bogatstvo za pet decenija povećalo šest puta, ali da je ekonomski rast zabilježilo samo 15 zemalja, dok je opadanje i stagnaciju doživjelo 100, što svjedoči da socijalna polarizacija svijeta postaje sve izraženija. Kao posljedica ovakve, izrazito nepravedne distribucije pozitivnih efekata globalizacije u ekonomskoj dimenziji, dolazi do sve dublje podjele na *dobitničke* i *gubitničke* zemlje i narode, što je jedan od uzroka porasta socijalnih, nacionalnih i državnih sukoba. Razmatrajući učinke neoliberalne forme globalizacije, Pečujlić naglašava kvalitativne i kvantitativne promjene koje se dešavaju na

---

kojima živi oko 85 posto svetskog stanovništva, raspolažu s otprilike 20 posto ukupnog svetskog dohotka“. Mišel Čosudovski, *Op. cit.*, str. 23. (podaci koje Čosudovski iznosi u citiranom pasusu, procjena su Svjetske banke i nalaze se u *World Development Report*, 1999/2000, Vašington, DC str. 230-231).

²⁷⁵ Zoran Vidojević, *Kuda vodi globalizacija*, *Op. cit.*, str. 43.

globalnom planu. Globalizacija siromaštva, povećanje socijalne nejednakosti²⁷⁶, degradacija socijalne države, povećanje nezaposlenosti (do koje dolazi usljed automatizacije i potrebe da se smanje troškovi, a zarad ekonomske efikasnosti i profita, koji postaju cilj po sebi. Tehnološki napredak, paradoksalno, umjesto da bude u službi boljeg života pojedinaca, predstavlja prijetnju i vodi nezaposlenosti), samo su neke od kvantitativnih promjena koje se dešavaju na globalnom planu. Da bi osigurao solidarnost građana države, demokratski proces, između ostalog, mora očuvati legitimitet preko svojih rezultata. Dakle, „da bi ostao izvor solidarnosti, status građanina države mora očuvati upotrebnu vrednost i isplatiti se u valuti socijalnih, ekoloških i kulturnih prava“.²⁷⁷ Da bi koheziona snaga građanskog nacionalnog identiteta bila manje opterećena i dovedena u pitanje od strane etničkih zajednica, unutar nacionalne države bitno je da demokratija uživa legitimitet. Procesi globalizacije podrivaju, po Habermasu, legitimitet demokratije. Mi bismo rekli da aktuelna, neoliberalna forma globalizacije, odnosno posljedice koje izazivaju procesi globalizacije podrivaju legitimitet demokratije. Na koji način? Upravo, po mišljenju Habermasa, status građanina prestaje biti isplativ, prije svega u valuti socijalnih prava. Nakon velike ekonomske krize tridesetih godina, kao odgovor na negativne posljedice neregulisanog, tržišnog kapitalizma dolazi do nastanka tri različite vrste kontrolisanog kapitalizma karakteristične za Ameriku, Japan i zapadnoevropske države. U pitanju su istovremeno i tri različita oblika države blagostanja. Aktivna socijalna politika i razgranat aparat socijalne države postaje garant pune zaposlenosti, podizanja životnog standarda i široke mreže socijalne zaštite. Redistribucija prihoda koju vrši država smanjuje socijalne nejednakosti. Međutim, ubrzo dolazi do krize i dekonstrukcije države blagostanja i to je posljedica nekoliko različitih uzroka. Najprije, *forme* koju je dobila. Država se pretvorila u veliki birokratski aparat na čije je održavanje trošeno mnogo sredstava i svojim intervencionizmom počela je da guši društvo, sputava ličnu inicijativu i autonomiju ekonomskih aktera. Sa druge strane, i njeni uspjesi postaju uzrok fiskalne krize. Naime, zahvaljujući intervencionizmu države u obezbjeđivanju socijalne sigurnosti i besplatnom obrazovanju, kao i moći sindikata koji osigurava stabilno povećanje nadnica u skladu sa rastom produktivnosti, dolazi do rasta

---

²⁷⁶ Ne samo između zemalja, već i unutar bogatih društava. U trima zemljama, koje su najdosljednije sprovodile neoliberalnu ekonomsku politiku, SAD, Velikoj Britaniji i Novom Zelandu, socijalna nejednakost povećavala se mnogo brže nego u drugim zemljama OECD-a.

²⁷⁷ Jürgen Habermas, *Postnacionalna konstelacija*, Beograd, Otkrovenje, 2002, str. 81.

cijene radne snage. Usljed toga povećavaju se *troškovi proizvodnje* i profit se smanjuje. Pitanje da li ograničiti profit ili smanjiti troškove, kapital rešava udarom na socijalnu državu. Smanjivanje izdataka za socijalnu zaštitu i nezaposlene, školovanje i zdravstvo, vodi, međutim, novom siromaštvu. Slično se dešava i na globalnom planu.²⁷⁸ Izbor sa kojim se suočavaju vlasnici kapitala je: žrtvovanje profita ili socijalnog pakta, socijalnih prava, koja radnu snagu čine skupljom i stoga nekonkurentnom na globalnom tržištu. Da bi ostale konkurentne na globalnom tržištu, kompanije su prinuđene da povećaju produktivnost i smanje troškove oslobođanjem od radne snage. Takođe, države da bi ostale globalno konkurentne i privukle kapital, ne smiju biti mnogo „skupe“. Kao što piše Pečujlić, kejnzijanska forma postaje neodrživa, a neoliberalna neizbježna. Početkom osamdesetih godina, dakle, dešava se prevlast neoliberalne forme globalizacije. Osvajajući najprije komandne pozicije u okviru nacionalnih država, početkom devedesetih, „njena doktrina „strukturalnog prilagođavanja“ postaje kamen temeljac preuređenja svetske ekonomije“.²⁷⁹

Nekoliko je novih, snažnih izvora efikasnosti: masovna deregulacija, privatizacija i liberalizacija kapitala. Njegovo prenošenje iz ruku države u ruke privatnih preduzetnika i neumorna konkurencija u trci za što većim profitom, najbolja su garancija maksimalne ekonomske efikasnosti. Globalna konkurentnost podrazumijeva stalnu inovativnost i smanjivanje troškova. Deregulacija kapitala i gubljenje kontrole od strane države, finansijsko disciplinovanje društva i smanjivanje ekonomske pomoći zemljama u razvoju, takođe su značajni izvori ekonomske efikasnosti i superiornosti. Skriveni izvor je i smanjivanje socijalnih davanja, javnih izdataka za socijalnu zaštitu, zdravstvo i školovanje.²⁸⁰ Dakle, jedan

---

²⁷⁸ „Uspom novoindustrijalizovanih zemalja...prodor društava jeftine radne snage i niskih proizvodnih troškova na globalnu ekonomsku arenu, pretvara se u Damoklov mač nad glavom korporacija svetskog „centra“.“ Miroslav Pečujlić, *Globalizacija – dva lika sveta*, Beograd, Gutenbergova galaksija, 2002, str. 96.

²⁷⁹ *Ibid.*, str 100.

Osvajanje komandnih pozicija na nivou nacionalne države vezano je za gubljenje veoma značajne pozicije radničke klase, koja je u eri države blagostanja bila praktično punopravni partner države i poslodavaca. Trougao: vlada – sindikat – poslodavac odlučivao je o ekonomskom životu zemlje. Međutim, pad pozicije radničke klase dešava se kao posljedica nekoliko uzroka: nestanka industrijskog društva (i prelazak u doba kvalitativno drugačijeg, postindustrijskog, programiranog društva), uspona moderne tehnologije koja smanjuje potrebu za velikim brojem radnika, kao i uspona globalne konkurencije i neoliberalne forme ekonomskog života. Masovno seljenje kapitala i proizvodnih pogona, o čemu je bilo riječi ranije u radu, dovodi do otpuštanja velikog broja radnika u „centru“. Posljedica ovih promjena jeste promjena socijalne piramide danas i nepostojanje ravnopravnih rivala globalnoj eliti moći).

²⁸⁰ „Povećanje nadnica, zaštita prirode, zdravstveno osiguranje – sve što podiže cijenu proizvodnje i korporacije čini manje konkurentnim – prijetnja je našoj ekonomiji. Da bismo održali ekonomiju u globalnoj borbi za preživljavanje, moramo da napustimo dobar život“

krug izvora ekonomske efikasnosti jeste povećana preduzumljivost, motivacija i konkurentnost, slobodna cirkulacija kapitala, povećano finansijsko disciplinovanje društva. Drugi krug čine skriveni izvori ekonomske efikasnosti i povećanja profita: izbjegavanje plaćanja ili smanjivanje poreza, sužavanje socijalnih prava, prava na zdravstvenu zaštitu i smanjivanje ulaganja u obrazovanje. Promjene do kojih dolazi u ovoj oblasti, iako odgovaraju uskom krugu ekonomske elite, nepovoljne su sa aspekta društvenih potreba. Za razliku od projekta „države blagostanja“ i socijalnog kapitalizma, u kome je povećavanje bogatstva praćeno njegovom redistribucijom na široke slojeve stanovništva, neoliberalna formula uvećava bogatstvo uske elite i povećava socijalnu nejednakost.

5.2. Etnonacionalistički pokreti u razvijenim zapadnoevropskim državama

Drugi ključni oblik u kom etničko i nacionalno postaju izraženi u uslovima globalizacije, jeste porast etnonacionalističkih pokreta usmjerenih ka uobličavanju sopstvenog nacionalnog identiteta na etničkim osnovama (sa ili bez težnje za formiranjem nacionalne države). S obzirom na to da je o prirodi multikulturalističkih zahtjeva koje državi upućuju nacionalne manjine već bilo riječi, ovdje će pažnja biti usmjerena na promjene u sferi nacionalne države, do kojih dovode procesi globalizacije u različitim dimenzijama. U ekonomskoj, političkoj i kulturnoj dimenziji, te promjene su dovele do slabljenja moći nacionalnih država i olakšale bujanje podržavnih partikularnih identiteta. Jedan od pokazatelja gubljenja moći nacionalne države u sferi ekonomije jeste nova *fiskalna kriza*,

---

Morris D., *Free Trade: The Great Destroyer*, u: Jerry Mander, Edvard Goldsmith, (ed.), *Globalizacija-argument protiv*, Beograd, Clio, str. 107.

Više i u: Ruud Koopmans, „Trade-Offs between Equality and Difference: Immigrant Integration, Multiculturalism and the Welfare State in Cross-National Perspective“, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 36, No. 1, 2009.

koja pogađa i najbogatije države.²⁸¹ Vlade su sve manje u stanju da osiguraju proizvodnu bazu za stvaranje prihoda u okvirima svoje države. Multinacionalne korporacije, u kojima je smještena glavnina kapitala (sa tendencijom daljeg ukрупnjavanja), nalaze područja sa najmanjom stopom oporezivanja širom planete i na taj način izbjegavaju plaćanje visokih poreza. Nova fiskalna kriza države, koja zahvata i najbogatije i najjače među njima, povećava zavisnost vlada država od globalnog tržišta kapitala, stranih ulaganja i međunarodnog okruženja. Ili, kako bi to Habermas slikovito opisao: „danas su pre države smeštene unutar tržišta nego što su nacionalne ekonomije smeštene u državne granice“.²⁸² Finansiranje države sada zavisi od tokova na svjetskom tržištu.

Globalizacija proizvodnje i ulaganja na još jedan način slabi nacionalnu državu, ugrožavajući same temelje njenog legitimiteta, tako što izaziva *razgradnju države blagostanja*.²⁸³ Budući da je imperativ funkcionisanja multinacionalnih korporacija ostvarivanje što većeg profita, smanjivanje troškova radne snage jedan je od načina za njegovo postizanje. Povećava se nezaposlenost i proizvodnja se seli u zemlje u kojima je cijena radne snage jeftinija i obaveze prema zaposlenima manje. Zahvaljujući informacijskoj tehnologiji preduzeća mogu poslovati na različitim mjestima i pri tom ostati povezana sa globalnim proizvodnim mrežama i tržištima. Nacionalne države, pak, usljed fiskalne krize sa kojom se suočavaju, da bi smanjile troškove, smanjuju izdatke za socijalnu i zdravstvenu zaštitu. Takođe, troškovi socijalne zaštite postaju negativno konkurentni usljed toga što se smanjuje jaz u nivou produktivnosti i ponuđenog kvaliteta između radnika u različitim državama, kao i usljed nemogućnosti razvoja nekog oblika protekcionizma radi zaštite domaće proizvodnje, naglašava Kastels.

Svjetska trgovinska organizacija razvija sisteme kontrole radi otkrivanja i kažnjavanja izvora prepreka slobodnoj trgovini. Isto se dešava i u zemljama u razvoju. Da bi dobile zajmove od MMF-a i Svjetske Banke, one moraju sprovesti niz mjera oličenih u Vašingtonskom konsenzusu, kao što su uvođenje kontrole nadnica i redukcije izdataka za socijalnu i zdravstvenu zaštitu. U takvim uslovima, u situaciji kada se glavna tržišta kapitala,

---

²⁸¹ Manuell Kastels, *Moć identiteta*, *Op. cit.*, str. 252.

²⁸² Jirgen Habermas, *Evropska nacionalna država pod pritiskom globalizacije*, u: Nova srpska politička misao, vol. VII, no. 3-4. str. 139.

O etnonacionalističkim pokretima vidjeti i: Alan, B. Anderson, „Ethno-Nationalism in Canada and Western Europe“, in: Ralph, R. Premdas, Alan B. Anderson (ed.), *Secessionist Movements in Comparative Perspective*, London, Pinter Publisher, 1990.

robe i usluga sve više povezuju u svjetskim razmjerama, malo je prostora za državu blagostanja, koja bi bila bitno drugačija od ostalih. Kastels stoga zaključuje da je nacionalna država sve nemoćnija što se tiče nadzora nad monetarnom politikom i odlučivanja o proračunu, organizacije proizvodnje i trgovine, ubiranja poreza na dobit, a manje su joj mogućnosti i u području sprovođenja aktivne socijalne politike. Denacionalizacija teritorije i decentralizacija suvereniteta ključne su promjene kojima rezultira uticaj procesa globalizacije na nacionalnu državu u sferi ekonomije, smatra Saskia Sasen. Tri su komponente globalne ekonomije koje vrše denacionalizaciju teritorije i izmiču kontroli države - prethodno pomenuta geografska disperzija i seljenje kapitala; nastanak novih transnacionalnih pravnih režima i virtuelizacija ekonomske djelatnosti u vidu stvaranja elektronskih prostora u okviru kojih se vrše transakcije ogromnog obima. Ograničavanje kontrole nacionalnih država nad ekonomskom politikom dovodi državu u jednu vrlo kontradiktornu poziciju.

Sa jedne strane, mora da privuče globalni kapital i inostrane kreditore: „vlade moraju da se prilagode i harmonizuju protržišne politike, poreske politike, ali neretko i da povećaju svoja zaduživanja“.²⁸⁴ Taj proces je, sa druge strane, praćen smanjivanjem izdataka za socijalnu i zdravstvenu zaštitu, javnu potrošnju i upliva države u ekonomiju. „Od nje se očekuje da reguliše aktivnosti korporativnog kapitala u nacionalnom interesu, pri čemu je istovremeno primorana da, opet u nacionalnom interesu, stvara dobru poslovnu klimu koja će podstaći finansiranje transnacionalnim i globalnim kapitalom a sprečiti (sredstvima koja ne podrazumevaju kontrolu razmene) da kapital odleti ka zelenijim i profitabilnijim pašnjacima“.²⁸⁵

U suštini, riječ je o vrlo teškoj poziciji u kojoj se nalazi država. Fiskalna kriza i gubljenje stabilnih poreskih prihoda, redukcija izdataka za socijalnu i zdravstvenu zaštitu, nemogućnost vođenja aktivne socijalne politike, stavljaju državu u jednu kontradiktornu poziciju, između očekivanja kapitala i očekivanja građana i gomilanja socijalnih problema. Navedene okolnosti, između ostalih, stvaraju pogodan ambijent za bujanje etnonacionalističkih zahtjeva različitih nacionalnih grupa unutar država. Članovi ovih

---

²⁸⁴ Slaviša Orlović, *Globalizacija – svet međupovezanosti i međuzavisnosti*, str. 59., u: Jovica Trkulja (ur.), *Iskušnja globalizacije – globalizacija, evropeizacija i nacionalni identitet*, Kikinda, SO Kikinda/NB „Jovan Popović“, 2003.

Više o mjerama koje preduzima država koja želi da privuče slobodni kapital vidi u: Philip Cerny, *The Changing Architecture of Politics: Structure, Agency and Future of the State*, London, Sage, 1990.

²⁸⁵ D., Harvey *The Condition of Postmodernity*, Oxford, Blackwell, 1989; nav. prema: Kejt Neš, *Savremena politička sociologija*, Op. cit., str. 62.

zajednica nerijetko dolaze do zaključka da država gubi kapacitet da na njihove zahtjeve odgovori na pravi način i zaštiti njihove interese.

5.3. Transnacionalne zajednice

Na početku ovog poglavlja navedeno je Šolteovo izdvajanje transnacionalnih zajednica kao jednog od oblika manifestovanja nacionalnog u uslovima globalizacije. Razmatrajući problem građanstva u savremenoj Evropi i njegovu multikulturnu varijantu, Majkl Lister (Michael Lister) i Emili Pija (Emily Pia) izdvajaju nekoliko najvažnijih stvari koje se tiču etnokulturnih manjina i njihove integracije.²⁸⁶

1. Pravo na upotrebu jezika zajednice u obrazovnom sistemu i javnom sektoru;
2. Sloboda vjeroispovijesti i mogućnost slobodnog upražnjavanja religijskih rituala i praksi;
3. Pristup državljanstvu zemlje u kojoj se ima mjesto prebivališta;
4. *Mogućnost dvojnog državljanstva;*
5. Sloboda izražavanja kulturnog identiteta;
6. Pristup odgovarajućim uslovima stanovanja bez diskriminacije;
7. Odsustvo rasizma i svih oblika diskriminacije;
8. Mogućnost da pripadnici etnokulturnih manjina donose odluke od značaja za očuvanje njihovog identiteta (kurziv D.V).

Procesi globalizacije donose promjene u pogledu identiteta i mijenjaju karakter tradicionalnog shvatanja pripadnosti nacionalnoj državi. Te promjene se prvenstveno ogledaju u pojavi različitih oblika transnacionalnih zajednica, dijaspore i hibridnih identiteta. Takođe, na tragu ovih promjena, sve više se govori o postnacionalnom građanstvu (*postnational citizenship*).²⁸⁷ Potrebno je, najprije, pojasniti prirodu transnacionalnih

---

²⁸⁶ Michael Lister, Emily Pia, *Citizenship in Contemporary Europe*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2008, p. 56.

²⁸⁷ „The emergence of transnational political structures and the proliferation of transnational political activity, coupled with the internationalization of human rights in the era of globalization, have led some

zajednica, dijaspore i hibridnih identiteta i nakon toga pozabaviti se pitanjem postnacionalnog (transnacionalnog) građanstva u njegovim različitim aspektima, a u svjetlu promjena koje izazivaju procesi globalizacije.

Razmatranje koncepta multikulturalizma u dobu globalizacije neodvojivo je od razumijevanja novih trendova i tendencija povezanih sa globalnim migratornim tokovima, poput nastanka transnacionalnih zajednica. Transnacionalne zajednice i dijaspore predstavljaju izazov za postojeći nacionalno-državni okvir u identitetskom, pravnom i političkom smislu. Različite su forme koje transnacionalizam može zadobiti u privatnoj i javnoj sferi: od mreže odnosa između članova porodice u zemlji prijema i zemlji porijekla, mreže poslovnih kontakata pa do prožimanja javnih sfera, političkih identiteta i organizacija zemalja prijema i porijekla, sa značajnim posljedicama za obje.²⁸⁸ Da bi istakli činjenicu da pripadnici imigrantskih zajednica u uslovima globalizacije na neki način egzistiraju između zemlje prijema i svoje matične zemlje, pojedini autori upotrebljavaju i pojmove „transnacionalna društvena polja“ (*transnational social fields*) i „transnacionalni društveni prostori“ (*transnational social spaces*). Tomas Fejst (Thomas Faist), opisuje transnacionalne društvene prostore na sljedeći način: „Transnational communities characterize situations in which international movers and dense and strong social and symbolic ties connect stayers over time and across space to patterns of networks and circuits in two countries... Such communities without propinquity do not necessarily require individual persons living in two worlds simultaneously or between cultures in a total „global village“ of de-territorialized space. What is required, however, is that communities without propinquity link through exchange, reciprocity, and solidarity to achieve a high degree of social cohesion and a common repertoire of symbolic and collective representations“.²⁸⁹

---

academics to argue for postnational citizenship. The invocation of postnational citizenship raises questions about the nation-state based approach to citizenship and takes into account a multiplication of non formal political participation and the deterritorialisation of citizenship practices and identities“.

Ibid., p. 58.

²⁸⁸ Ruud Koopmans, Paul Statham, *How National Citizenship Shapes Transnationalism*, u: Christian Joppke, Ewa Morawska, *Op. cit.*, p. 196.

²⁸⁹ Thomas Faist, *The Volume and Dynamics of International Migration and Trans-national Social Spaces*, Oxford, Oxford University Press, 2000, p. 207-208, preuzeto iz: Peter Kivisto, *Multiculturalism in a Global Society*, *Op. Cit.*, p. 38.

Na sličan način transnacionalizam i transnacionalne zajednice pokušava da objasni i Alesandro Portes (Alejandro Portes): „While back and forth movements by immigrants have always existed, they have not acquired until recently the critical mass and complexity necessary to speak of an emergent social field. This field is composed of a growing number of persons who live dual lives: speaking two languages, having homes

Fej Sadviks (Fay Sudweeks) i Čarls Es (Charles Ess) definišu transnacionalne zajednice kao zajednice koje prevazilaze nacionalne granice i rezultat su procesa globalizacije, prvenstveno u informatičko-tehnološkoj dimenziji, i njome izazvane kompresije vremena i prostora. Sredstva elektronske komunikacije kao i sredstva prevoza omogućavaju razvoj *suprateritorijalnih* oblika globalnosti, ukoliko upotrijebimo Šolteovu terminologiju. Rekonfiguracija društvene geografije je najvažnije obilježje savremene globalizacije po Šolteu. U skladu sa tim, on globalizaciju u užem smislu definiše kao *respacijalizaciju*, naglašavajući tendencije deterritorijalizacije i uspona suprateritorijalnosti.²⁹⁰ Kvalitativna novina savremene globalizacije je, dakle, razvoj suprateritorijalnih prostora. Takođe, iako transplanetarne veze između ljudi nijesu specifičnost druge polovine XX vijeka, one su mnogo češće, intenzivnije i uključuju mnogo veći broj ljudi. Obim komunikacije, investicija, putovanja, finansija i trgovine, značajno se razlikuje od onoga što je bilo karakteristično za ranije periode u istoriji. Opšti pokazatelj navedenih promjena jeste CSGR Indeks globalizacije za svijet kao cjelinu, koji pokazuje impresivan porast od 0,18 u 1982. godini do 0,40 u 2001. godini.²⁹¹ Pri tom, rast globalnih komunikacija i putovanja je naročito izražen. Pojedinci, članovi transnacionalnih zajednica, usvajaju i prenose kulturne i političke karakteristike zemalja sa kojima su povezani. Oni najčešće govore više jezika i imaju nekretnine, kako u zemlji porijekla, tako i u zemlji prijema.²⁹²

Transnacionalne zajednice komplikuju ustaljeno razumijevanje imigracije i nacionalnog identiteta. Kivisto izdvaja tri dimenzije transnacionalizma, odnosno, razmatra fenomen transnacionalnog u trima sferama globalizacije: ekonomskoj, političkoj i kulturnoj. U ekonomskoj sferi, transnacionalno se manifestuje na različite načine. Za nas su najinteresantnije one manifestacije koje doprinose očuvanju etničkog, poput povezanosti ekonomskih preduzetnika na osnovu etničke pripadnosti u obliku određenih ekonomskih enklava koje održavaju veze sa matičnom zemljom. Primjer za to jesu kubanski preduzetnici u Majamiju. Fenomen, koji takođe doprinosi očuvanju etničkog, su tzv. *etničke niše* (*ethnic*

---

in two countries, and making a living through continuous regular contact across national borders“ (kurziv D.V).

Portes Alejandro, Luis E. Guarnizo, Patricia Landolt, 'The Study of Transnationalism: Pitfalls and Promise of an Emergent Research Field', *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 22, No. 2, p. 217, preuzeto iz: Ibid., p. 38.

²⁹⁰ Jan Art Šolte, *Globalizacija, Op. Cit.*, str. 60.

²⁹¹ Podaci dostupni na: <http://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/csgr/index/guide/characteristics> (25.08.2013)

²⁹² Fay Sudweeks, Charles Ess, 'Global Cultures, Communities, Communication and Transformation', *The Public*, Vol. 6, No. 4, 1999, p. 5.

niche). U pitanju je pojam koji je prvi upotrijebio Rodžer Voldinger (Roger Waldinger).²⁹³ Etničke niše nastaju kao posljedica prirode migracija koja je mrežnog tipa (network-based nature of migration) i koja izaziva grupisanje imigranata unutar specifičnih ekonomskih aktivnosti. Tačnije, pojedinci obavljaju istu ili sličnu vrstu poslova zajedno sa onima sa kojima dijele etnički identitet. Ovakve etničke niše mogu rezultirati dostignućima koja su iznad prosjeka, ali i obrnuto. Jevreji ilustruju prvu, a Latino-Amerikanci drugu situaciju.

Fenomen transnacionalnih zajednica u političkoj dimenziji, manifestuje se na različite načine. Alesandro Portes izdvaja situacije u kojima se prethodno pojašnjene ekonomske enklave ili etničke niše, pretvaraju u političke zajednice.²⁹⁴ Zahvaljujući inicijativi ekonomski moćnih preduzetnika i političkih partija dešava se da i državni organi zemlje porijekla, otvaranjem različitih kancelarija, nastoje obezbijediti finansijsku i izbornu podršku imigrantskih zajednica u zemlji prijema. Sa druge strane, imigrantske zajednice u zemlji prijema, često se politički organizuju i vrše pritisak na vladu zemlje porijekla, radi ostvarivanja određenih ciljeva.²⁹⁵ Kubanski i imigranti iz Dominikanske republike u Njujorku, su tokom 80-tih zahtijevali pravo glasa u matičnim zemljama i nastojali da dobiju

---

²⁹³ Roger Waldinger, *Strangers at the Gates*, p. 18, in: Roger Waldinger (ed.), *Strangers at the Gates: New Immigrants in Urban America*, Berkeley, University of California Press, 2001, preuzeto iz: Peter Kivisto, *Multiculturalism in a Global Society*, *Op. cit.*, p. 39.

²⁹⁴ Alejandro Portes, *Global Villagers: The Rise of Transnational Communities*, *American Prospect*, Vol. 7, No. 25, March/April, 1996, p. 74.

²⁹⁵ Portes navodi primjer lokalne zajednice Tikuani u Meksiku koja je imala problem snadbijevanja čistom pijaćom vodom. U cilju njegovog rješavanja, članovi zajednice obratili su se Komitetu za pijaću vodu Tikuane (Ticuani Potable Water Committee), koji je donacijama obezbijedio potrebnu infrastrukturu i direktno učestvovao u rješavanju ovog problema, iako se nalazio u Bruklinu (Njujork). *Ibid.*, p. 75.

Inače, i na ovom mjestu važno je istaći Portesovo izdvajanje specifičnosti transnacionalnih zajednica kao onih čiji članovi vode neku vrstu dvostrukog života i imaju podijeljen identitet: „The result of this process is the transformation of the original pioneering economic ventures into transnational communities that include an increasing number of people who lead dual lives. Members are, at least, bilingual, move easily between different cultures, frequently maintain homes in two countries, and pursue economic, political and cultural interests that require a simultaneous presence in both“. *Ibid.*, p. 75.

Akanmu G. Adebajo (Akanmu G. Adebayo) i Olutajo C. Adesina (Olutayo C. Adesina) definišu transnacionalizam u sličnom tonu i to kao „Processes by which immigrants build social fields that link together their country of origin nad the country of settlement“. (Olutayo C. Adesina, Akanmu G. Adebayo (ed.), *Globalization nad Transnational Migration: Africa and Africans in the Contemporary Global System*, Cambridge Scholars Publishing, 2009, p. 3).

Takođe, grupa socijalnih antropologa daje sljedeću definiciju transnacionalizma: „We define „transnationalism“ as the processes by which immigrant forge and sustain multi-stranded social relations that link together their societies of origin and settlement. We call these processes „transnationalism“ to emphasize that many immigrants today build social fields that cross geographic, cultural and political borders... An essential element is the multiplicity of involvements that transmigrants sustain in both home and host societies...“. (Linda G. Basch, Nina Glick Schilier, Cristina Blanc-Szanton, *Nations Unbound: Transnational Projects, Post-colonial Predicaments and De-territorialized Nation-States*, Langhorne, Gordon and Breach, 1994, p. 6).

podršku njihovih vlada u želji da promijene negativnu sliku koju je javnost u SAD-u imala o njima.

Drugo važno pitanje koje se tiče transnacionalnog u političkoj dimenziji globalizacije, jeste pitanje kako transnacionalne zajednice transformišu našu ustaljenu predstavu o građanstvu. Kakva je posljedica činjenice da postoji značajan broj ljudi podijeljenog identiteta, koji su (n)i „tamo“ (n)i „ovamo“, sa tendencijom njegovog daljeg povećanja sa daljim napredovanjem globalizacije? Iz jedne perspektive, ovakve zajednice negativno utiču na koheziju zajedničkog nacionalnog, političkog identiteta i erodiraju osjećaj pripadnosti jednom nacionalnom i političkom biću. Kao takve, one su direktna prijetnja integraciji imigrantskih zajednica u društvo prijema. Potrebno je voditi računa o tome da etnokulturne zajednice i društvo u cjelini, nijesu statične kategorije i ignorisanje te činjenice u uslovima globalizacije, značilo bi duboko nerazumijevanje stvarnosti. U ovom kontekstu, po Portesu, transnacionalne zajednice, dvojno državljanstvo, pluralitet i višedimenzionalnost identiteta, pokazatelj su pravca u kom će se etnokulturne zajednice, i društvo u cjelini, kretati u nastupajućem periodu. Svako nastojanje da se suzbije i ograniči razvoj transnacionalnih zajednica, unaprijed je osuđeno na propast.²⁹⁶ Dakle, sa povećanjem broja imigranata, koji će nastojati da definišu svoj identitet pripadnošću i zemlji porijekla, i zemlji prijema, povećavaće se i obim transnacionalnih zajednica. Njihova spremnost na aktivno učestvovanje u društvenom, političkom i kulturnom životu obje zemlje i potreba da im se to, od strane država omogući, reflektuje se na promjene u sferi državljanstva i nacionalnosti. Oko polovine nacionalnih država danas omogućava posjedovanje dvojnog državljanstva, a druga polovina će se takođe kretati u istom pravcu, smatra Tomas Fejst. O problematizaciji članstva u nacionalnoj državi, zahvaljujući ovim novim okolnostima, biće riječi malo kasnije. Na ovom mjestu važno je skrenuti pažnju i na fenomen transnacionalnog u kulturnoj sferi, pored političke i ekonomske.

Transnacionalno je locirano u tzv. „transnacionalnim poljima“ (transnational fields), koja povezuju dvije ili više nacionalnih država koje obezbjeđuju identitete i omogućavaju ostvarivanje interesa imigranata. Transnacionalne zajednice jedna su od specifičnosti

---

²⁹⁶ Portes piše: „The existing global social networks are too strong, the growth of distance-shrinking technology too fast. Even advanced countries have not been able to control immigrant populations... Attempt to turn back the clock in the name of a more familiar and secure social order often ends up producing even worse, unintended consequences“. Alejandro Portes, *Global Villagers: The Rise of Transnational Communities*, *Op. Cit.*, p. 77.

savremenih migracija, omogućene, prije svega, tehnološko-informatičkom dimenzijom globalizacije. Čine ih uglavnom imigranti, njihova rodbina i prijatelji. Portes naglašava da savremeni imigranti napuštaju svoje matične zemlje najčešće, ne zato što tako hoće, nego zato što tako, na neki način, moraju. Savremena imigracija, po njegovom mišljenju, rezultat je trendova koji su inherentni ekspanzivnoj i dinamičnoj prirodi kapitalizma. Najprije, društveni i historijski razlozi doveli su do nedostatka radne snage u razvijenim zemljama, naročito određenih profila, poput medicinskih tehničara i inženjera u SAD-u ili skandinavskim zemljama (takođe, domaći radnici često odbijaju poslove koji su slabo plaćeni (low-paid menial jobs) i na listi nepoželjnih). Drugi trend tiče se uticaja i proboja razvijenih društava u nerazvijena putem direktnih investicija, prenošenjem karakteristika potrošačkog društva i njegovih standarda, kao i širenjem popularne, masovne, potrošačke kulture.²⁹⁷

Razmatrajući strukturu i posljedice transnacionalnih zajednica u eri globalizacije, Portes idvaja dvije ključne karakteristike savremenih migracija koje istovremeno, predstavljaju i najvažnije razlike u odnosu na ranije migratorne talase u pogledu nastanka stransnacionalnih zajednica. Kao prvo, u tzv. klasičnom periodu migracija, obilje relativno dobro plaćenih poslova u industriji omogućilo je formiranje stabilne radničke klase u okviru etničkih zajednica. U uslovima relativno sigurnih i stabilnih radnih mjesta, nastojanja da se poslovna šansa traži u preduzetničkim vodama, bila su manje izražena. Nausprot tome, današnja situacija u kojoj su poslovi dosta nesigurni i često minimalno plaćeni, ohrabruje i podstiče imigrante u traganju za alternativnim oblicima ekonomskih poslovanja. Drugo, sredstva elektronske komunikacije i revolucija u transportu omogućavaju savremenim imigrantima da premoste kulturni jaz između zemlje porijekla i zemlje prijema, što ranije jednostavno nije bilo moguće. Tri karakteristike ovog savremenog perioda su posebno izražene kada se razmatra problem transnacionalnosti, smatra Portes. To su: skoro trenutačni karakter komunikacije između udaljenih područja i ljudi između različitih zemalja (Šolte će tu karakteristiku označiti kao *transsvjetsku trenutačnost*), zatim broj ljudi koji su uključeni u ove tokove i transnacionalna polja, i, najzad, tendencija daljeg povećanja obima i značaja transnacionalnih polja, kako globalizacija bude napredovala.²⁹⁸ Dakle, elektronska

---

²⁹⁷ Alejandro Portes, *Globalization from below: The Rise of Transnational Communities*, Princeton University, 1997, p. 5.

²⁹⁸ "Airplanes, telephones, fax machines and electronic mail facilitate contact and exchange among common people on a scale incommensurate with what could be done a century earlier. For this reason, and given the

komunikacija, kojoj su svojstveni „kompresija vremena“ i unaprijeđena sredstva prevoza, koja izazivaju „kompresiju prostora“, omogućava nastanak i razvoj transnacionalnih zajednica, kao specifičnosti savremenih migracija u uslovima globalizacije.

Ono što je veoma važno, sa aspekta teme rada, jeste konceptualna bliskost transnacionalizma i multikulturalizma, za razliku od njegovog odnosa prema asimilaciji i kulturnom (etničkom) pluralizmu. Oslanjajući se na radove Frederika Barta (Frederik Barth), Tomas Fejst naglašava da asimilacija i kulturni pluralizam dijele shvatanje kulture kao „kontejnera“ (pri čemu asimilacija podrazumijeva razvodnjavanje i, na neki način, izbacivanje njegovog sadržaja, dok je kulturnom pluralizmu imanentno njegovo zadržavanje u postojećem okviru) koje nije naročito uklopljivo sa fenomenom transnacionalizma. U prvom slučaju, očuvanje kulturnog identiteta ne smatra se posebno značajnim ciljem, a asimilaciju najbolje ilustruje slika „iskorijenjenog“ („*uprooted*“). Kulturni pluralizam, pak, slijep je za transkulturne tokove, hibridizaciju i sve one procese koji onemogućavaju očuvanje etnokulturnog identiteta u njegovoj čistoti i autentičnosti. To nije bilo svojstveno nacionalnom i etničkom identitetu ni u ranijim periodima, a pogotovo nije njihova karakteristika u uslovima globalizacije. Model kulturnog pluralizma najbolje ilustruje i opisuje termin „presadeno“ („*the transplanted*“). Multikulturalizam i transnacionalizam, zahvaljujući činjenici da uključuju element izbora i uvažavaju činjenice pluralizacije pripadnosti i višedimenzionalnosti identiteta, upućuju na promjene koje donosi promjena konteksta. Fejst tu promjenu ilustruje pojmom „preobraženo“ („*the translated (people)*“).²⁹⁹

Pitanje nastanka i značaja transnacionalnih zajednica neodvojivo je od šireg koncepta društvenog prostora, koji postaje interesantan sociolozima, posebno u posljednjih par decenija XX vijeka. Šolte u definisanju globalizacije polazi od redefinisavanja društvenog prostora kao ključne promjene u ovom periodu, i označava je kao *respacijalizaciju*. Globalizacija donosi rekonfiguraciju društvene geografije porastom transplanetarnih veza

---

economic political and cultural incentives to do so, more immigrants and their home country counterparts have become involved in transnational activities. Once the process begins, it can become cumulative so that, at a given point, it can turn into “the thing, to do” not only among the pioneers, but even among those initially reluctant to follow this path”. Alejandro Portes, *Globalization from below: The Rise of Transnational Communities*, *Op. cit.*, p. 18.

²⁹⁹ „Migrants are continually engaged in translating languages, culture, norms, and social and symbolic ties. Trans-lated people are situated in diverse context“. (Thomas Faist, *Transnational Social Spaces Out of International Migration: Evolution, Significance, and Future Prospects*, *Archives Europ. Social*, XXXIX, No. 2, 1998, p. 239, preuzeto iz: Petere Kivisto, *Multiculturalism in a Global Society*, *Op. Cit.*, p. 40.

između ljudi i tendencijom deterritorijalizacije. Iako, naravno, ovakvo određenje ne iscrpljuje složenost procesa globalizacije, može se reći da osvjetljava jedan važan aspekt savremenih procesa.

Fejst razlikuje tri tipa imigrantskog transnacionalizma: srodničke grupe (*kinship groups*), krugove (*circuits*) i zajednice (*communities*).³⁰⁰ Transnacionalne imigrantske zajednice čini mreža odnosa između sela, gradova i regiona u zemlji porijekla i zemlji prijema. Ono što je veoma važno jeste shvatiti da nacionalno i transnacionalno koegzistiraju u dijalektičkom odnosu. Prisutni su, dakle, istovremeno i ne radi se o progresivnom smjenjivanju nacionalnog transnacionalnim, što nerijetko potenciraju autori koji spadaju u grupu tzv. hiperglobalista. Transnacionalno ne smjenjuje nacionalno, niti transnacionalni, suprateritorijalni prostor zamjenjuje teritorijalno utemeljene odnose i identitete. Potrebno je proširiti postojeći analitički okvir, koji je ograničen na nacionalnu državu, na način što će se uvažiti novine u obliku transnacionalnih polja i prostora, koje donose procesi globalizacije.³⁰¹

Analizirajući različite dimenzije transnacionalnog, Džanin Dehinden (Janin Dahinden), poseban akcenat stavlja na transnacionalne prakse migranata koje razmatra kroz

---

³⁰⁰ Peter Kivisto, „Social spaces, transnational immigrant communities, and the politics of incorporation“, *Ethnicities*, Vol. 3, No. 5, 2003, p. 11.

Kivisto poredi transnacionalne zajednice i tzv. „zamišljene zajednice“, o kojima je pisao Benedikt Anderson (Benedict Anderson), a oslanja se na tipologiju koju je dao Stiven Brint (Steven Brint). Brint razlikuje nekoliko tipova zajednica, s obzirom na kontekst interakcije i povezivanja, osnovne motive koji su u osnovi interakcije i način povezivanja. Prema ovim kriterijumima, Brint razlikuje osam tipova zajednica, između ostalih i zamišljene zajednice (imagined communities) i virtuelne zajednice (virtual communities). Transnacionalne zajednice imaju dosta toga zajedničkog sa zamišljenim zajednicama, ali i sa virtuelnim zajednicama, budući da se oslanjaju na sistem elektronske komunikacije. Razlike su, takođe, veoma prisutne. Tako, zamišljene zajednice ne iziskuju visok stepen podrške onih koji im pripadaju, dok je to karakteristično za transnacionalne zajednice. Brint smatra da u okviru transnacionalnih zajednica treba očekivati veći stepen prilagodavanja i povinovnja, u odnosu na zamišljene zajednice (poput nacije). Postoji relativno jaka emocionalna identifikacija pojedinca sa transnacionalnom zajednicom, i ona je rezultat zajedničke istorije, tradicije, osjećanja zajedničke kolektivne sudbine itd. Zbog prirode etničkih privrženosti Brint smatra da je u ovim zajednicama stepen podrške i osjećaj solidarnosti između članova koji pripadaju istoj etničkoj zajednici, prilično visok. (Steven Brint, „*Gemeinschaft* Revisited: A Critique and Reconstruction of the Community Concept“, *Sociological Theory*, Vol. 19, No. 1, p. 10).

Transnacionalne zajednice posjeduju značajan kapacitet za mobilizaciju svojih članova radi kolektivne akcije, bilo da se radi o borbi protiv diskriminacije, angažovanju u društvenom i političkom životu matične zemlje ili pak o kontinuiranoj, uglavnom novčanoj, brizi za članove porodice koji su ostali u zemlji porijekla. To je razlog zbog kojeg bi neophodno bilo izgraditi određeni institucionalni okvir koji bi uvažio značaj i kompleksnost djelovanja ovih zajednica, smatra Kivisto.

³⁰¹ Jasmin Sojsal (Yasemin Soysal) dijeli ovo zapažanje i piše sljedeće: “Rather than treating national and transnational as stages in progress, we need to incorporate them into our theoretical frameworks as variables, and treat them as concurrent levels within which the current practices of citizenship and identity should be understood”. Yasemin Nuhoglu Soysal, “Citizenship and Identity: Living in Diasporas in Post-war Europe?”, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 23, No. 1, 2000, p. 13.

polja mobilnosti i lokaliteta. Transnacionalne formacije, naglašava ona, nastaju kao rezultat kombinovanja transnacionalne mobilnosti (*mobility*), s jedne strane, i lokalnosti (*locality*), sa druge.³⁰² Polazeći od ove dvije dimenzije, Dehinden izdvaja četiri idealna tipa transnacionalnog. U pitanju su idealnotipski, teorijski modeli koji se u praksi ne nalaze u čistom obliku, već se radi o mnoštvu prelaznih oblika između ova četiri idealnotipska teorijska modela. Prvi tip Dehinden imenuje kao lokalizovane transnacionalne formacije dijaspore (*localised diasporic transnational formations*). Slaba mobilnost i jake lokalne veze karakterišu ovaj prvi, idealnotipski model transnacionalnog. Drugi tip označava kao lokalizovane mobilne transnacionalne formacije (*localised mobile transnational formations*). Njih karakterišu izražena mobilnost, ali i ukorijenjenost u lokalnom. Transnacionalno pokretni (*transnational mobiles*) je treći tip transnacionalnog. Ovom tipu pripadaju migranti i grupe migranata koje karakteriše visok stepen mobilnosti, ali i nizak stepen ukorijenjenosti u lokalnom. I posljednji, četvrti tip, Dahinden označava konstrukcijom „transnacionalni autsajderi“ (*transnational outsiders*). Radi se o migrantima koji pokazuju nizak stepen mobilnosti, ali i nizak stepen ukorijenjenosti u lokalnom.³⁰³

Kivisto postavlja pitanje da li se i koliko transnacionalne zajednice imigranata razlikuju od klasičnih etničkih zajednica. Etničke zajednice definisane su pojedinačnim, nacionalnim društvenim prostorom, dok transnacionalne karakteriše egzistiranje u deteritorijalizovanom društvenom prostoru, zahvaljujući sredstvima elektronske komunikacije i savremenoj tehnologiji. Promjene koje donosi doba globalizacije uslovile su postojanje značajnih razlika između nekadašnjih i savremenih imigranata, o čemu je više bilo riječi ranije u radu.³⁰⁴

Za temu ovog rada veoma je važno razumjeti značaj koji politika multikulturalizma ima za jačanje transnacionalnih zajednica u uslovima globalizacije i njihovu egzistenciju

---

³⁰² Mobilnost (*mobility*) ona definiše kao pokretljivost u fizičkom smislu, dok pojam lokalnost (*locality*) upotrebljava u značenju ukorijenjenosti u političkom, ekonomskom i drugom smislu, u zemlji porijekla i/ili zemlji prijema. Janine Dahinden, *The Dynamics of Migrants' Transnational Formation: Between Mobility and Locality*, in: Rainer Baubock, Thomas Faist (ed.), *Diaspora and Transnationalism, Concepts, Theories and Methods*, Amsterdam University Press, Imiscoe Research, 2010, p 53.

³⁰³ Janine Dahinden, *The Dynamics of Migrants' Transnational Formation: Between Mobility and Locality*, in: Rainer Baubock, Thomas Faist (ed.), *Diaspora and Transnationalism, Concepts, Theories and Methods, Op. Cit.*, p. 53.

³⁰⁴ “Put simply, contemporary immigrants are different from their predecessors insofar as modern technology has intensified the rate and extent of circulation between homeland and migratory destination”. Peter Kivisto, “Social Spaces, transnational immigrant communities, and the politics of incorporation”, *Ethnicities*, Vol. 3, No. 5, 2003, p. 15.

uopšte. Činjenica je da nacionalne države, iako oslabljene procesima globalizacije u nekim dimenzijama, u oblasti politike državljanstva imaju i dalje odlučujuću ulogu, naglašava Kivisto. U ovom trenutku, u njihovoj nadležnosti je pitanje razlikovanja državljana od nedržavljana, one propisuju uslove pod kojima dolazi do prijema u državljanstvo i pored rasta transnacionalnih entiteta poput Evropske unije. Način sticanja državljanstva i uopšte, politika državljanstva jedne zemlje, može umnogome olakšati ili otežati vidljivost i razvoj transnacionalnih zajednica. Modifikacija režima državljanstva, prvenstveno u pravcu mogućnosti sticanja dvojnog državljanstva, postaje vrlo važna sa aspekta potrebe da se uvaži pluralnost identiteta pripadnika imigrantskih zajednica koji nastoje da očuvaju lojalnost i povezanost prema zemlji prijema, ali i zemlji porijekla.³⁰⁵ To je još jedna razlika između imigranata u ranijim periodima i savremenih migracija u uslovima globalizacije. U ranijim migratornim periodima, svaki oblik podijeljene lojalnosti ili pretpostavljeni manjak lojalnosti prema državi prijema, prouzrokovan odnosom prema zemlji porijekla, stavljao je pripadnike imigrantskih zajednica u vrlo nepovoljan položaj. Činjenica da savremeni imigranti održavaju veze sa matičnom zemljom i žele da očuvaju sopstveni etnokulturni identitet, nije nešto što bi, na bilo koji način a priori negativno uticalo na osjećaj pripadnosti zemlji prijema. Zemlje porijekla su, sa druge strane, zainteresovanije za pružanje podrške onima koji su emigrirali, u odnosu na ranije migratorne periode. Razlozi za to su mahom ekonomski i politički. Kivisto navodi primjer Dominikanske Republike koja je ozakonila dvojno državljanstvo, motivisana ekonomskim značajem koji dijaspora ima za državu. Dakle, države mogu olakšati ili otežati uspostavljanje i održavanje transnacionalnih povezanosti, u uslovima globalizacije. Razmatrajući politiku multikulturalizma sa aspekta „uklopljivosti“ u kompleksni kontekst koji stvaraju procesi globalizacije, Kivisto nastoji da naglasi važnost kako očuvanja etnokulturnog diverziteta i različitosti, tako i potrebe da se ne ugrozi jedinstveni identitet zemlje prijema. Tačnije, uspješna integracija u društvo prijema, posmatrana kroz prizmu koncepta liberalnog multikulturalizma, podrazumijeva ne samo očuvanje sopstvene etnokulturne posebnosti, već i prihvatanje ključnih institucija zemlje prijema, kao i najvažnijih vrijednosti liberalno-demokratskog društva. U tom smislu, on multikulturalizam ne doživljava kao suprotnost asimilaciji, već ga smatra jednim od oblika

---

³⁰⁵ „Such modifications of citizenship regimes open up the prospect that people might legitimately maintain loyalties and connections to both homeland and settlement nations“. Peter Kivisto, *Ibid.*, p. 22.

asimilacije koju upotrebljava kao sinonim za inkorporaciju. Nezavisno od terminoloških rješenja, jasno je da Kivisto pokušava da naglasi ono što je i u ovom radu označeno kao pitanje od krucijalne važnosti: Kako omogućiti očuvanje etnokulturnog diverziteta uz istovremeno jačanje i konsolidaciju onih vrijednosti i institucija koje čine srž zajedničkog, političkog, liberalno-demokratskog identiteta? U konceptu liberalnog multikulturalizma, oba cilja su podjednako značajna, neodvojiva jedan od drugog i neophodan uslov stabilnosti savremenih, multikulturnih društava. Bilo da je i formalno prihvaćena kao politika države (kao u slučaju Australije i Kanade) ili je u pitanju prihvatanje osnovnih načela koncepta i mehanizama primjene u praksi (SAD, Britanija), politika multikulturalizma kao forma inkorporacije (integracije), podrazumijeva prihvatanje određenog korpusa društvenih vrijednosti zemlje prijema uz istovremeno očuvanje etnokulturnog diverziteta. Zahvaljujući takvim karakteristikama, koncept liberalnog multikulturalizma predstavlja dobar okvir za pojavu i jačanje transnacionalnih veza i odnosa. Širi koncept državljanstva koji bi uvažio stvarnost podijeljene lojalnosti, vezanosti za zemlju porijekla i pluraliteta identiteta, pomogao bi nastajanju i konsolidaciji transnacionalnih zajednica.³⁰⁶ Nasuprot tome, ukoliko je politika državljanstva restriktivna, a država nezainteresovana za očuvanje etnokulturnog diverziteta i ukoliko se proces integracije zapravo svodi na asimilaciju i očekivanje da će veze sa zemljama porijekla slabiti, ne postoji povoljan ambijent za pluralitet i transnacionalno. Francuska je primjer zemlje u kojoj politika inkorporacije i sticanja francuskog identiteta, podrazumijeva slabljenje etnokulturnog identiteta, naglašava Kivisto. U konceptu nacionalnog identiteta u kom se on približava idealnotipskoj, etničkoj varijanti, ekskluzivni karakter nacionalnog je mnogo prisutniji u odnosu na njegovu građansku varijantu. U takvim državama, koncept državljanstva je takođe restriktivan i uglavnom je vezan za „krv i tlo“. Njemačka je takav primjer ali skorašnje promjene u konceptu državljanstva u ovoj zemlji, znak su da se polako prihvata jedan širi i ne toliko restriktivan pristup.³⁰⁷ U svakom slučaju,

---

³⁰⁶ „(...) Liberal values make possible room for forging transnational ties without being inevitably accused of dual or divided loyalties. When multiculturalism leads to a more expansive understanding of the meaning of citizenship it can increase the likelihood that sustained transnational communities quite emerge. These would be cosmopolitan communities, reflecting the movement (psychic as much as physical) of immigrants in and out of the community, indicative of a general openness to the influences of both homeland and receiving nations, cultures and social institutions“. Peter Kivisto, *Ibid.*, p. 23

³⁰⁷ Kivisto izdvaja Japan kao jednu od najrazvijenijih zemalja koja ima najnegativniji stav prema politici multikulturalizma u smislu prilične isključenosti imigrantskih zajednica. Perek, sa druge strane, navodi da Japan, suočen sa izazovima globalizacije počinje da kritički promišlja svoj nacionalni identitet. Budući da ima

države u kojima je stepen ekskluzivnosti u pogledu državljanstva i koncepcije zajedničkog političkog, nacionalno-državnog identiteta veći, nijesu dobar ambijent za jačanje transnacionalnih veza i odnosa. U takvim uslovima, umjesto pojavljivanja i jačanja, na djelu je povlačenje transnacionalnog u korist podržavnog i lokalnog.³⁰⁸

Prethodno razmotren fenomen transnacionalnih zajednica odnosi se uglavnom na imigrantske zajednice i pitanje integracije njihovih pripadnika u društvo prijema, na način koji bi omogućio očuvanje njihovog posebnog etnokulturnog identiteta. Iako je priroda nacionalnih manjina drugačija, kao i zahtjevi koje te zajednice upućuju državi, njihova budućnost ima dosta toga zajedničkog. I ove zajednice nijesu više isključivo zainteresovane za priznanje i prihvatanje zahtjeva od strane države u okviru koje se nalaze. Sve više se očekuje od novog, transnacionalnog oblika građanstva (državljanstva) posebno kroz ideju evropskog, multikulturnog građanstva. Prije nego se pažnja posveti problemu građanstva (državljanstva) u uslovima globalizacije, potrebno se ukratko osvrnuti na koncept dijapore.

5.3.1. Dijaspورا i multikulturalizam

Napomenuto je na početku rada da globalizacija stvara potrebu da se analiziraju novi koncepti identiteta, razmjene i koegzistencije u okviru i između različitih etničkih grupa koji prevazilaze nacionalne okvire. Jedan od takvih pojmova koji pokušava da „obuhvati“ dio promijenjene stvarnosti jeste pojam *dijaspóra*. Dakle, kada razmatramo pitanje identiteta kao jedno od suštinskih pitanja na kome počiva politika multikulturalizma, neophodno je imati u vidu ove promjene koje donose procesi globalizacije. Karakteristično za klasični koncept politike multikulturalizma jeste njeno baziranje na shvatanju etničkog identiteta kao stabilnog

---

priličan broj stalno nastanjenih useljenika i da ima potrebu za većim brojem njih, vladina Komisija za japanske ciljeve u XXI vijeku je 2004. godine preporučila je da Japan treba da napusti koncept “etničke čistoće” i da počne da gleda na sebe kao na „multikulturno društvo koje na okupu drži građanski nacionalizam”.

Bhikhu Parekh, *Nova politika identitet*, *Op. Cit.*, str. 68.

³⁰⁸ Peter Kivisto, “Social Spaces, transnational immigrant communities, and the politics of incorporation”, *Op. Cit.*, p. 23

i prilično nepromjenjivog. Etnokulturni identitet doživljava se i shvata više kao dat, a zanemaruje se činjenica da se radi o nečemu što je stalno u procesu razvoja, naročito u uslovima globalizacije, naglašava Ulfrid Rajhard.³⁰⁹ Na autentičnosti i homogenosti insistira se često i onda kada je jasno vidljivo miješanje različitih kultura i uticaj jednih na druge. Često se, dakle, zanemaruje činjenica da manjinske, ali ni većinske kulture unutar države ne karakteriše čistota u kulturnom smislu, na čemu često insistiraju multikulturalisti, naročito pristalice radikalnijih oblika multikulturalizma.

Tomas Fejst dijasporu i transnacionalizam određuje kao prilično nespretnan i nepodesan „par“. Iako oba pojma imaju blisko značenje i upućuju na ono što nadilazi i prevazilazi nacionalnodržavne granice, on smatra da bi pojam dijaspora trebalo upotrebljavati isključivo za označavanje religijskih i nacionalnih zajednica koje se nalaze izvan zemlje rođenja ili matične zemlje. Pojam transnacionalizam, u svom užem značenju, ticao bi se prirode i održavanja veza članova imigrantskih zajednica sa zemljom porijekla. Obuhvatao bi sve one aktivnosti i prakse od značaja za život imigranata i očuvanje njihovog identiteta. Proučavanje reciprociteta i solidarnosti u okviru mreže rodbinskih odnosa, zatim problem političke participacije imigranata, u zemljama porijekla i prijema, kao i pitanje prenošenja i uticaja kulturnih praksi društva porijekla u društvo prijema, i obrnuto.³¹⁰ U širem smislu, odnosio bi se, ne samo na zajednice, već i na sve druge društvene formacije, poput transnacionalnih mreža, grupa i organizacija. Upotreba oba pojma je prilično važna sa aspekta razumijevanja i objašnjenja društvene i političke transformacije u uslovima globalizacije. Pojam dijaspore naročito je postao popularan u akademskim krugovima i javnom diskursu u posljednjih desetak godina. U pitanju je pojam kojeg karakteriše znatan stepen politizacije, usljed čega teoretičari preporučuju njegovo pažljivo korišćenje. Različiti su načini i oblici politizacije ovog pojma: od nastojanja da se mobiliše podrška za neki politički projekat u matičnoj zemlji, do zahtjeva da se zaštite interesi pripadnika dijaspore u zemljama prijema, od strane njihovih matičnih zemalja.

---

³⁰⁹ Ulfrid Reichardt, „The Culture of the African Diaspora“, in: Monika Fludernik (ed.), *Diaspora and Multiculturalism, Common Traditions and New Developments*, Op. cit., p. 290.

³¹⁰ Thomas Faist, *Diaspora and Transnationalism: What kind of dance partners?*, in: Raner Baubock, Thomas Faist (ed.), *Diaspora and Transnationalism, Concepts, Theories and Methods*, Amsterdam University Press, Imiscoe Research, 2010, p. 11.

Dijaspora je veoma star koncept čije se značenje vremenom dosta promijenilo.³¹¹ Bez obzira na promjene u značenju pojma, moguće je izdvojiti nekoliko ključnih karakteristika dijaspore. Radi se o zajednicama koje se nalaze izvan zemlje porijekla i ne nastanjuju teritoriju koju smatraju svojim zavičajem. Karakteriše ih jak osjećaj vezanosti za „domovinu“, duboko ukorijenjen u jeziku, kulturi, religiji i folkloru. Zahvaljujući toj činjenici, domovina može da računa na njihovu lojalnost i odanost.³¹²

Fejst izdvaja tri karakteristike koje se mogu nazvati ključnima i prisutnima u svim definicijama dijaspore. Prva je ta da je nastanak dijaspore uvijek povezan sa migracijom i raseljavanjem. Pri tom, to raseljavanje može biti prinudno, kao u slučaju Jevreja i Palestinaca, na primjer. Ranija gledišta su upravo prinudnost raseljavanja uzimala kao ključnu karakteristiku dijaspore. Novija gledišta vezuju dijasporu za raseljavanje kao takvo, bez obzira na to da li je prinudno ili ne. Tako, govori se o trgovačkim dijasporama (Kinezi) i dijasporama koje čine radnici imigranti (labour migration diasporas). Druga ključna karakteristika dijaspore je posjedovanje prekograničnog iskustva koje povezuje zemlju porijekla sa zemljom prijema. Ranija teorijska određenja dijaspore podrazumijevala su povratak u zemlju porijekla, što je uticalo na pripadnike dijaspore da aktivno učestvuju u rješavanju njenih problema. Novija gledišta, umjesto povratka, naglašavaju gustu i čvrstu povezanost sa zemljom porijekla. Pri tom, novija teorijska određenja ne vezuju fenomen dijaspore isključivo za odnos između zemlje porijekla i zemlje prijema, već uzimaju u obzir i potencijalne buduće migracije, kao i značaj sporednih veza koje nastaju kao rezultat mobilnosti pojedinaca. I najzad, posljednja karakteristika tiče se integracije imigranata i nacionalnih manjina u društvo prijema. Ranija gledišta implicirala su neintegrisanost pripadnika dijaspore u političkom, ekonomskom i kulturnom smislu, naglašavajući

---

³¹¹ Sam pojam potiče od grčkih riječi *speiro*, što znači posijati, i *dia*, što znači preko. Značenje pojma variralo je od izjednačavanja sa migracijom i kolonizacijom, pa do slučajeva u kojima je za određene zajednice imao vrlo nepovoljno značenje okrutnog. Tako je za Jevreje, Afrikance, Palestine i Jermene značio kolektivnu traumu, izgnanstvo u kome pojedinci sanjaju i čeznu za domom, a nalaze se u egzilu. Vremenom se pojam počeo upotrebljavati da označi sve one pojedince i zajednice koji imaju jak osjećaj kolektivnog identiteta, a nalaze se izvan zemlje porijekla, bez obzira na razloge usljed kojih su napustili matičnu državu.

³¹² „All diasporic communities settled outside their natal (or imagined natal) territories, acknowledge that „the old country“- a notion often buried deep in language, religion, custom or folklore - always has some claim on their loyalty and emotions. That claim may be strong or weak, boldly or meekly articulated in a given circumstance or historical period, but a member’s adherence to a diasporic community is demonstrated by an acceptance of an inescapable link with their past migration history and a sense of so-ethnicity with others of a similar background“.

Robin Cohen, *Global Diasporas, An Introduction*, University of Washington Press, 1997, p. ix.

suprotstavljenost između dijaspore i većinske etnokulturne zajednice koja je nerijetko pribjegavala diskriminaciji i isključivanju pripadnika dijaspore. Integracija se, u ovom slučaju, svodi na asimilaciju. Novija određenja dijaspore ističu hibridnost kulturnog identiteta dijaspore i integraciju koja podrazumijeva očuvanje njihove etnokulturne različitosti u odnosu na većinsku zajednicu.³¹³

Time što pod pojmom „diaspora“ podrazumijevaju svaki oblik raseljavanja izvan granica zemlje porijekla, starija teorijska gledišta zamagljuju razliku između različitih oblika prekogranične mobilnosti. Nije svejedno, u pravnom, političkom i identitetskom smislu, ukoliko je u pitanju prinudno i ukoliko se radi o dobrovoljnom iseljavanju iz matične države. Mobilnost između više zemalja, umjesto povratka u zemlju porijekla, postavlja kao aktuelno pitanje oblika članstva imigranata, kako u zemlji prijema, tako i u zemlji porijekla. Dalje, iako se i starija i novija gledišta o dijaspori slažu oko toga da je potpuna asimilacija u društvo prijema nepotrebna i nepravedna, novija gledišta ne zaustavljaju se samo na potrebi da se obezbijedi očuvanje etnokulturne različitosti u odnosu na većinsku zajednicu. Novija određenja posebnu pažnju posvećuju i pitanju koegzistencije između integracije imigranata u društvo prijema i očuvanja njihovog identiteta. To je, zapravo, ono što nastoji da ostvari i politika multikulturalizma, posebno u njenom liberalnom obliku. Dijaspore, naglašava Fejst, uvijek upućuje na zajednicu ili grupu, tako da se između ovog i pojma transnacionalne zajednice, na neki način, može staviti znak jednakosti. Značenje pojma „transnacionalizam“ u smislu transnacionalnih polja, prostora i formacija, trebalo bi, po Fejstu, precizirati, kako bi se izbjegle terminološke nedoumice. On predlaže da se transnacionalno fokusira na *proces* koji prevazilaze nacionalne granice i povezuju dvije ili više zemalja. Dakle, akcenat bi bio ne na zajednici, njenim karakteristikama i integraciji u zemlji prijema, već na relativno stabilnim, dugotrajnim i gustim skupovima veza između zajednica u zemljama porijekla i prijema. Dakle, ovaj pojam upućivao bi prije na same veze, način njihovog održavanja i njihovu prirodu uopšte, nego na zajednicu kao takvu. Ovo razlikovanje doprinijelo bi unošenju reda u korišćenju ovih i srodnih pojmova.³¹⁴ Prekogranične veze i aktivnosti

---

³¹³Thomas Faist, *Diaspora and Transnationalism: What kind of dance partners?*, in: Rainer Baubock, Thomas Faist (ed.), *Diaspora and Transnationalism, Concepts, Theories and Methods, Op. cit.*, p. 12, 13.

³¹⁴ Fejst piše: (...) Concept such as transnationalism – and transnational spaces, fields and formations – refer to processes that transcend international borders and therefore appear to describe more abstract phenomena in a social science language. By transnational spaces we mean relatively stable, lasting and dense sets of ties reaching beyond and across borders of sovereign states. Transnational spaces comprise combinations of ties and

imigranata kao aktera su u fokusu transnacionalizma, shvaćenog u ovom smislu. Dakle, nedržavni akteri, imigranti i njihove zajednice, zemlja porijekla i zemlja prijema, čine jedan trougaoni okvir društvenih veza, odnosa i identiteta, koji može biti proširen sa još jednom ili više zemalja, potencijalno uključenim u migraciju. U svakom slučaju, nastojanje da se pojmovi „dijaspora“ i „transnacionalizam“ precizno definišu i u značenjima razdvoje, po Fejstu je jednostavno uzaludno. Njihova značenja se umnogome poklapaju, i nemoguće je očekivati jasno razdvajanje.

Majkl Brune (Michael Bruneau) pokušava da različite kriterijume i karakteristike za definisanje pojma dijaspore, na koje je naišao kod različitih autora koji se bave ovom temom, sažme u nekoliko najvažnijih. On izdvaja šest takvih kriterijuma za definisanje dijaspore, i to dijaspore kao zajednice (concept of a „*community diaspora*“).³¹⁵ Najprije, u pitanju je zajednica čiji su pripadnici raseljeni pod nekom vrstom pritiska. Odnosno, njeno raseljavanje najčešće je rezultat neke objektivne okolnosti, poput prirodne katastrofe ili teškog položaja u ekonomskom i političkom smislu. Zatim, izbor nove destinacije i države prijema zavisi od nekoliko najvažnijih uslova: da li u konkretnoj zemlji postoje sunarodnici i da li su uspostavljene veze sa njima, zatim od šansi na tržištu rada, ali i od odluka (samo)proklamovanih vođa i čuvara etnokulturnog identiteta zajednice. Dalje, u pitanju je zajednica čija se populacija nastoji integrisati bez asimilacije i čiji članovi imaju vrlo jak osjećaj identiteta i pripadnosti zajednici. Kolektivna memorija, zajednička istorijska sjećanja i veza sa domovinom, stvaraju jak osjećaj solidarnosti i vezanosti između članova zajednice.³¹⁶ Ove raseljene grupe migranata čuvaju i razvijaju, međusobno i sa zemljom porijekla, mnogostruke veze i odnose u obliku mreže. Razmjenjuju se ljudi, dobra, informacije itd. Ove zajednice imaju iskustvo raseljavanja nekoliko generacija nakon prve migracije i najzad, one nastoje da sačuvaju autonomiju, kako u odnosu na društvo prijema,

---

their substance, positions within networks and organizations that cut across the borders of at least two national states”. Ibid., p. 13.

³¹⁵ Michael Bruneau, *Diasporas, Transnational Spaces and Communities*, in: Rainer Baubock, Thomas Faist (ed.), *Diaspora and Transnationalism, Concepts, Theories and Methods*, Amsterdam University Press, Imiscoe Research, 2010, p. 36, 37.

³¹⁶ Opstajanje identiteta etnokulturne zajednice u obliku dijaspore u budućnosti, naročito pomažu mjesta periodičnog okupljanja članova zajednica, religijske, političke i kulturne prirode. U njima je koncentrisana glavnina ključnih elemenata identiteta oličenih u posebnoj tzv. “ikonografiji”, koja omogućava opstanak i prenošenje kolektivne memorije u simboličkoj ravni i svakodnevnoj praksi: “Religion, great historical recollections, the flag, social taboos, invested and well grounded/anchored interests are all part of what is called iconography”. Jean Gottmann, *The Significance of Territory*, Charlottesville, University of Virginia Press, 1952, p. 136.

tako i u odnosu na državu porijekla. Njihova kulturna, politička, religijska udruženja nerijetko lobiraju za ostvarivanje nekih ciljeva u zemlji porijekla, ali isto tako nije rijedak otpor instrumentalizaciji od strane države porijekla. Jevrejska, jermenska i kineska dijaspora primjer su ovog tipa dijaspora. Osim ovog oblika, on piše i o hibridnom modelu dijaspore (*hybrid diaspora*), koji je, po nekim svojim karakteristikama, suprotstavljen prethodno navedenom modelu dijaspore kao zajednice. Model hibridne dijaspore umnogome se razlikuje od prethodno navedenog modela, a najviše je razvijen od strane američkih antropologa i sociologa. Umjesto tradicionalnog i ukorijenjenog sadržaja identiteta, koji se generacijama prenosi uglavnom nepromijenjen, u konceptu hibridne dijaspore naglašavaju se hibridizacija i kulturna promjena.³¹⁷ Umjesto insistiranja na postojanju „tvrđog jezgra“ identiteta i njegovoj esencijalizaciji, pažnju je potrebno usmjeriti na promjenu. Osim navedenog razlikovanja između dva oblika dijaspore, Brune, na drugom mjestu, piše o četiri najvažnija tipa dijaspora, koje je moguće naći na različitim kontinentima.³¹⁸ U svim dijasporama, nezavisno od njihovog tipa, kultura, shvaćena u najširem smislu, ima ključnu ulogu. Folklor, kuhinja, jezik, književnost, umjetnost, štampa, porodične veze, imaju veliki značaj bez obzira o kom tipu dijaspore se radi. Konstitutivni element svake dijaspore jesu veze između članova uže i šire porodice, u zemlji prijema i zemlji porijekla. Značaj porodičnih veza naročito je vidljiv u dijasporama čije su zemlje porijekla na azijskom kontinentu i u oblasti Mediterana, smatra Brune. Različita priroda organizacione strukture i različit stepen uticaja koji zemlja porijekla ima na ove zajednice, su ono po čemu se dijaspore, između ostalog, razlikuju. Ove dvije ključne različitosti ispoljavaju se u četiri najvažnije dimenzije: ekonomiji, religiji, politici i kulturi.

Na osnovu načina njihovog ispoljavanja u ove četiri glavne sfere, Brune grupiše dijaspore u četiri glavna tipa. Prvi tip čine dijaspore strukturirane oko ekonomije. Kineska, libanska i indijska dijaspora pripadaju ovom tipu dijaspore. Uloga religije ovdje nije primarna, prvenstveno jer ne postoji jedinstvena religija koja bi bila objedinjavajući faktor na nivou zajednice. Takođe, uticaj zemlje porijekla na ove dijaspore je sekundarnog karaktera iz mnoštva različitih razloga: činjenice da zemlju porijekla zapravo čini nekoliko država ili regiona, koji se u velikoj mjeri razlikuju (kao u slučaju kineske dijaspore); zatim, neke

---

³¹⁷ O hibridizaciji i multikulturalizmu pogledati i sljedeće: Kelly Chien-Hui Kuo, „A Euphoria of Transcultural Hybridity: Is Multiculturalism Possible?“, *Postcolonial Studies*, Vol. 6, No. 2, 2010, p. 223-235.

³¹⁸ Michael Bruneau, *Diasporas, Transnational Spaces and Communities*, *Op. cit.*, p. 39.

države, poput Indije, tradicionalno se rijetko miješaju u pitanja koja se tiču njihovih dijaspora, osim ukoliko se radi o nekim posebno teškim situacijama koje zahtijevaju veći stepen angažovanja. Razlog za takav odnos države porijekla može biti i njena sopstvena slabost i unutrašnja podijeljenost. Drugi tip čine dijaspore u kojima je religija, najčešće zajedno sa jezikom, konstitutivni i ključni element u strukturi dijaspore. Jevreji, Grci, Jermeni predstavljaju primjere ovog tipa. Monoteistička religija, jezik Liturgije i svetih knjiga dva su ključna elementa na kojima ovakav tip dijaspore počiva. Matične zemlje, po pravilu, imaju veoma veliki uticaj na njih i sa njima su vrlo povezane. Vjerski objekti konstitutivna su mjesta za ovakve zajednice. Treća grupa dijaspora organizovana je prvenstveno oko pola politike. To je najčešće slučaj kada je teritorija porijekla pod inostranom dominacijom, a dijaspora, kao glavni cilj, ima formiranje sopstvene nacionalne države. Brune kao primjer trećeg tipa navodi palestinsku dijasporu. Kolektivna memorija Palestinaca oslanja se uglavnom na traumatične istorijske događaje raseljavanja i okupacije.³¹⁹ Najzad, četvrti tip dijaspore organizovan je oko rasnih i kulturnih komponenti. Brune primjer nalazi u tzv. crnoj dijaspori. Ono što ovaj tip dijaspore razlikuje od drugih jeste to da ne upućuje direktno na konkretno društvo ili teritoriju porijekla. U slučaju „crne dijaspore“, ključni konstituent je rasna pripadnost, a tek nakon toga, kultura. Kolektivna memorija je zasnovana i uglavnom formirana na traumatičnom iskustvu: trgovini robovima i eksploataciji njihove radne snage. Evropski Romi su drugi primjer četvrtog tipa dijaspore. Decentralizovana struktura zajednice, rasna i diskriminacija na bazi etničke pripadnosti, izražena tendencija ka getoizaciji, problemi u procesu integracije u društvo prijema, samo su neke od zajedničkih karakteristika između ove dvije zajednice.

Brune naglašava da je vrlo teško napraviti razliku između polja migracija i dijaspore, ponekad čak i nemoguće. Polje migracija obuhvata mjesto odakle migranti odlaze, zatim uključuje samo putovanje, mjesto boravka, promjenu boravka i na kraju, mjesto povratka. Migracija turskih imigranata u zemlje Zapadne i Centralne Evrope od sredine XX vijeka, dobro ilustruje ono na šta je Brune želio da skrene pažnju. Od kasnih 50-tih godina pa do kraja XX vijeka, više od tri miliona turskih imigranata naselilo je određene zemlje Zapadne i

---

³¹⁹ Basma Kodmani-Darviš (Bassma Kodmani-Darwish) piše sljedeće: „This is the core of event of their imagined community, the criterion of its alterity and the main founder of the diaspora“. Bassma Kodmani-Darwish, *La Diaspora palestinienne, Perspectives internationales*, 1997, p 194, preuzeto iz: Michael Bruneau, *Diasporas, Transnational Spaces and Communities*, *Op. cit.*, p. 40.

Centralne Evrope, a 2/3 od toga broja Njemačku. Potrebno je skrenuti pažnju na nekoliko stvari, kada se radi o migratornim talasima iz Turske. Najprije, turska država je relativno mlada i veoma iznutra podijeljena u etnokulturnom, religijskom i ideološkom smislu. Izgradnjom nacionalno-državnog identiteta nije došlo do prevazilaženja tih podjela. Međutim, izraženi etnokulturni pluralizam i unutrašnja podijeljenost postaju vidljivi mnogo više u polju migracije, nego u okviru same države. Slobodno ispoljavanje etnokulturnih, religijskih i ideoloških posebnosti u polju migracija, nije praćeno priznavanjem i vidljivošću tog pluralizma u okviru nacionalne teritorije. Dakle, velika disperzivnost i različitost unutar migratornog polja otežava primjenu koncepta dijaspora na ovaj konkretan slučaj. Kurdi, koji su od 80-tih godina bili izloženi kontinuiranoj direktnoj represiji i, zahvaljujući tim okolnostima, masovno emigrirali, najbliži su konceptu dijaspora, smatra Brune.

Ono što je važno, sa aspekta teme rada, jeste Fejstovo razmatranje fenomena dijaspora i transnacionalizma u odnosu na globalizaciju. On naglašava da, iako se dijaspora i transnacionalno vezuju za deterritorijalizaciju i ono što Šolte naziva „suprateritorijalnim“, ne smije se izgubiti iz vida činjenica da imaju i jasnu teritorijalnu referencu i da su istovremeno i nacionalnog i lokalnog karaktera. Fejst navodi da je prekogranična aktivnost imigrantskih zajednica najčešće usmjerena ka ostvarivanju nekog konkretnog cilja koji ima teritorijalnu odrednicu. Dakle, dijaspora i transnacionalno itekako su vezani i za teritorijalno, lokalno i nacionalno. Dalje, razvoj ova dva fenomena i njihovo jačanje, ne podrazumijeva istovremeno jačanje svijesti o zajedničkom, globalnom identitetu. Razvoj prekograničnih veza koje postaju intenzivnije i gušće, nije nužno povezan sa jačanjem nekog oblika globalne svijesti i globalnim kosmopolitizmom. Na određeni način, ovi pojmovi bliski su pojmu „glokalizacija“ koji je skovao Rolan Robertson (Roland Robertson), budući da obuhvataju i globalnu, suprateritorijalnu dimenziju, ali i teritorijalnu, nacionalno i/ili lokalno određenu dimenziju. Drugim riječima, karakteriše ih koegzistencija univerzalnog i partikularnog: „Thus, universal norms-such as collective self-determination, democracy and human rights-may enable local or national claims. For example, demands for political autonomy or multicultural rights of cultural groups often refer to global norms such as the right to collective self-determination. In this way, the concepts of diaspora and transnationalism are closely related to

„glocalization“, which combines the notions of globalization and localization“.³²⁰ Dakle, u konceptima dijaspore i transnacionalnog najbolje se vidi preklapanje između nacionalnog i lokalnog, sa jedne strane, i univerzalnog, sa druge strane. Posebno, ukoliko se radi o globalnoj politici ljudskih prava i univerzalno prihvaćenim pravima, individualnim i kolektivnim, o kojima je više riječi bilo ranije u radu. Ključna sličnost između konceptata dijaspore i transnacionalizma je ta da se radi o pojmovima koji imaju veoma široko i „rastegljivo“ značenje, kao i činjenica da se njihova značenja u velikoj mjeri preklapaju. Oba pojma, kao što je naglašeno, tiču se veza imigrantskih zajednica sa zemljom porijekla i integracije njihovih članova u zemlju prijema. Različitost etnokulturnog identiteta dijaspore u odnosu na ostatak društva je ono na šta se literatura o dijaspori uglavnom odnosi. Literatura o transnacionalizmu uključuje i pitanje inkorporacije imigranata i njihovih transnacionalnih praksi. Fejst naglašava da su transnacionalne studije otvorile pitanje povezanosti između integracije i prekograničnog angažovanja pripadnika imigrantskih zajednica. Sa druge strane, studije dijaspore su postavile pitanje povezanosti između kulturne autonomije manjinskih grupa i integracije. Ipak, Fejst smatra da treba voditi računa o tome da je pojam transnacionalizma mnogo širi od pojma dijaspora, u tom smislu da *svaka dijaspora jeste transnacionalna zajednica ali svaka transnacionalna zajednica nije dijaspora*.³²¹

U prethodnom potpoglavlju navedena je podjela na četiri idealnotipska modela transnacionalnog, koju je dala Dženin Dehinden, vodeći se kriterijumima mobilnosti i ukorijenjenosti pripadnika zajednice u zemlje porijekla i prijema. Na ovom mjestu valjalo bi se malo detaljnije pozabaviti njenom tipologijom. Dehinden je prvi tip transnacionalnog označila kao lokalizovane transnacionalne formacije dijaspore (*localised diasporic transnational formations*). Prvi tip, kao što je navedeno, kombinuje nizak stepen transnacionalne mobilnosti za izraženom lokalnom ukorijenjenošću i povezanošću u zemlji prijema.³²² Istovremeno, nije toliko izražena lokalna ukorijenjenost i povezanost u odnosu na zemlju porijekla, posebno u smislu mobilnosti. Grupe koje su razvile ovaj tip transnacionalnosti iskusile su jednosmjernu migraciju iz zemlje porijekla u zemlju prijema, i

---

³²⁰ Thomas Faist, *Diaspora and Transnationalism: What kind of dance partners?*, in: Rainer Baubock, Thomas Faist (ed.), *Diaspora and Transnationalism, Concepts, Theories and Methods, Op. cit.*, p. 16.

³²¹ Ibid., p. 21.

³²² Da podsjetimo, mobilnost (mobility) ona definiše kao pokretljivost u fizičkom smislu, dok pojam lokalnost (locality) upotrebljava u značenju ukorijenjenosti u političkom, ekonomskom i drugom smislu, u zemlji porijekla i/ili zemlji prijema.

eventualno, sekundarnu migraciju u drugu ili treću zemlju. Ovo su zajednice koje generacijama naseljavaju zemlju prijema, uživaju pun građanski status i sva prava koja iz toga proizilaze, mahom su uspješno integrisani u društvo prijema, sa veoma slabo izraženom mobilnošću u odnosu na zemlju porijekla. Dakle, u pitanju su zajednice koje ona naziva „lokalizovanima“. Ovaj tip zajednice neki autori označavaju kao dijasporu i to prvenstveno oni koji kao ključni element dijaspore ističu razvoj neke vrste posebne subjektivnosti i samostalnosti identiteta zajednice, u odnosu na zemlju prijema, ali i zemlju porijekla. Dehinden ovdje, zapravo, izoštrava povezanosti dijaspore i zemlje prijema, prije nego dijaspore i zemlje porijekla, u procesu očuvanja i uobličavanja identiteta dijaspore.³²³ Ona kao primjere ovog tipa navodi Kurde u Njemačkoj, Tamile u Evropi, Palestince, jermensku dijasporu itd. Drugi idealni tip čine lokalizovane mobilne transnacionalne formacije (*localised mobile transnational formations*). Zajednice ovog tipa karakteriše izražena mobilnost, ali i lokalnost. U ovom slučaju, istovremeno postoje visok stepen mobilnosti i visok stepen ukorijenjenosti u zemlju prijema i/ili porijekla. Najčešće su u pitanju migranti koji su sami iskusili migraciju (prva generacija) ili se pak radi o drugoj generaciji imigranata. Pripadnici ovog tipa transnacionalnih zajednica redovno cirkulišu između zemalja prijema i porijekla, najčešće tokom praznika, usljed porodičnih, nerijetko poslovnih obaveza i slično. Oni, dakle, čuvaju i jačaju veze sa zemljom porijekla, istovremeno jačajući svoju poziciju u okviru zemlje prijema, uz stalno prisustvo prekograničnih veza i odnosa. Radnici na privremenom radu u razvijenim zemljama Zapadne Evrope, tzv. gastarbajteri, najbolji su primjer ovog drugog tipa. Ukorićenost u zemlju prijema (koja je ipak manje izražena u odnosu na prvi idealni tip) i integrisanost za ove zajednice važni su i zbog sticanja resursa koji će omogućiti dalji razvoj transnacionalnog u smislu ulaganja u poslove i projekte koji imaju veze sa zemljom porijekla. Pri tom, porodične veze igraju odlučujuću ulogu. Moglo bi se reći da su ovakve zajednice integrisane u mreže unutar obje zemlje. Treći tip čine pojedinci, koji su uvijek u pokretu, sa veoma niskim stepenom ukorijenjenosti u zemlji ili zemljama prijema. Specifičnost ovog idealnog tipa je činjenica da ne postoje dugoročno

---

³²³ U tom smislu, ona piše sljedeće: „In order to develop and maintain such diasporic „groupness“, the main actors of the diaspora *must interact closely with institutions, governments, networks and key persons in the host country*. Sometimes they also build up networks with internationals or transnationals institutions in order to lobby do other political work“. (kurziv D.V.) Janine Dahinden, *The Dynamics of Migrants' Transnational Formation: Between Mobility and Locality*, in: Rainer Baubock, Thomas Faist (ed.), *Diaspora and Transnationalism, Concepts, Theories and Methods*, Op. cit., p. 55.

nastanjeni migranti, već pojedinci koji su u konstantnom i kontinuiranom pokretu. Taj visok stepen mobilnosti je, zapravo, sastavni dio njihovog načina života. Dakle, ovdje ne postoji situacija klasičnog napuštanja jedne zemlje u namjeri da se naseli neka druga zemlja. Glavni cilj je, ustvari, ostati u pokretu i zadržati visok stepen mobilnosti koji se shvata kao preduslov unaprjeđenja kvaliteta života. To su prvenstveno visokoobrazovani i visokokvalifikovani profesionalci, poput menadžera u multinacionalnim korporacijama ili zaposlenih u međunarodnim organizacijama, kojima je takva mobilnost sastavni dio profesionalnog života. No, osim njih Dehinden piše i o drugim kategorijama pojedinaca koji ne spadaju u prethodno navedenu grupu, a pripadaju ovom idealnom tipu. U pitanju su tzv. novi nomadi (*new nomads*) koji egzistiraju u nekoj vrsti kružne teritorije, koju sami kreiraju između nekoliko zemalja, bivstvujući naizmjenično u svakoj od njih.³²⁴ Kao primjer Dehinden navodi Alžirce, koji svojom mobilnošću doprinose porastu ekonomske razmjene između Francuske, Belgije, Italije i Španije, trgujući širokom paletom dobara. Oni nemaju namjeru da napuste mjesto porijekla, niti da se nastane u nekoj od zemalja koje su obuhvaćene trgovinom. Njihova mobilnost je, zapravo, ključni preduslov razvoja transnacionalnog u ovom obliku. Za označavanje ovog idealnog tipa, tačnije, za označavanje ovakvih veza i odnosa, autori upotrebljavaju i druge termine, poput termina „kofer trgovina“ (*suitcase trading*) (kao primjer Dehinden navodi komercijalnu aktivnost žena iz Tunisa, čiji uspjeh zavisi od njihove mobilnosti, prvenstveno). Za razliku od prvog i, donekle, drugog idealnog tipa, ovaj model transnacionalnog ne oslanja se na jake porodične ili etničke veze, već na, u odnosu na njih, relativno slabe veze sa prijateljima i poznanicima. Da bi njihova mobilnost imala smisla i da bi ostvarili svoje namjere, migranti ipak moraju razviti mreže odnosa sa lokalnim akterima i institucijama, ma koliko da lokalnost nije izražena. U nekim slučajevima nastoji se pojačati etnička svijest i etničko može dobiti veći značaj, mada je to više karakteristično za tradicionalne nomadske grupe, poput Roma. Za označavanje posljednjeg idealnog modela Dehinden upotrebljava konstrukciju transnacionalni autsajderi (*transnational outsiders*).³²⁵ Ovaj tip transnacionalnog karakteriše nizak stepen mobilnosti kao i nizak stepen lokalne ukorijenjenosti. Pojedinci koji traže azil, skorašnji migranti iz

---

³²⁴ Janine Dahinden, *The Dynamics of Migrants' Transnational Formation: Between Mobility and Locality*, in: Rainer Baubock, Thomas Faist (ed.), *Diaspora and Transnationalism, Concepts, Theories and Methods*, Op. cit., p. 57.

³²⁵ Ibid., p. 58.

zemalja koje nijesu članice EU, izbjeglice, neki su od primjera pojedinaca i zajednica koji reprezentuju ovaj tip. Kod ovih pojedinaca i zajednica nema cirkulisanja i kretanja između zemalja porijekla i prijema iz različitih razloga. Najčešće se radi o izloženosti progonu u zemlji porijekla ili zabrani putovanja. Sa druge strane, i ukorijenjenost u zemlji prijema je prilično slaba. Ključni razlog za to jeste nemogućnost uspješne integracije usljed neriješenog pravnog statusa. U ovom slučaju, pojedinci imaju teškoće u izgradnji nekog stabilnijeg transnacionalnog polja. Nemaju mogućnost održavanja i jačanja etničkih i porodičnih veza, a ne posjeduju potrebne resurse, niti kapital za takvo što. Ilegalni imigranti takođe pripadaju ovom tipu transnacionalnog.

Dijaspora se uglavnom odnosi na etničke, religijske i nacionalne grupe i zajednice, dok pojam transnacionalna zajednica „pokriva“ i druge vrste društvenih formacija, poput mreže društvenih pokreta ili mreže poslovnih ljudi. Takođe, razlika između ova dva pojma, odnosno ove dvije perspektive, tiče se i identiteta i mobilnosti. Dijaspore se fokusira na aspekte kolektivnog identiteta, dok je kod transnacionalizma akcenat na prekograničnim vezama i mobilnosti. Mada, pitanjem kolektivnog identiteta često se autori bave i iz transnacionalne perspektive, posebno onda kada se akcenat stavlja na hibridizaciju identiteta i kulturnu promjenu kojima su članovi etnokulturnih zajednica izloženi u uslovima globalizacije. Još jedna razlika između ove dvije perspektive tiče se vremenske dimenzije.³²⁶ Pojam dijaspora uglavnom se odnosi na višegeneracijski obrazac, odnosno, uzima u obzir i vremenski kontinuitet zajednice. Transnacionalno je, pak, više zainteresovano za savremene migratorne talase. Dijaspore i transnacionalne formacije nijesu nezavisne od nacionalnih država, već su, na neki način, njima konstituisane. Upravo je regulatorna moć države u ovoj oblasti veoma važna, zaključuje i Dehinden. Država je jedan od glavnih aktera u kreiranju svakog od navedena četiri idealna tipa transnacionalnog. Dehinden, u duhu takvog zaključka, piše sljedeće: „It is important to note that the state and related ethnic and „racial“ categories (still) possess considerable power to inflect hetero- and auto- identification processes in the modern globalised world and to produce processes of exclusion and inclusion. State may be losing sovereignty with regard to their ability to regulate socio-economic realities or social networks, but when it comes to membership and identification (and access to territories as

---

³²⁶ Thomas Faist, *Diaspora and Transnationalism: What kind of dance partners?*, in: Raner Baubock, Thomas Faist (ed.), *Diaspora and Transnationalism, Concepts, Theories and Methods*, Op. cit., p. 22.

well as the rights that go with this), they remain determinant. Nation-state and ethnic categories are not things of the past, but play a major role in shaping the contemporary world, even under conditions of globalization“.³²⁷ To otvara niz vrlo važnih pitanja. Jedno od njih tiče se veze između političkih institucija i transnacionalnih migratornih kretanja u ključnim oblastima kakva je građanstvo.

5.4. Građanstvo i multikulturalizam

Neophodno se, u ovom dijelu rada, pozabaviti pitanjem građanstva u kontekstu promjena o kojima je bilo riječi na prethodnim stranicama. Promjene koje se tiču nastanka različitih oblika i modela transnacionalnih zajednica i dijaspora, u uslovima globalizacije, reflektuju se i na pitanje građanstva. Kao što Kristin Inglis dobro primjećuje, globalizacija u ovoj dimenziji donosi tenzije između članstva u državama i participiranja u zajednicama kakva je dijaspora.³²⁸ Promjena granica demokratskog građanstva, priroda političkog identiteta i odnos sa multikulturalizmom ključna su pitanja koja aktuelizuju globalni kontekst sa „turbulencijom migracija“, kao jednom od svojih najvažnijih karakteristika, smatra i Stefan Kastles (Stephen Castles).³²⁹ Kod razmatranja odgovora na ova pitanja, potrebno je imati u vidu značajne varijacije u pogledu odgovora pojedinačnih nacionalnih država na zahtjeve manjinskih etnokulturnih zajednica za priznanjem njihovog identiteta. Različiti nacionalno-državni konteksti, sa specifičnom unutrašnjom situacijom u pogledu etnokulturnog pluralizma otežavaju nastanak i prihvatanje jedinstvenih rješenja. Ono što je, međutim, zajedničko i nezavisno od pojedinačnih specifičnosti u odgovorima na ovakve zahtjeve etnokulturnih zajednica, jeste pitanje šta podrazumijeva pripadanje, odnosno

---

³²⁷ Janine Dahinden, *The Dynamics of Migrants' Transnational Formation: Between Mobility and Locality*, in: Raner Baubock, Thomas Faist (ed.), *Diaspora and Transnationalism, Concepts, Theories and Methods*, Op. cit., p. 57.

O istom pogledati i: Steven Vertovec, „Introduction: New Directions in the Anthropology of Migration and Multiculturalism“, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 30, No. 6, 2007, p. 961-978.

³²⁸ Christine Inglis, *Multiculturalism: New Policy Responses to Diversity*, Op. cit., p. 24.

³²⁹ Stephen Castles, „Democracy and Multiculturalism in Western Europe“, *Journal of Area Studies*, Vol. 8, 1996., p. 73, preuzeto iz: Liza Schuster, John Solomos, „Introduction: Citizenship, Multiculturalism, Identity, Patterns of Prejudice“, Vol. 35, No. 1, 2010, p. 5

isključivanje iz konkretnog, nacionalno-državnog kolektiviteta ili preciznije, kako koncept građanstva rekonceptualizovati, tako da odgovara promijenjenom kontekstu multikulturnih društava.³³⁰ O kolektivnim manjinskim pravima i slobodama, koji predstavljaju važan dio odgovora na ovo pitanje, već je bilo riječi ranije u radu. Drugi važan dio odgovora tiče se promjena u pravcu izgradnje što obuhvatnijeg i šireg koncepta građanstva. Sam Kastles razmatra koncept građanstva u uslovima globalizacije, sa aspekta posljedica promijenjenog konteksta i piše sljedeće: „One of the most important of these consequences is that globalization has made the idea of closed and separated national cultures *untenable*... Exclusionary national identities cannot contribute to the building of a new form of transnational democracy“.³³¹ (kurziv D.V.).

Sam pojam „građanstvo“ je višedimenzionalan. Odnosi se na skup prava i obaveza, koje pojedinac ima kao član političke zajednice, zatim na samo članstvo u političkoj zajednici (problem pripadanja), kao i na identitet.³³² Odnos između prava, dužnosti, participacije i identiteta predstavlja jezgro koncepta građanstva, smatra i Džerard Delanti (Gerard Delanty).³³³ O kritici klasičnog liberalnog modela građanstva kao i o problematici diferenciranog, multikulturnog građanstva, bilo je riječi ranije u radu. Takođe, akcenat je bio stavljen uglavnom na nacionalno-državno građanstvo, a manje su razmatrani drugi oblici građanstva, poput evropskog i svjetskog. Pitanja pripadnosti političkoj zajednici i članstva u njoj, a shodno tome i pitanja prava i obaveza, koje pojedinac ima u odnosu na državu, aktuelizovana su procesima globalizacije. Oba aspekta neraskidivo su povezana sa problemom identiteta pojedinca, koji je problematizovan promjenama u uslovima globalizacije. Razmatrajući problem pripadnosti pojedinca političkoj zajednici sa aspekta prirode identiteta te zajednice, Helen Elizabet Hartnel (Helen Elizabeth Hartnell) potencira razlikovanje između etničkog i građanskog modela političkog identiteta. Iako je o različitim karakteristikama i prirodi ta dva oblika nacionalno-državnog identiteta bilo riječi ranije u

---

³³⁰ Ibid., p. 7. Više i u: Trevor Purvis, Alan Hunt, „Identity versus Citizenship: Transformations in the Discourses and Practices of Citizenship“, *Social Legal Studies*, Vol. 8, No. 457, 1999.

³³¹ Ibid., p. 11.

³³² Eleonore Kofman, „Citizenship for Some but not for others: Spaces of Citizenship in Contemporary Europe“, *Political Geography*, Vol. 14, No. 2, 1995, p. 122.

Najčešća definicija na koju se može naići definiše građanstvo kao koncept koji se odnosi na vezu između pojedinca i političke zajednice kojoj pripada.

³³³ Gerard Delanty, *Citizenship in a Global Age: Society, Culture, Politics*, Buckingham, Open University Press, 2000, p. 9.

radu, značajno je i na ovom mjestu naglasiti njihovu različitost: „At the primordialist extreme belonging is an exclusionary concept based on notions of shared culture and ascribed identity... In the opposite constructivist extreme, belonging is inclusive and voluntary, and *reflects the notion that identity is malleable and compound. This view is compatible with the notion that healthy people may have multiple identities and loyalties, and thus that little harm, and maybe even some good can come of dual nationality*“.³³⁴ (kurziv D.V.)

Endrju Linklejer (Andrew Linklater) izdvaja četiri osnovne dimenzije moderne države, koje podupire ideja građanstva. Najprije, u pitanju su prakse univerzalnih prava koje prevazilaze nacionalne granice. Druga dimenzija tiče se zahtjeva za redukciju društvenih nejednakosti, kao jednog od preduslova uživanja građanskih prava u njihovoj punoći. Treće, koncepcija građanstva, koja je slijepa za etnokulturni pluralizam, kritikovana je u modernoj demokratskoj državi koja otvara prostor za diferencijalističke koncepcije građanstva i modifikaciju liberalnog koncepta. Najzad, u svjetlu rastućih prekograničnih društvenih veza i odnosa, kao i promjena koje donose procesi globalizacije u pogledu pluralizacije identiteta pojedinaca, ekskluzivistički model građanstva kao članstva u političkoj zajednici, nalazi se pod pritiskom.³³⁵ Problematizacija tradicionalne koncepcije političke zajednice i nacionalnog građanstva predstavlja centralnu temu savremene političke teorije. Prema jednoj grupi gledišta, tradicionalni koncept nacionalnog građanstva je jedina prihvatljiva njegova forma, budući da je država jedini valjan okvir za ostvarivanje demokratskog građanstva. Tačnije, demokratsko građanstvo, koje podrazumijeva članstvo u demokratskoj političkoj zajednici, prava i obaveze koje iz tog članstva proizilaze i participaciju u političkim, ekonomskim i društvenim procesima, može biti ostvareno samo na nivou nacionalne države.³³⁶ Van

---

³³⁴ Helen Elizabeth Hartnell, “Belonging: Citizenship and Migration in the European Union and in Germany”, *Berkeley Journal for International Law*, Vo. 24, Issue 1, 2006, p. 6, 7. dostupno na: <http://scholarship.law.berkeley.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1307&context=bjil>

³³⁵ Andrew Linklater, *The Idea of Citizenship and the Development of the Modern State*, u: Ulrich K. Preuss, Ferran Requejo (ed.), *European Citizenship, Multiculturalism and the State*, Op. cit., p. 58.

³³⁶ U skladu sa takvim stavom, Majkl Valzer (Michael Walzer) piše: „I am not a citizen of the world... I am not even aware that there is a world such that one could be a citizen of it. No one has never offered me a citizenship, or described the naturalization process, or enlisted me in the world’s institutional structures, or given me an account of its decision procedures... or provided me with a list of a benefits and obligations of citizenship, or shown me the world’s calendar at the common celebration and commemoration of its citizen“. Valzer, zapravo, kritikuje stav po kome nesporna moralna odgovornost, koju države i pojedinci imaju prema globalnim dešavanjima, zahtijeva i političko udruživanje na globalnom planu. Ibid., p. 57.

Parek će napraviti razliku između ova dva slučaja na način što će za označavanje prvog upotrijebiti konstrukciju „*globalno orjentirano građanstvo*“, dok će drugi imenovati kao „*globalno ili kosmopolitsko*“

nacionalne države, iz ove perspektive, ne bi moglo da postoji ništa više od jedne suviše tanke verzije građanstva usljed nedostatka jakog i emocionalno ukorijenjenog osjećaja pripadnosti političkoj zajednici.

Nekoliko je promjena koje predstavljaju izazov za očuvanje bliskih i jakih veza između građanstva, nacionalnosti, suvereniteta i teritorije, naglašava Linklejtter. Uvažavanje etnokulturnog pluralizma i omogućavanje očuvanja identiteta manjinskih zajednica na planu međunarodnog prava, mogućnost obraćanja međunarodnim sudovima, samo su neke od njih. Autori koji naglašavaju slabljenje ovih veza, prvenstveno procesima globalizacije, često tvrde da građanska, politička, kulturna i socijalna prava, koja građani jedne države crpe iz svog građanskog statusa, na pravi način mogu biti zaštićena samo konstituisanjem nekog oblika kosmopolitske demokratije. Oni koji zastupaju ovakvo gledište u nešto ekstremnijem obliku polaze od sljedećeg stava: „Globalization and the ethnic revolt have problematised traditional conceptions of citizenship and made alternative forms of political community ethically desirable and politically necessary“.³³⁷ Građanska prava, smatra Linklejtter, razvijena su kao odgovor na nagomilanu moć države i rastući nadzor, koji je imala nad društvom i pojedincem. Sadašnje promjene na nivou EU upućuju na labavljenje veze između građanstva, teritorijalnog suvereniteta i zajedničkog nacionaliteta. U vezi sa tim je i aktuelno pitanje da li evropsko građanstvo, kao stvarnost evropskog pravnog poretka, odnosno njegova institucionalizacija, može da formira osjećaj pripadnosti i obezbijedi značajan identitetski resurs za pojedince.

Zapravo, procesi globalizacije podrazumijevaju transnacionalizaciju i unifikaciju sa jedne strane, ali i fragmentaciju i bujanje podržavnih partikularnih identiteta, sa druge

---

građanstvo“: „Za razliku od globalnog građanina koji je svugdje u egzilu, globalno orjentirani građanin prihvaća stvarnost i vrijednost političkih zajednica te je više internacionalist nego kosmopolit. Internacionalizam pomiruje moralne impulse koji se nalaze u srži lojalnosti spram vlastite zajednice te spram čovječanstva općenito, dok istodobno izbjegava njihove patološke karakteristike. Lojalnost spram vlastite zajednice naglašava obvezatnost prema vlastitoj zajednici, no vodi u opasnost pretvaranja u izolacionistički ili ekspanzionistički oblik sebičnog nacionalizma. Kosmopolitizam s pravom naglašava naše univerzalne dužnosti, no preapstraktan je za stvaranje emocionalne i moralne energije koja je potrebna kako bi ispunio svoje zahtjeve“. Bhikhu Parekh, *Nova politika identiteta*, *Op. cit.*, str. 211.

O građanstvu i multikulturalizmu i u: Vukašin Pavlović, *Država i društvo*, Beograd, Čigoja štampa, 2011, str. 401-403.

³³⁷ Andrew Linklater, *The Idea of Citizenship and the Development of the Modern State*, u: Ulrich K. Preuss, Ferran Requejo (ed.), *European Citizenship, Multiculturalism and the State*, *Op. cit.*, p. 59.

Pogledati i: Dina Kiwan, „Developing a Model of Inclusive Citizenship „Institutional Multiculturalism“ and the Citizen-State Relationship“, *Theory and Research in Education*, Vol. 5, No. 225, 2007.

strane. Države se nalaze pod dvostrukim pritiskom. Globalizacija vrši pritisak spolja i izaziva „otvaranje“ države, ne samo u ekonomskom, već i u političkom i kulturnom smislu. Informatičko-tehnološka revolucija u svim oblastima, kao jedna od najvažnijih dimenzija, a može se slobodno reći i preduslov globalizaciji kao takvoj, omogućila je nastanak transnacionalnih zajednica i jačanje transnacionalnih veza i odnosa. Paralelno sa tim, kulturna fragmentacija koja se dešava unutar država i pluralizovanje u etnokulturnom smislu, koje nastaje kao protivrječna posljedica procesa globalizacije, povećava značaj lokalne autonomije i podržavnih centara odlučivanja.

Multikulturalistički koncept građanstva dovodi u pitanje klasične i koncepte građanstva poput liberalnog i republikanskog.³³⁸ Tradicionalni model građanstva je nacionalno-državni, po svojoj prirodi. Majkl Lister i Emily Pija takođe skreću pažnju na to da savremeni procesi globalizacije, uz rastuću pluralizaciju savremenih zapadnoevropskih društava, ovaj državocentrični model dovode u pitanje. U skladu sa tim oni pišu sljedeće: „As rights become increasingly based not upon nationality but residency (as human rights discourses become more prominent), and political activism on global causes is directed beyond the nation-state, citizenship seems to be changing its locus“.³³⁹ Potrebno je pozabaviti se problemom postnacionalnog građanstva na način koji će omogućiti sagledavanje najvažnijih promjena i njihove složenosti u globalnom kontekstu, imajući u vidu da politiku građanstva u savremenoj Evropi karakterišu raznolikost, vitalnost i kompleksnost.

5.4.1. Postnacionalno građanstvo

Koncept postnacionalnog građanstva postao je aktuelan u posljednjih par decenija. Internacionalizacija ljudskih prava, pojavljivanje transnacionalnih političkih struktura i

---

³³⁸ Liberalna koncepcija građanstva centralnu ulogu daje pravima i slobodama pojedinaca koje oni iscrpljuju mahom u ekonomskoj i društvenoj ravni, dok je odnos prema politici primarno vezan za očuvanje korpusa prava i sloboda i njihovu nepovredivost od strane centara političke moći. Republikanski model, pak, primat daje obavezama, a ne pravima. Od pojedinaca se očekuje prvenstveno učešće u odlučivanju o najvažnijim pitanjima za zajednicu i politički status pojedinca zapravo ima centralno mjesto.

Pregled najvažnijih teorija građanstva (liberalna koncepcija, komunitarizam i republikanizam), njihove osnovne karakteristike i slabosti njihovih stanovišta pogledati u: Michael Lister, Emily Pia, *Citizenship in Contemporary Europe*, *Op. cit.*, p. 8-32.

³³⁹ Michael Lister, Emily Pia, *Citizenship in Contemporary Europe*, *Op. cit.*, p. 4

aktivnosti u uslovima globalizacije, potaklo je neke autore da razmotre mogućnosti nastanka postnacionalnog koncepta građanstva. Razmatranje ovog pitanja biće bazirano na pojedinačnoj analizi građanstva kao pravnog statusa, članstva u političkoj zajednici, (*citizenship as a legal status*), skupa prava i obaveza (*citizenship as rights*), građanstva kao političke aktivnosti (*citizenship as political activity*) i građanstva kao identiteta (*citizenship as identity*), koju su dali Lister i Pija.³⁴⁰

Građanstvo kao pravni status, odnosno, građanstvo posmatrano sa aspekta članstva u političkoj zajednici, podrazumijeva vezu između pojedinca i države. Ovo je, u stvari, shvatanje građanstva kao državljanstva.³⁴¹ U konkretnom nacionalnodržavnom kontekstu, to znači odgovor na pitanje koga država smatra svojim državljaninom, odnosno, kome daje taj status na osnovu koga pojedinac uživa određena prava i obaveze u odnosu prema državi. U nadležnosti je države da propiše kriterijume prijema u državljanstvo, da dozvoli ili ne dozvoli mogućnost sticanja dvojnog ili višestrukog (multiple) državljanstva. Ovdje dolazi do spajanja državljanstva sa principom nacionaliteta, budući da pojedinac postaje članom, ne postnacionalne, već nacionalne države. Čak i onda kada Ustav precizno određuje državu kao građansku, ona je postnacionalna samo normativno i samo u teoriji. U praksi, države su nacionalne, ali različita priroda nacionalnog identiteta, prvenstveno u smislu stepena inkluzivnosti, je ono što ih, između ostalog, razlikuje. Skorašnje političke transformacije vezane za shvatanje građanstva u ovom smislu potakle su neke autore, poput Jasmin Sojsal, da počnu govoriti o denacionalizaciji građanstva. Tri su takve promjene koje izdvajaju Lister i Pija, oslanjajući se prvenstveno na zapažanja Jasmin Sojsal: 1. Emergence of a European citizenship; 2. The enjoyment of membership rights by long-term residents; 3. The growing incidence of dual or multiple citizenship.³⁴² U svjetlu potreba ovog rada, potrebno je naročito obratiti pažnju na posljednje tri promjene.

Uključivanje pojedinaca, nedržavljana u sferu socijalnih, građanskih i političkih prava, predstavlja jedan od aspekata denacionalizacije građanstva. Proširivanje prava na

---

³⁴⁰ Ibid., p. 58-74.

³⁴¹ „Državljanstvo može biti shvaćeno kao pravna celina ili kao pravni odnos. Državljanstvo kao pravna celina predstavlja skup pravnih normi kojima se regulišu odnosi državljanstva. Državljanstvo kao pravni odnos je odnos javnopravnog karaktera između fizičkog lica i suverene države na osnovu koga to lice ima status, po kome su mu, uz odgovarajuće obaveze, formalnopravno dostupna sva građanska, politička i ekonomsko-socijalna prava u toj državi, bez obzira da li se nalazi na domaćoj ili stranoj teritoriji“. *Pravna enciklopedija*, Beograd, Savremena administracija, 1979, str. 268.

³⁴² Michael Lister, Emily Pia, *Citizenship in Contemporary Europe*, *Op. cit.*, p. 83.

strance za Sojsal znači postnacionalizaciju građanstva, koja reflektuje drugačiju logiku i praksu: „What were previously defined as national rights become entitlements legitimized on the basis of personhood...A Turkish guestworker need not have a „primordial“ attachment to Berlin (or to Germany, for that matter) to participate in Berlin’s public institutions and make claims on its authority structures. It is such postnational dictums that undermine the categorical restraints of national citizenship and warrant the incorporation of postwar migrants into host polities“.³⁴³ Međutim, garantovanje ovih prava još uvijek ne znači da se promijenio pravni status stranaca. Tačnije, oni ostaju nedržavljeni konkretne države, iako uživaju set ljudskih prava i sloboda. Tu dolazimo do drugog važnog načina denacionalizacije građanstva, a to je postojanje dvojnog ili višestrukog državljanstva. Podijeljena lojalnost koja predstavlja karakteristiku dvojnog državljanstva, u prošlosti je bila neprihvatljiva za države i njihov apsolutni autoritet i suverenitet na nacionalnoj teritoriji i u odnosu na članove nacionalne zajednice. Ta neprihvatljivost bila je naročito izražena u varijanti nacionalnog identiteta koji se približava(o) modelu etnodržave.³⁴⁴ U novije vrijeme, liberalizacijom nacionalnih normi koje se tiču naturalizacije, dodjeljivanjem statusa državljanina na osnovu mjesta rođenja i sličnim promjenama, ovakav stav prema dvojnog državljanstvu se polako mijenja u pravcu njegovog sve većeg prihvatanja. Može se očekivati, s obzirom na sve promjene o kojima je bilo riječi u prethodnom i ranijim poglavljima i poglavljima, da će se takva tendencija nastaviti. Procesi globalizacije, savremene migracije kao njihov važan dio, evropske integracije (ukoliko govorimo o evropskom kontekstu) i narastajući međunarodni režim ljudskih prava, samo su neke od njih. Za zastupnike stava o postnacionalnom građanstvu ovakvi procesi će svojim napredovanjem samo jačati promjenu nacionalnog modela državljanstva.

Za zastupnike stava o postnacionalnom građanstvu ovakvi procesi će svojim napredovanjem samo jačati promjenu nacionalnog modela državljanstva u pravcu prihvatanja dvojnog državljanstva.

---

³⁴³ Yasemin Nuhoglu Soysal, *Limits of Citizenship, Migrants and Postnational Membership in Europe*, Chicago, University of Chicago Press, 1994, p. 3.

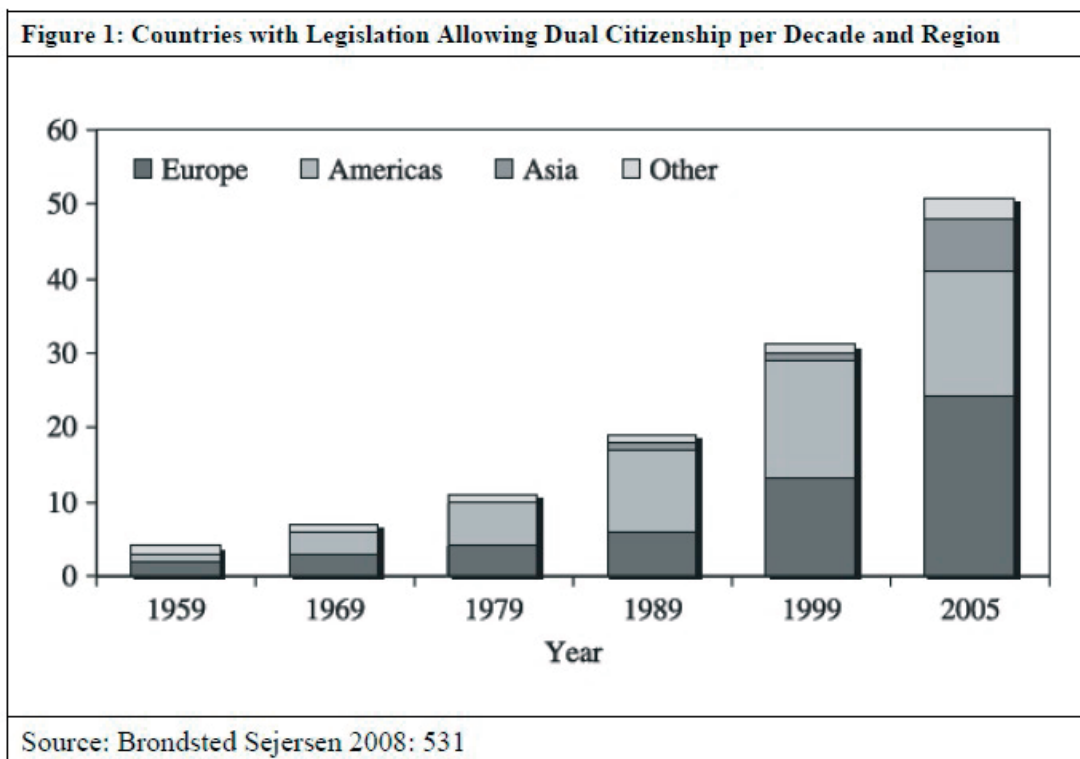
³⁴⁴ O ovoj neprihvatljivosti P. J. Spiro piše sljedeće: „Dual nationals represented on the one hand a constant source of international tension where one state attempted to protect its citizen from mistreatment at the hands of another state claiming the same individual as its own. On the other hand, the presumptively divided loyalties of dual nationals represented a potential threat from within the polity in times of international conflict“. P. J. Spiro, „Dual Nationality and the Meaning of Citizenship“, preuzeto iz: Michael Lister, Emily Pia, *Citizenship in Contemporary Europe*, *Op. cit.*, p. 63.

Istražujući pitanje dvojnog državljanstva, Joakim (Joachim K. Blatter), Stefani Erdman (Stefanie Erdmann), Katja Švanke (Katja Schwanke) utvrdili su postojanje samo jedne studije koja je bila posvećena ovom pitanju sa aspekta stepena prihvaćenosti u dužen istorijskom periodu. Tanja Bronsted Sejersten autor je jedine kvantitativne studije koja je posvećena istorijskom razvoju dvojnog državljanstva. Ona je kao kriterijum, za postojanje dvojnog državljanstva u konkretnoj zemlji uzela postojanje zakonskih normi kojima se uvodi dvojno državljanstvo a nije istraživala da li se i u kojoj mjeri, ono što je propisano, i primjenjuje. Istraživanje je obavila na uzorku od 115 zemalja.³⁴⁵ Rezultati do kojih je došla pokazuju da je formalnopravno prihvatanje dvojnog državljanstva bilo konstantno u porastu, od 1959. do 2005. godine. Dakle, Blater, Erdman i Švanke, analizirajući rezultate njenog istraživanja, između ostalog, na osnovu grafika br. 1 zaključuju sljedeće: Prvo, eksponencijalno je rastao broj zemalja sa legislativom koja je predviđala postojanje dvojnog državljanstva, u periodu za koji je rađeno istraživanje. Taj rast je naročito bio izražen u posljednjih 15. godina navedenog perioda. Drugo, trend intenzivnijeg rasta formalnopravnog prihvatanja dvojnog državljanstva započeo je 70-tih i 80-tih godina u Americi, 90-tih u Evropi a posljednjih nekoliko godina u Aziji.³⁴⁶

---

³⁴⁵ Joachim K. Blatter, Stefanie Erdmann, Katja Schwanke, *Acceptance of Dual Citizenship: Empirical Data and Political Context*, Universität Luzern, Faculty of Humanities and Social Sciences, Institute of Political Science, 2009, p. 5.

³⁴⁶ Ibid. p. 5.

(Grafik br. 1)³⁴⁷

Može se zaključiti da je pravni aspekt građanstva, (odnosno građanstvo u značenju pravnog statusa pojedinaca kao članova političke zajednice sa punim kapacitetom prava i obaveza - državljanstvo), u uslovima globalizacije „pogođen“ sa nekoliko najznačajnijih trendova. Proširivanje nekih prava koja su ranije imali državljani na nedržavljanu, rast broja zemalja koje dozvoljavaju dvojno državljanstvo kao i stvaranjem novih političkih formacija, kakva je EU. Lister i Pija, u vezi sa promjenama u ovom aspektu građanstva, zaključuju sljedeće: „However, it is rather different to argue that national citizenship is declining in importance in a postnational world, from asserting the claim that citizenship *itself* is becoming postnational“.³⁴⁸

³⁴⁷ Izvor: Tanja Brondsted Sejersen, “I Vow to Thee My Country”. The Expansion of Dual Citizenship in 21st Century, *International Migration Review*, MR, Vol. 42, No. 3, p. 523-549, preuzeto iz: Ibid., p. 58. Detaljnije podatke za svaku zemlju pojedinačno pogledati u: Ibid., p. 56-65.

³⁴⁸ Michael Lister, Emily Pia, *Citizenship in Contemporary Europe*, Op. cit., p. 63.

Nacionalna, republikanska i socijetalna koncepcija političke zajednice različito određuju građanstvo u smislu državljanstva, smatra Rejner Baubok. Nacionalna koncepcija potencira članstvo u nacionalnoj zajednici kao neku vrstu preduslova za dobijanje državljanstva (*ius sanguinis*). Republikanski model primat daje političkoj zajednici a ne pretpolitičkim oblicima i nastoji da bude otvoreniji za naturalizaciju useljenika ali najinkluzivniji karakter ima socijetalna koncepcija koja nastoji da državlјanska prava proširi i na trajne rezidente a za prvu generaciju imigranata sticanje državlјanstva zavisi od dužine boravka i izražene volje prije nego od asimilacije. Socijetalni model državlјanstva najbolji je temelj liberalnog odgovora na izazov masovnih migratornih kretanja.³⁴⁹

Nakon razmatranja prve dimenzije građanstva, u skladu sa potrebama rada, potrebno je analizirati i četvrtu po redu, onako kako su to učinili Lister i Pija. Dakle, osim građanstva kao pravnog statusa, građanstva kao skupa prava i građanstva kao političkog aktivizma pojedinaca, oni izdvajaju i četvrtu dimenziju ovog pojma: Građanstvo kao identitet. Ovdje se radi o osjećaju pripadnosti političkoj zajednici i identifikaciji sa njom.³⁵⁰ Na čemu se temelji osjećaj solidarnosti koji članovi političke zajednice razvijaju, nezavisno od svoje etnokulturne pripadnosti? Dakle, ovdje se radi o pitanju kolektivnog identiteta. Kada se analizira građanstvo u dimenziji identiteta, autori se uglavnom bave pitanjima identifikacije i solidarnosti u odnosu na nacionalnu državu. U ovoj dimenziji, veza između građanstva i nacionalnog identiteta je najbliskija i najvidljivija: „Nationality and citizenship complement one - another. Without a common national identity, there is nothing to hold citizens together, no reason for extending the role just to these people and to others“.³⁵¹ O nacionalnom kao političkom identitetu sa aspekta politike multikulturalizma, već je bilo riječi. Na ovom mjestu potrebno je dati još nekoliko napomena. Najprije, treba imati u vidu fleksibilnost,

---

³⁴⁹ Rainer Baubock, „The Crossing and Blurring of Boundaries in International Migration. Challenges for Social and Political Theory“, in: Rainer Baubock, John Rundell (eds.), *Blurred Boundaries: Migration, Ethnicity, Citizenship*, Aldershot, Ashgate, 1998, preuzeto iz: Milan Mesić, *Op. Cit.*, str. 305.

³⁵⁰ „Belonging raises questions about cultural, sociological and political transformative processes and their impact on imagined and real boundaries, notions of citizenship and cultural hybridization, migration and other forms of mobility“.

Ulf Hedetoft, Mette Hjort, *Introduction to: THE POSTNATIONAL SELF BELONGING AND IDENTITY*, preuzeto iz: Helen Elizabeth Hartnell, „Belonging: Citizenship and Migration in the European Union and in Germany“, *Berkeley Journal for International Law*, *Op. cit.*, p. 5, dostupno na: <http://scholarship.law.berkeley.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1307&context=bjil>

³⁵¹ David Miler, „Community and Citizenship“, in: S. Avineri, A. de Shalit (eds.), *Communitarianism and Individualism*, Oxford, Oxford University Press, 1992, p. 94, preuzeto iz: Michael Lister, Emily Pia, *Citizenship in Contemporary Europe*, *Op. cit.*, p.75.

višestrukost, fluidnost i relativnost identiteta pojedinaca u dobu globalizacije. Transnacionalne zajednice i transnacionalni društveni odnosi, o kojima je bilo riječi u prethodnom potpoglavlju, doprinose nastanku „transnacionalizovane forme građanstva kao identiteta“ (the transnationalised form of citizenship – identity).³⁵² Tu se u prvom redu misli na evropsko građanstvo, odnosno mogućnost nastanka „evropskog identiteta“. O građanstvu na nivou EU obično se piše kao o novoj formi građanstva koja nije nacionalna, po svojoj prirodi, ali ni kosmopolitska. Ona potencira pluralnost, višestrukost i upućuje na to da nacionalna pripadnost i nacionalni identitet nijesu jedini oblik građanstva.

Ono što nam se čini važnim u razmatranju uticaja procesa globalizacije i savremenih migracija na postojanost nacionalnog modela građanstva, jeste izbjegavanje krajnosti u vidu ekstremnih pozicija koje bismo mogli nazvati „pronacionalnom“ i „postnacionalnom“. Insistiranje na rezistentnosti nacionalnog na promjene koje donose nove okolnosti, ne doprinosi suočavanju sa novim izazovima pred koji se nalaze pred razvijenim nacionalnim državama. Autori koji su bliski prvoj krajnosti doživljavaju nove oblike građanstva i (ne)državljskog članstva kao neku vrstu devijacije koju bi trebalo ispraviti u budućnosti.³⁵³ Oni koji, pak, zastupaju tezu o postnacionalnom članstvu naglašavaju da se nacionalna država nalazi pod unutrašnjim i spoljnim pritiscima koji je slabe a koji su rezultat uticaja procesa globalizacije, savremenih migracija, globalne politike ljudskih prava i međunarodnog poretka. Sve to utiče na promjenu nacionalnog modela građanstva u smjeru njegovog redefinisiranja i razvitka novih oblika postnacionalnog građanstva. Neki zastupnici ovog stava u njegovom ekstremnijem vidu, poput Dejvida Džekobsona (David Jacobson), smatraju da državu sve manje konstituiše „narod“ a sve više kodeksi univerzalnih

---

³⁵² Ibid., p. 78.

³⁵³ Milan Mesić navodi interesantno argumentovan stav o neophodnosti i vitalnosti nacionalnog građanstva, od strane Roberta Reicha (Robert Reich). Naime, on smatra da je globalizacija oslabila osjećaj solidarnosti između članova jedne nacionalne zajednice. Zahvaljujući nastanku globalne ekonomije, došlo je do promjene klasne strukture (on konkretno piše o SAD, ali promjene na koje ukazuje karakteristične su i za druge razvijene liberalno-demokratske države) i sada jednu od njenih glavnih grupa (pored radnika u industriji i radnika u uslužnim djelatnostima) čine tzv. „simbolički analisti“. U pitanju su visokokvalifikovani profesionalci koji su sve više orjentisani prema globalnim tržištima rada. Njih karakteriše tzv. „ravnodušni kosmopolitizam“ koji je poguban za nacionalnu solidarnost, koju je neophodno reafirmisati. Reafirmacija bi trebalo da počiva na „lojalnosti mjestu“ i potrebi za „pozitivnim ekonomskim nacionalizmom“, uz isticanje istorijskih i kulturnih veza.

Robert B. Reich, *The Work of Nations: a Blueprint for the Future*, London, Simon and Schuster, 1991, p. 171-184, preuzeto iz: Milan Mesić, *Multikulturalizam*, Op. Cit., str. 297. 298.

ljudskih prava.³⁵⁴ Univerzalna ljudska prava brišu razliku između državljana i stranaca, garantujući drugima građanska i socijalna prava vezana za obrazovanje, socijalno i zdravstveno osiguranje itd. U nastojanju da se izbjegnu krajnosti navedenih pristupa, potrebno je uvažiti argumente obje navedene pozicije i ukazati na slabosti koje svaka od njih posjeduje. Nesumnjivo je da zastupnici oba gledišta dobro zapažaju određene procese i promjene do kojih dovode prethodno navedeni procesi, svako iz svoje perspektive: „Zagovornici nacionalnog državljanstva (bilo u vidu njegove obnove i učvršćenja, bilo u vidu njegove fleksibilne prilagodbe izazovima vremena), gledaju prvenstveno sa gledišta tradicije i sadašnjosti, i istodobno, iz okvira nacionalne države. Stoga, oni ponajprije vide da je nacionalna država i dalje na djelu, da je otporna i fleksibilna spram izazova koji je dovode u pitanje... kritičari nacionalne države i zastupnici postnacionalnog članstva (državljanstva), gledaju iz perspektive izazova koje pred nacionalnu državu postavljaju procesi globalizacije, suvremenih migracija, europske integracije i narastajućeg međunarodnog režima univerzalnih ljudskih prava“.³⁵⁵

6. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Nakon razmatranja osnovnih karakteristika koncepta multikulturalizma i izazova koje pred nacionalne države stavljaju procesi globalizacije, moguće je iznijeti nekoliko zaključaka. Oko samog značenja pojma „multikulturalizam“ ne postoji saglasnost i on se često upotrebljava kao sinonim za kulturni pluralizam, multietničnost, plurikulturalizam itd. Neophodno je voditi računa o tome da li se pojam upotrebljava u demografsko-deskriptivnom, ideološko-normativnom i i institucionalno-političkom smislu. Kako to ispravno primjećuje Piter Kivisto, moguće je izdvojiti dvije osnovne karakteristike razvijenih, liberalno-demokratskih društava u dobu globalizacije. Najprije, savremena društva multikulturalnija su nego ikada prije. Multikulturalnost u ovom značenju odnosi se na stepen etnokulturne pluralizacije unutar nacionalnih država. Multikulturalnost savremenih

---

³⁵⁴ David Jacobson, *Rights Across Borders. Immigration and the Decline of Citizenship*, Baltimor – London, The Johns Hipkins University Press, 1996, p. 108, preuzeto iz: *Ibid.*, str. 299.

³⁵⁵ Milan Mesić, *Multikulturalizam, Op. cit.*, str. 302.

društava je obuhvatnija i dublja u odnosu na njene razmjere u predmodernom dobu. Takođe, ona je i mnogo veći izazov. Ranije su manjinske zajednice uglavnom prihvatale podređen status i činjenicu da su društveni i politički prostori uglavnom pripadali dominantnoj grupi. Zahvaljujući širenju demokratskih ideja, manjinske zajednice u savremenim društvima, ne samo da zahtijevaju jednakost statusa, prava i moći, već jednaku mogućnost participacije i oblikovanja društvenog života. One zahtijevaju prihvatanje od strane društva koje će biti manifestovano priznavanjem i koje će odražavati njihovu prisutnost u najvažnijim institucijama države. Dalje, važno je istaći da se savremena multikulturalna društva nalaze u okolnostima rastuće ekonomske, kulturne i političke globalizacije i to dovodi do druge najvažnije njihove karakteristike na koju nas upućuje Kivisto: Zahvaljujući procesima globalizacije društva su povezanija i zavisnija jedna od drugih nego ikada prije.

Imigrantske zajednice i nacionalne manjine najvažniji su oblici etnokulturnih zajednica u savremenim društvima. Kao odgovor na problem upravljanja etnokulturnim različitostima i kao rezultat potrebe ponovnog razmatranja uslova integracije etnokulturnih zajednica, multikulturalizam smjenjuje model asimilacije koji je bio dominantan do 70-tih godina XX vijeka. Od imigrantskih zajednica očekivalo se prilagođavanje kulturnim obrascima društva prijema. Pri tom, sama asimilacija ne shvata se kao prihvatanje jedne partikularne kulture, već kao pristupanje naučnoj, racionalnoj civilizaciji i etnokulturnom, neutralnom, univerzalnom društvu. Pretpostavilo se da će univerzalizujuće sile, prvenstveno oličene u sistemu obrazovanja i masovnoj kulturi, postepeno umanjiti značaj kulturnih razlika između različitih grupa. U odnosu prema nacionalnim manjinama, model asimilacije je najčešće podrazumijevao različite oblike potiskivanja manjinskog nacionalizma, veći ili manji stepen jezičke asimilacije, onemogućavanja bilo kakvog političkog udruživanja i kontrole nad obrazovnim programom. Cilj asimilacije nacionalnih manjina bio je slabljenje njihovog nacionalnog identiteta, potencijalnih težnji za njegovim uobličavanjem i to je uglavnom argumentovano strahom od secesionizma i ugrožavanja institucionalizovanog nacionalnog identiteta. Od 70-tih godina XX vijeka, model asimilacije počinje da se napušta kao nepotreban, nerealan i nepravedan. Najprije, nije proizveo očekivane posljedice već je doveo do jačanja svijesti o sopstvenom identitetu; umjesto da se imigranti vremenom prestanu razlikovati od građana društva prijema, u odnosu između grupa došlo je do profilisanja i očuvanja njihovog etnokulturnog identiteta Integracija etnokulturnih zajednica

ne smije biti represivan proces niti proces koji podrazumijeva potiskivanje etnokulturne posebnosti. Izražen etnički identitet i jak osjećaj pripadnosti sopstvenoj etnokulturnoj zajednici nijesu u koliziji sa prihvatanjem zajedničkog nacionalno-državnog identiteta, niti a priori znače manjak lojalnosti u odnosu na zajednički politički, nacionalno-državni identitet. U kontekstu poštovanja ljudskih prava, kao jednog od ključnih zahtjeva za ostvarivanje vladavine prava u doba multikulturalnosti, međunarodno pravo garantuje zaštitu identiteta, a time i uvažavanje različitosti i njenu afirmaciju. Zaštita ljudskih prava i ostvarivanje principa vladavine prava neodvojivi su od zaštite izvjesnih manjinskih prava, što je i prihvaćeno od strane liberalno-demokratskih država. U tom smislu, koncept multikulturalizma prihvaćen je kao prirodni produžetak koncepta individualnih ljudskih prava čiji su osnovni ciljevi razvitak demokratije, podsticanje razvoja društva u cjelini i obezbjeđivanja mira i sigurnosti priznanjem posebnih etnokulturnih identiteta, a ne njihovim potiskivanjem.

Multikulturalizam je, stoga, još uvijek aktuelna alternativa za liberalno-demokratska društva. Potrebno je, međutim, imati u vidu faktore koje izdvaja Kimlika a koji mogu olakšati ili otežati uspješnu implementaciju politike multikulturalizma prema imigrantima. U mjeri u kojoj se odnosi između manjinskih zajednica i države ili samih manjinskih zajednica percipiraju kroz bezbjedonosnu prizmu i kao bezbjedonosna prijetnja, smanjuju se izgledi za uspješnost politike multikulturalizma. Dalje, budući da uspjeh multikulturalizma počiva na jasnoj posvećenosti poštovanju ljudskih prava unutar samih etnokulturnih zajednica, ukoliko neke od njih, međutim, vrše prakse kojima krše individualna prava svojih članova i država ih percipira kao neposvećene poštovanju liberalno-demokratskih vrijednosti, šanse za uspjeh multikulturalizma se smanjuju. Treću okolnost, koja utiče na uspješnu primjenu multikulturalizma, Kimlika nalazi u stepenu kontrole granica, odnosno, broju nelegalnih imigranata i azilanata. Ukoliko je taj broj velik i ukoliko građani imaju osjećaj da granice nijesu sigurne, manje su šanse za uspjeh multikulturalizma. I na kraju, ukoliko ostatak društva doživljava imigrante kao one koji doprinose razvoju društva, prvenstveno u ekonomskom smislu, rastu i šanse za uspješnu primjenu politike multikulturalizma. U najkraćem, kad su ovakve olakšavajuće okolnosti prisutne, multikulturalizam ima veće šanse za uspjeh. U situacijama tzv. visokog rizika, kao što su znatan broj ilegalnih imigranata, prisutne neliberalne prakse u okviru pojedinih zajednica, kao i percepcija ugroženosti

državnih granica od strane imigranata, šanse za uspješnu primjenu multikulturalizma se smanjuju.

Uspješna primjena politike multikulturalizma u savremenim liberalno-demokratskim državama neodvojiva je od istovremenog jačanja građanske integracije imigranata u zajednički politički identitet. Ravnoteža u primjeni građanske integracije i politike multikulturalizma od krucijalnog je značaja za savremena liberalno-demokratska društva. Ukoliko bi države razvijale i jačale isključivo politiku građanske integracije, bez osvrtnja na legitimne zahtjeve manjinskih etnokulturnih zajednica, takva bi politika lako mogla postati neliberalna, opresivna i nepravedna prema manjinama. Sa druge strane, insistiranje isključivo na politici multikulturalizma, u smislu priznavanja posebnih etnokulturnih identiteta, bez dopunjavanja politikom građanske integracije, dovelo bi do destabilizacije društva u cjelini. Pitanje političke lojalnosti manjinskih etnokulturnih zajednica postavljeno je na različit način za nacionalne manjine i imigrante. U uslovima globalizacije i sve veće povezanosti na globalnom planu, zahvaljujući sredstvima elektronske komunikacije, imigrantske zajednice održavaju mnogo prisnije veze sa zemljom porijekla. Osjećaj pripadnosti i lojalnosti, kako zemlji prijema, tako i zemlji porijekla, mnogo je izraženiji kod imigrantskih zajednica u uslovima globalizacije, u odnosu na ranije periode. Za nacionalne manjine, problem lojalnosti prema državi u kojoj su, može se pojaviti ukoliko im se negira određeni stepen autonomije, ukoliko je zajednički nacionalni, politički identitet ekskluzivnog karaktera i sveden na pojedinačno kulturno-etničko ili ukoliko se jednostavno želi institucionalizovanje i zaštita nacionalnog identiteta, kroz formiranje sopstvene države. Globalizacija doprinosi opstanku etničkog i nacionalnog identiteta (uglavnom zahvaljujući činjenici da obavljaju tzv. *unutrašnje funkcije* za pojedinca) i podstiče promjene u njihovoj manifestaciji. Višedimenzionalnost identiteta u globalizujućem svijetu odražava se i na lični identitet pojedinca na način da ista osoba, sada, na nivou svog identiteta treba da „pomiri“ mješavinu državnih nacionalnosti, mikro-nacionalnosti, globalnih dijaspora i neteritorijalnih identiteta. Opstanku podržavnog etnonacionalnog, na nivou etnokulturne zajednice, između ostalog, doprinose: smanjivanje relativne snage države (odnosno njene sposobnosti da proizvodi pojedinačne, jedinstvene nacije u procesu „građenja nacije“ uz istovremeno potiskivanje i isključivanje drugih identiteta), značaj transsvjetskih odnosa u promovisanju tzv. mikro-nacija, i otpor mikro-nacija samim unificirajućim procesima globalizacije. Doba

globalizacije je „doba nacionalnog“ i „doba migracija“, i upravo ove karakteristike globalizacije aktuelizuju multikulturalizam kao odgovor i dovode u pitanje učinkovitost i opravdanost politike asimilacije, u svjetlu potrebe očuvanja kulturne različitosti. Procesi globalizacije donose promjene u pogledu identiteta i mijenjaju karakter tradicionalnog shvatanja pripadnosti nacionalnoj državi. Te promjene se prvenstveno ogledaju u pojavi različitih oblika transnacionalnih zajednica, dijaspore i hibridnih identiteta. S tim u vezi, pozitivan odgovor na etnokulturnu stvarnost usložnjenu procesima globalizacije, bilo bi i prihvatanje što šireg koncepta državljanstva koji bi uvažio stvarnost podijeljene lojalnosti, vezanosti za zemlju porijekla i pluraliteta identiteta.

7. BIBLIOGRAFIJA:

1. Adesina, C, Olutayo, Adebayo, G, Akanmu, (ed.), *Globalization nad Transnational Migration: Africa and Africans in the Contemporary Global System*, Cambridge Scholars Publishing, 2009.
2. Alibhai-Brown, Jasmin, *After Multiculturalism*, London, Foreign Policy Center, 2000.
3. Altermatt, Urs, *Etnonacionalizam u Evropi*, Sarajevo, Svetionik, 1997.
4. Anderson, B, Alan, „Ethno-Nationalism in Canada and Western Europe“, in: Ralph R. Premdas, R, Ralph, Anderson, B, Alan, (ed.), *Secessionist Movements in Comparative Perspective*, London, Pinter Publisher, 1990.
5. Apaduraj, Ardžun, *Strah od malih brojeva*, Beograd, Čigoja štampa, 2006.
6. Appadurai, Ariun, *Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy*, u: Featherstone, Mike, (ed.), *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*, London, Sage, 1990.
7. Ascherson, Neal, „Better off without Them? Politics and Ethnicity in the Twenty-First Century“, *International Affairs (Royal Institute of International Affairs)*, Blackwell Publishing, Vol. 80, No. 1, 2004.
8. Baber, H. E, “Dilemmas of Multiculturalism: An Introduction”, *The Monist*, Vol. 95, No. 1, 2012.
9. Back, Les, Keith, Michael, Khan, Azra, Shukra, Kalbir, Solomon, John, „New Labour’s White Heart: Politics, Multiculturalism and the Return of Assimilation“, *The Political Quarterly Publishing*, Blackwell, 2002.
10. Barry, Brian, *Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism*, Cambridge, Polity Press, 2001.
11. Basch, G, Linda, Glick Schilier, Nina, Blanc-Szanton, Cristina, *Nations Unbound: Transnational Projects, Post-colonial Predicaments and De-territorialized Nation-States*, Langhorne, Gordon and Breach, 1994.
12. Baubock, Rainer, What went wrong with liberal multiculturalism?, *Ethnicities*, Vol. 8, 2008.
13. Beck, Ulrich, *Što je globalizacija?*, Zagreb, Vizura, 2003.

14. Beiner, Roland, Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism and Citizenship by Will Kymlicka, *The Philosophical Quarterly*, Vol. 54, No. 215.
15. Beljinac, Nikola, *Politički identitet Srbije: pristup ustavnog patriotizma*, u: Godišnjak 2012, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, godina VI, br. 8, 2012.
16. Bendel, Petra, *Evropska migraciona politika - trenutna situacija i trendovi*.
17. Berking, Helmuth, 'Ethnicity is Everywhere': On Globalization and the Transformation of Cultural Identity, *Current Sociology*, Vol. 51, No. 248, 2003.
18. Berry, W, John, Phinney, S, Jean, Sam, L, David, and Vedder, Paul, *Immigrant Youth in Cultural Transition*, Laurence Erlbaum, Mahwah, 2006.
19. Bloemraad, Irene, *Becoming a Citizen: Incorporating Immigrants and Refugees in the United States and Canada*, Berkeley, University of California Press, 2006.
20. Bogdanor, Vernon, *Devolution in the United Kingdom*, Oxford University Press, 1999.
21. Brint, Steven, „*Gemeinschaft* Revisited: A Critique and Reconstruction of the Community Concept“, *Sociological Theory*, Vol. 19, No. 1, p. 10.
22. Brooks, L, Roy, “Cultural Diversity: It’s All About the Mainstream”, *The Monist*, 2012.
23. Brown, K, Susan, Bean, D, Frank, *Assimilation Models, Old and New: Explaining a Long-Term Process*, Migration Information Source, 2006, dostupno na: <http://www.migrationinformation.org/Feature/display.cfm?ID=442>
24. Bruneau, Michael, *Diasporas, Transnational Spaces and Communities*, in: Rainer Baubock, Thomas Faist (ed.), *Diaspora and Transnationalism, Concepts, Theories and Methods*, Amsterdam University Press, Imiscoe Research, 2010.
25. Carens, H, Joseph, Williams, S, Melissa, *Muslim Minorities in Liberal Democracies: The Politics of Misrecognition*, in: Baubock, Rainer, Heller, Agnes, Zolberg, R, Aristide, (eds), *The Challenge of Diversity, Integration and Pluralism in Societies of Immigration*, Avebury, Aldershot, 1996.
26. Castells, Manuel, *Moć Identiteta*, Zagreb, Golden marketing, 2002.

27. Castles, Stephen, Miller J. Mark (eds.), *The Age of Migration, International Population Movements in the Modern World*, Basingstoke, Macmillan, 1998.
28. Cerutti, Furio, *Identitet i politika*, u: Cerutti, Furio, (ur.), *Identitet i politika*, Zagreb, Politička kultura, 2006.
29. Chien-Hui Kuo, Kelly, „A Euphoria of Transcultural Hybridity: Is Multiculturalism Possible?“, *Postcolonial Studies*, Vol. 6, No. 2, 2010.
30. Cohen, Robin, *Global Diasporas, An Introduction*, University of Washington Press, 1997.
31. Commission on Global Governance, *Our Global Neighbourhood: The Report of the Commission on Global Governance*, Oxford, Oxford University Press, 1995.
32. Cornelius, A. Wayne, Martin, L. Philip, Hollifield, F. James (eds.), *Controlling Immigration, A Global Perspective*, Stanford University Press, 1992.
33. Crespi, Franko, *Sociologija kulture*, Zagreb, Politička kultura, 2006.
34. Crevecoeur, *Letters from an American Farmer*, in: Gleason, Philip, „American Identity and Americanization“, in: *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*, Cambridge University Press, 1980.
35. Coburn, Veldon, *Multiculturalism Policy Index: Indigenous Peoples*, Multiculturalism Policy Index Project, School of Policy Studies, Queen's University, Kingston, 2011, dostupno na: <http://www.queensu.ca/mcp/minoritynations/evidence/NationalMinorities.pdf>
36. Čosudovski, Mišel, *Globalizacija siromaštva i novi svetski poredak*, Beograd, Artist, 2010.
37. Čupić, Čedomir, Joković, Milica, „Poverenje kao preduslov za održanje manjina i prihvatanje manjinskih identiteta“, *Politički život*, Beograd, Fakultet političkih nauka, Centar za demokratiju, Vol. 9, 2013.
38. Dahinden, Janine, *The Dynamics of Migrants' Transnational Formation: Between Mobility and Locality*, in: Baubock, Raner, Faist, Thomas, (ed.), *Diaspora and Transnationalism, Concepts, Theories and Methods*, Amsterdam University Press, Imiscoe Research, 2010.
39. Delanty, Gerard, *Citizenship in a Global Age: Society, Culture, Politics*, Buckingham, Open University Press, 2000.
40. Bisley, Nick, *Rethinking Globalization*, New York, PALGRAVE MACMILLAN, 2007.

41. De Palo, Domenico, Faini, Riccardo, Venturini, Alessandra, *The Social Assimilation of Immigrants*, Bonn, Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit Institute for the Study of Labor, 2006.
42. Divjak, Slobodan, *Problem identiteta, kulturno, etničko, nacionalno i individualno*, Beograd, Službeni glasnik, 2006.
43. Divjak, Slobodan, *Nacija, kultura, građanstvo*, Beograd, Službeni list SRJ, 2002.
44. D, Moris, *Free Trade: The Great Destroyer*, u: Mander, Jerry, Goldsmith, Edvard, (ed.), *Globalizacija- argument protiv*, Beograd, Clio, 2003.
45. Duvieusart-Dery, Caroline, *Multiculturalism Policy Index: National Minority Policies*, Multiculturalism Policy Index Project, School of Policy Studies, Queen's University, Kingston, 2011, dostupno na: <http://www.queensu.ca/mcp/minoritynations/evidence/NationalMinorities.pdf>
46. Edwards-Baldwin, Martin, Schain, A. Matrin, *The Politics of Immigration in Western Europe*, Frank Cass, 1994.
47. Eisenberg, Avigail, "The limited resources of liberal multiculturalism", *Ethnicities* Vol. 5, No.123, 2005.
48. Elliott, Michael, Boli, John, "Facade Diversity: The Individualization of Cultural Difference", *International Sociology*, Vol. 23, No. 540, 2008.
49. Eriksen, Hilan, Tomas, *Etnicitet i nacionalizam*, Beograd, Bilbioteka XX vek, Čigoja štampa, 2004.
50. Faist, Thomas, *Diaspora and Transnationalism: What kind of dance partners?*, in: Baubock, Rainer, Faist, Thomas, (ed.), *Diaspora and Transnationalism, Concepts, Theories and Methods*, Amsterdam University Press, Imiscoe Research, 2010.
51. Faist, Thomas, *Transnational Social Spaces Out of International Migration: Evolution, Significance, and Future Prospects*, *Archives Europ. Social*, XXXIX, No. 2, 1998.
52. Falk, R, A, *Predatory Globalization: a Critique*, Cambridge, Polity Press, 1999.
53. Friedman, Jonathan, *Being in the World: Globalization and Lokalization*, u: Featherstone, Mike, (ed.), *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*, London, SAGE Publications, 1990.

54. Fukujama, Frensis, *Gradenje države*, Beograd, Filip Višnjic, 2007.
55. Fabijeti, Ugo, Maligeti, Roberto, Matera, Vinčenco, *Uvod u antropologiju, od lokalnog do globalnog*, Beograd, Clio, 2002.
56. Ghai, Yash , *Autonomy and Ethnicity, Negotiating Competing Claims in Multi-ethnic States*, Cambridge Studies in Law and Society, 2000.
57. Gidens, Entoni, *Evropa u globalnom dobu*, Beograd, Clio, 2009.
58. Gimenez, E. Martha, "With a Little class: A Critique of Identity Politics", *Ethnicities*, Vol. 6, No. 423, 2006.
59. Glazer, Nathan, *We Are All Multiculturalists Now*, London, Cambridge Massachusetts, Harvard University Press, 1997.
60. Golubović, Zagorka, *Ja i drugi*, Republika, Beograd 1999.
61. Goodhardt, David, „Has Multiculturalism Had Its Day?“, *Literary Review of Canada*, Vol. 16, No. 3, 2008.
62. Goodman, Sara, "Integration Requirements for Integration's Sake?" Identifying, Categorizing and Comparing Civic Integration Policies", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 36, No. 5, 2010.
63. Gottmann, Jean, *The Significance of Territory*, Charlottesville, University of Virginia Press, 1952.
64. Guibernau, Montserrat, *Nations without States, Political Communities in a Global Age*, Polity Press, 1999.
65. Gurr, Robert, Ted, Harff, Barbara, *Ethnic Conflict in World Politics*, San Francisco, Oxford, Westview Press, 1994.
66. Habermas, Jirgen, *Evropska nacionalna država pod pritiskom globalizacije*, u: Nova srpska politička misao, Vol. VII, No. 3-4.
67. Habermas, Jirgen, *Građanstvo i nacionalni identitet: Neka razmišljanja o budućnosti Evrope* u: Slobodan Divjak, Nacija, kultura i građanstvo, Beograd, Službeni list, 2002.
68. Habermas, Jirgen, *Postnacionalna konstelacija*, Beograd, Otkrovenje, 2002.
69. Hall, Stuart, „Conclusion: the multi-cultural question“ in: Hesse, B, (ed.), *Un/settled multiculturalism*, London, Zed Books, 2000.

70. Hansen, Randal, *The Centrality of Employment in Immigrant Integration in Europe*, Migration Policy Institute, 2012.
71. Haralambos, M, Holborn, M, *Sociologija*, Zagreb, Golden marketing, 2002.
72. Hartnell, Helen Elizabeth, "Belonging: Citizenship and Migration in the European Union and in Germany", *Berkeley Journal for International Law*, Vo. 24, Issue 1, 2006, dostupno na: <http://scholarship.law.berkeley.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1307&context=bjil>
73. Held, David, *Debate o globalizaciji*, u: Vuletić, Vladimir, (ur.), *Globalizacija, mit ili stvarnost*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2003.
74. Held, David, McGrew, Anthony, *Globalization/Anti-Globalization, Beyond the Great Divide*, Cambridge, Polity Press, 2007.
75. Inglis, Christine, *Multiculturalism: New Policy Responses to Diversity*, UNESCO (MOST), 1996.
76. Jelić, Ivana, *Ljudska prava i multikulturalizam*, Podgorica, Pravni fakultet, 2013.
77. Jelić, Ivana, *Prava manjina*, Podgorica, CID, 2004.
78. Joppke, Christian, „Beyond National Models: Civic Integration Policies for Immigrants in Western Europe“, *Western European Politics*, Vol. 30, No. 1, 2007.
79. Joppke, Christian, "Exclusion in the Liberal State: The Case of Immigration and Citizenship Policy", *European Journal of Social Theory*, Vol. 8, No. 43, 2005.
80. Joppke, Christian, Morawska, Ewa, (ed.), *Toward Assimilation and Citizenship: Immigrants in Liberal Nation-States*, Palgrave Macmillan, 2003.
81. Jovanović, A, Miodrag, *Kolektivna prava u multikulturnim zajednicama*, Beograd, Službeni glasnik, 2004.
82. Kaldvel, Kristofer, *Strah pod maskom tolerancije*, Nova srpska politička misao, 2009, dostupno na: <http://www.nspm.rs/granice-multikulturalizma/strah-pod-maskom-tolerancije.html?alphabet=l>

83. Katroyano, Riva, *French Secularism and Islam*, in: Modood, Tariq, Triandafyllidou, Anna, Zapata-Barrero, Ricardo, (eds.), *Multiculturalism, Muslims and Citizenship*, New York, Routledge, 2006.
84. Kecmanović, Dušan, *Da li smo sišli s uma ili dokaži da si Srbin*, Sremski Karlovci, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2006.
85. Kelly, Paul, "Introduction: Between Culture and Equality", in: Kelly, Paul, (ed.), *Multiculturalism Reconsidered, Culture and Equality and its Critics*, Polity Press, 2002.
86. Kelner, Daglas, *Medijska kultura*, Beograd, Clio, 2004.
87. Kimlika, Vil, Opalski, Magda, (ur.), *Može li se izvoziti liberalni pluralizam?, Zapadna politička teorija i etnički odnosi u Istočnoj Evropi*, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava, 2002.
88. Kimlika, Vil, *Multikulturalizam*, Podgorica, CID, 2004.
89. Kivisto, Peter, „Social spaces, transnational immigrant communities, and the politics of incorporation“, *Ethnicities*, Vol. 3, No. 5, 2003.
90. Kivisto, Peter, *Multiculturalism in a Global Society*, Blackwell Publishing, 2002.
91. Kiš, Janoš, *Beyond the Nation State*, Social Research, Vol. 63, No. 1, Spring, 2006.
92. Kiwan, Dina, "Developing a Model of Inclusive Citizenship "Institutional Multiculturalism" and the Citizen-State Relationship", *Theory and Research in Education*, Vol. 5, No. 225, 2007.
93. Kofman, Eleonore, „Citizenship for Some but not for others: Spaces of Citizenship in Contemporary Europe“, *Political Geography*, Vol. 14, No. 2, 1995.
94. Koopmans, Ruud, „Trade-Offs between Equality and Diference: Immigrant Integration, Multiculturalism and the Welfare State in Cross-National Perspective“, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 36, No. 1, 2009.
95. Kymlicka, Will, Individual and Community Rights, in: Baker, Judith, (ed.), *Group Rights*, University of Toronto Press, 1994.
96. Kymlicka, Will, *Liberalizam, zajednica i kultura*, Zagreb, Deltakont, 2004.

97. Kymlicka, Will, The New Debate on Minority Rights (and postscript), in: Laden, Simon, Anthony, Owen, David, (ed.), *Multiculturalism and Political Theory*, Cambridge University Press, 2007.
98. Kymlicka, Will, *Multiculturalism: Success, Failure, and the Future*, Washington DC, Migration Policy Institute, 2012.
99. Kymlicka, Will, *Politics in the Vernacular, Nationalism, Multiculturalism and Citizenship*, Oxford University Press, 2001.
100. Kymlicka, Will, *Social Unity in a Liberal State*, Social Philosophy & Policy, Vol. 13, No. 1, 1994.
101. Laden, Anthony, Owen, David (eds), *Multiculturalism and Political Theory*, Cambridge University Press, 2007.
102. Levy, T, Jacob, “Classifying Cultural Rights”, in: Shapiro, Ian, Kymlicka, Will, (ed.), *Ethnicity and Group Rights*, Nomos XXXIX, New York, London, 1997.
103. Linklater, Andrew, *The Idea of Citizenship and the Development of the Modern State*, u: Preuss, Ulrich K, Requejo, Ferran, (ed.), *European Citizenship, Multiculturalism and the State*, Baden Baden, Nomos, 1998.
104. Lipovetsky, Gilles, *Paradoksalna sreća, Ogled o hiperpotrošačkom društvu*, Zagreb, biblioteka Antibarbarus, 2008.
105. Lister, Michael, Pia, Emily, *Citizenship in Contemporary Europe*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2008.
106. Loobuyck, Patrick, “Liberal multiculturalism: A defence of liberal multicultural measures without minority rights”, *Ethnicities*, Vol. 5. No. 108, 2005.
107. MacIver, Don, (ed.), *The Politics of Multinational States*, Macmillan Press, 1999.
108. Malešević, Siniša, *Sociologija etniciteta*, Beograd, Fabrika knjiga, 2009.
109. Marković, Milenko, *Ogledi o nacionalnom i demokratskom pitanju*, Beograd, Službeni glasnik, 2010.
110. Martineli, Alberto, *Modernizam, proces modernizacije*, Podgorica, CID, 2010.
111. McCrone, David, “Who do you say you are?: Making sense of national identities in modern Britain”, *Ethnicities*, Vol. 2, No. 301, 2002.

112. Melucci, Alberto, *Pamćenje, solidarnost, identitet*, u: Furio Cerutti (ur.), *Identitet i politika*, Zagreb, Politička kultura, 2006.
113. Mesić, Milan, *Multikulturalizam*, Zagreb, Školska knjiga, 2006.
114. Milardović, Anđelko, Njavro, Đuro, *Globalizacija*, u: Milardović, Anđelko, (ur.), *Globalizacija*, Zagreb, Osijek, Split, Panliber, 2001.
115. Miler, Dejvid, *Nacionalnost i kulturni pluralizam*, u: Divjak, Slobodan, *Nacija, kultura, građanstvo*, Beograd, Službeni list SRJ, 2002.
116. Miler, Jan-Verner, *Ustavni patriotizam*, Beograd, Fabrika knjiga, 2010.
117. Miler, Jan-Verner, *Ustavni patriotizam: oblik političke lojalnosti u nacionalnim državama i evropskoj uniji*, Reč, No. 76/22, 2008.
118. Modood, Tariq, *British Muslims and The Politics of Multiculturalism*, in: Modood, Tariq, Triandafyllidou, Anna, Zapata-Barrero, Ricardo, (eds.), *Multiculturalism, Muslims and Citizenship*, New York, Routledge, 2006.
119. Modood, Tariq, *Multiculturalism, A Civic Idea*, Cambridge, Polity Press, 2007.
120. Morag, Patrick, "Liberalism, rights and recognition", *Philosophy Social Criticism*, Vol. 26, No. 28, 2000.
121. Murphy, Sara, Cornell, Drucilla, "Anti-racism, multiculturalism and the ethics of identification", *Philosophy Social Criticism* Vol. 28, No. 419, 2002.
122. Neš, Kejt, *Savremena politička sociologija, globalizacija, politika i moć*, Beograd, Službeni glasnik, 2006.
123. Nuhoglu Soysal, Yasemin, "Citizenship and Identity: Living in Diasporas in Post-war Europe?", *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 23, No. 1, 2000.
124. Nuhoglu Soysal, Yasemin, *Limits of Citizenship, Migrants and Postnational Membership in Europe*, Chicago, University of Chicago Press, 1994.
125. Nye, Malory, The Challenges of Multiculturalism, Culture and Religion, *An Interdisciplinary Journal*, Vol. 8, No. 2, 2007.
126. Offe, Claus, *Ethnic Politics in European Transitions*, Center for European Law and Policy, Bremen, 1993.

127. Orlović, Slaviša, *Globalizacija – svet međupovezanosti i međuzavisnosti*, u: Trkulja, Jovica (ur.), *Iskušnja globalizacije – globalizacija, evropeizacija i nacionalni identitet*, Kikinda, SO Kikinda/NB „Jovan Popović“, 2003.
128. Owen, David, Tully, James, „Redistribution and Recognition: two approaches“, u: Laden, Anthony, Owen, David (ed.), *Multiculturalism and Political Theory*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007.
129. Papastergiadis, Nikos, *The Turbulence of Migration, Globalization, Deterritorialization and Hybridity*, Cambridge, Polity Press, 2000.
130. Parekh, Bhikhu, *Integrating Minorities in a Multicultural Society*, in: Preuss, K., Ulrich, Requejo, Ferran, (ed.), *European Citizenship, Multiculturalism and the State*, Baden-Baden, Nomos Verl-Ges, 1998.
131. Parekh, Bhikhu, *Nova politika identiteta*, Zagreb, Politička kultura, 2006.
132. Parekh, Bhikhu, *The Future of Multi-Ethnic Britain*, Report of the Runnymede Trust Commission on the Future of Multi-Ethnic Britain, London, Profile Books, 2000.
133. Pavlović, Vukašin, *Država i društvo*, Beograd, Čigoja štampa, 2011.
134. Pečujlić, Miroslav, *Globalizacija, dva lika sveta*, Beograd, Gutenbergova galaksija, 2002.
135. Pečujlić, Miroslav, *Planetarni kentaur*, u: Nova srpska politička misao, Beograd, Vol. VII, No. 3 – 4, 2000.
136. Peterson, J, Nancu, *Multiculturalism in Theory and Practice*, Contemporary Literature, Vol. 40, No. 4, University of Wisconsin Press, 1999.
  - a. Philips, Melanie, *Londonistan*, London, Gibson Square, 2006.
137. Policy Exchange, *Living Apart Together*, London, Policy Exchange, 2007.
138. Popović, Milan, *Evropa Antoaneta*, Ulcinj, Plima, 2006.
139. Portes, Alejandro, *Globalization from below: The Rise of Transnational Communities*, Princeton University, 1997.
140. Portes, Alejandro, *Global Villagers: The Rise of Transnational Communities*, *American Prospect*, Vol. 7, No. 25, March/April, 1996.
141. *Pravna enciklopedija*, Beograd, Savremena administracija, 1979.

142. Purvis, Trevor, Hunt, Alan, "Identity versus Citizenship: Transformations in the Discourses and Practices of Citizenship", *Social Legal Studies*, Vol. 8, No. 457, 1999.
143. Putinja, Fili, Stref-Fenar, Žoslin, *Teorije o etnicitetu*, Beograd, Čigoja štampa, 1997.
144. Raz, Joseph, *Multiculturalism* Ratio Juris, Vol. 11, No. 3, Blackwell Publishers, September 1998.
145. Reichardt, Ulfried, „The Culture of the African Diaspora“, in: Fludernik, Monika, (ed.), *Diaspora and Multiculturalism, Common Traditions and New Developments*, Amsterdam, New York, Rodopi, 2003.
146. Rex, John, *Ethnic Minorities in the Modern Nation State, Working Papers in the Theory of Multiculturalism and Political Integration*, Palgrave Macmillan, 1996.
147. Richmond, Anthony, *Ethnic Nationalism and Postindustrialism*, Ethnic and Racial Studies 7, 1984.
148. Sacks, Jonathan, *The Persistence of Faith*, London, Weidenfeld i Nicolson, 1991.
149. Saggat, Shamat, Somerville, Will, *Building a British Model of Integration in an Era of Immigration: Policy Lessons for Government*, Migration Policy Institute, University of Sussex, 2012.
150. Schoepflin, George, *Nationalism and Ethnicity in New Europe*, in: Kupchan, Charles, *Nationalism and Nationalities in the New Europe*, Ithaca, Cornell University Press, 1995.
151. Schuster, Liza, Solomos, John, „Introduction: Citizenship, Multiculturalism, Identity“, *Patterns of Prejudice*, Vol. 35, No. 1, 2010.
152. Scott, W, Joan, *Multiculturalism and the Politics of Identity*, October, The Identity in Question, Vol. 16, 1992.
153. Seodu Herr, Ranjoo, *Liberal Multiculturalism: An Oxymoron*, The Philosophical Forum, 2007.
154. Semprini, Andrea, *Multikulturalizam*, Beograd, Clio, 2004.
155. Silj, Alessandro, *European Multiculturalism Revisited*, Zed books, 2010.

156. Skler, Lesli, *Rivalska shvatanja globalizacije*, u: Vuletić, Vladimir, (prir. .), *Globalizacija – mit ili stvarnost?* Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2003.
157. Sniderman, Paul, “Three Mistakes”, *The World Today*, Vol. 63, No. 7, Royal Institute of International Affairs, 2007.
158. Smit, Entoni, *Nacionalni identitet*, Beograd, Čigoja štampa, 2006.
159. Stjernfelt, Frederik, Liberal Multiculturalism as Political Philosophy, *The Monist*, Vol. 95, No. 1, 2012.
160. Sudweeks, Fay, Ess, Charles, `Global Cultures, Communities, Communication and Transformation` , *The Public*, Vol. 6, No. 4, 1999.
161. Surčulija, Živko, *Društvena anatomija nacionalizma: Socijalni izvori i korijeni nacionalizma u modernom društvu*, Beograd, Mladost, Mala edicija ideja, 1976.
162. Svensen, Fr, H, Laš, *Filozofija straha*, Beograd, Geopoetika, 2008.
163. Šolte, Jan Art, *Globalizacija, kritički uvod*, Podgorica, CID, 2009.
164. Šušnjić, Đuro, *Nedovršen razgovor*, Beograd, Čigoja štampa, 2008.
165. Šušnjić, Đuro, *Religija I*, Beograd, Čigoja štampa, 1998.
166. Taylor, Charles, *Bolest modernog doba*, Beograd, Čigoja štampa, 2002.
167. Tatalović, Siniša, *Globalna sigurnost i etnički sukobi*, Zagreb, Politička kultura, 2010.
168. Todorović, Vladimir, *Ljudske slobode i prava – 136 multilateralnih međunarodnih konvencija i drugih akata*, Beograd, Službeni glasnik, 2000.
169. Tomlinson, John, „Globalization and Cultural Analysis“, u: Held, David, McGrew Anthony, *Globalization Theory, Approaches And Controversies*, Cambridge, Polity Press, 2007.
170. Uberoi, Varun, Do Policies of Multiculturalism Change National Identities?, *The Political Quaterly*, Vol. 79, No. 3, July-September 2008.
171. Vertovec, Steven, „Introduction: New Directions in the Anthropology of Migration and Multiculturalism“, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 30, No. 6, 2007.

172. Vertovec, Steven, Wessendorf, Susan, (eds), *The multiculturalism Backlash: European discourses, policies and practices*, Routledge, 2010.
173. Vidojević, Zoran, *Kuda vodi globalizacija*, Beograd, Filip Višnjić, Institut društvenih nauka, 2005.
174. Vučinić, Nebojša, *Osnovi ljudskih prava i sloboda*, Podgorica, 2001.
175. Vuković-Ćalasan, Danijela, *Nacionalni identitet i globalizacija*, Beograd, Čigoja štampa, 2011.
176. Zappi, Sylvia, *French Government Revives Assimilation Policy*, Migration Information Source, 2003, dostupno na: <http://www.migrationinformation.org/Feature/display.cfm?ID=165>
177. Zhou, Min, "Contemporary Immigration nad the Dynamics of Race and Ethnicity" in: Smelser, Neil, Wilson, Julius, William, Mitchel, Faith (eds.), *America Becoming: Racial Trends and Their Consequences*, vol. 1. Washington, DC: National Academy Press.
178. Žižek, Slavoj, *Multikulturalizam, globalizacija i novi svetski poredak*, u: Nova srpska politička misao, 2001.
179. Watson, C. W, *Multiculturalism*, Buckingham, Open University Press, 2001.
180. Wieviorka, Michael, *Is Multiculturalism the Solution?*, Routledge, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 21, No 5, 1998.

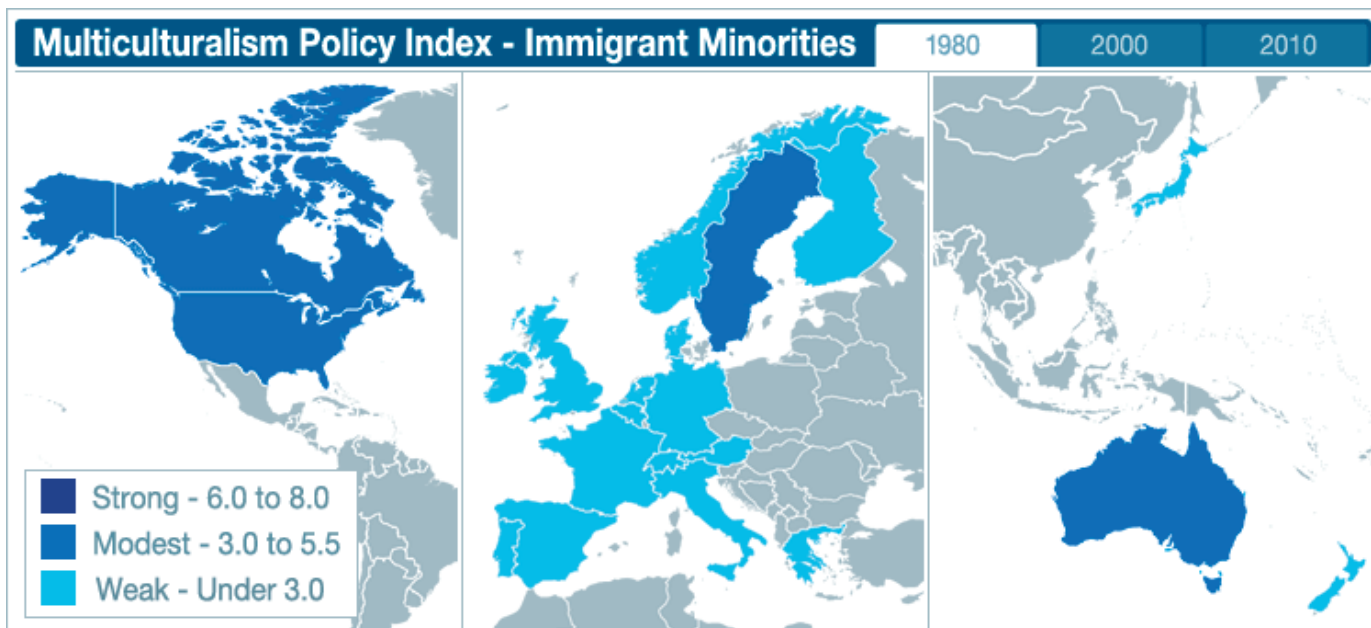
Internet izvori:

1. http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/textcharter/Charter/Charter_hr.pdf (27. 05. 2013).
2. <http://www.hnv.org.rs/docs/DEKLARACIJA%20O%20PRAVIMA%20OSOBA.pdf> (15. 05. 2013)
3. http://www.crnakutija.babe.hr/attach/_o/okvirna_konvencija_za_zastitu_nacionalnih_manjina.pdf (27. 05. 2013).

4. <http://www.osce.org/odihr/elections/14304> (03.06. 2013).
5. http://www.conservatives.com/News/Speeches/2007/01/David_Cameron_Bringing_down_the_barriers_to_cohesion.aspx (20.07.2013)
6. <http://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/C-18.7/page-1.html#h-2> (25.06.2013)
7. <http://www.census.gov/newsroom/releases/archives/population/cb13-112.html> (20.07.2013).
8. <http://www.ons.gov.uk/ons/guide-method/measuring-equality/equality/ethnic-nationality-religion/ethnic-group/index.html> (20. 07. 2013).
9. <http://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/csgr/index/guide/characteristics> (25.08.2013).

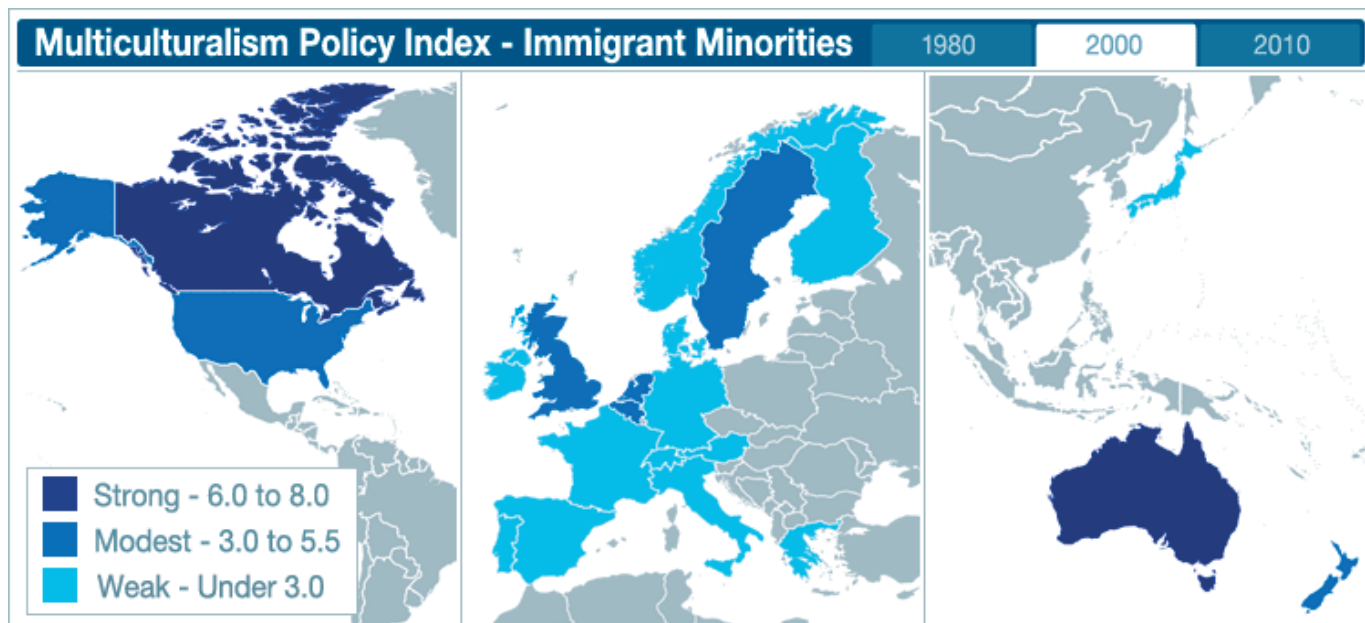
8. PRILOZI

Mapa br. 1. Indeks politike multikulturalizma za imigrantske zajednice (1980)

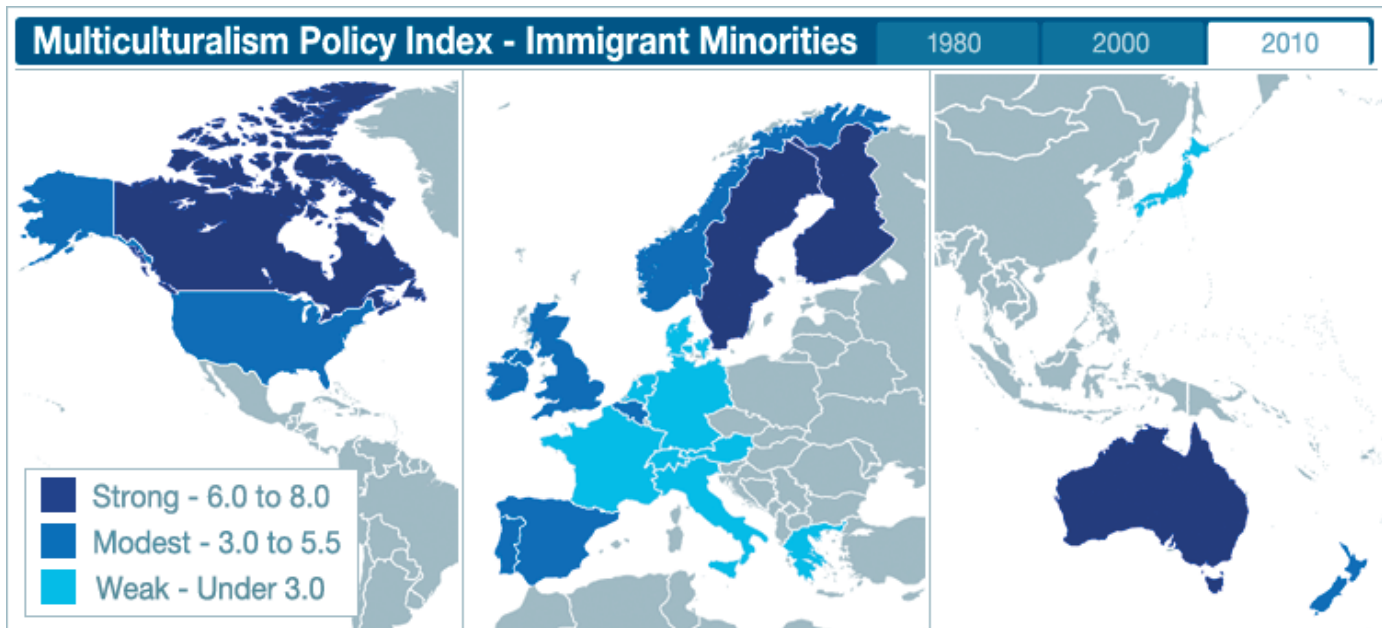
Source: Multiculturalism Policy Index, <http://www.queensu.ca/mcp/> (downloaded 11.05.2013.)

Mapa br. 2, Indeks politike multikulturalizma za imigrantske zajednice (2000)

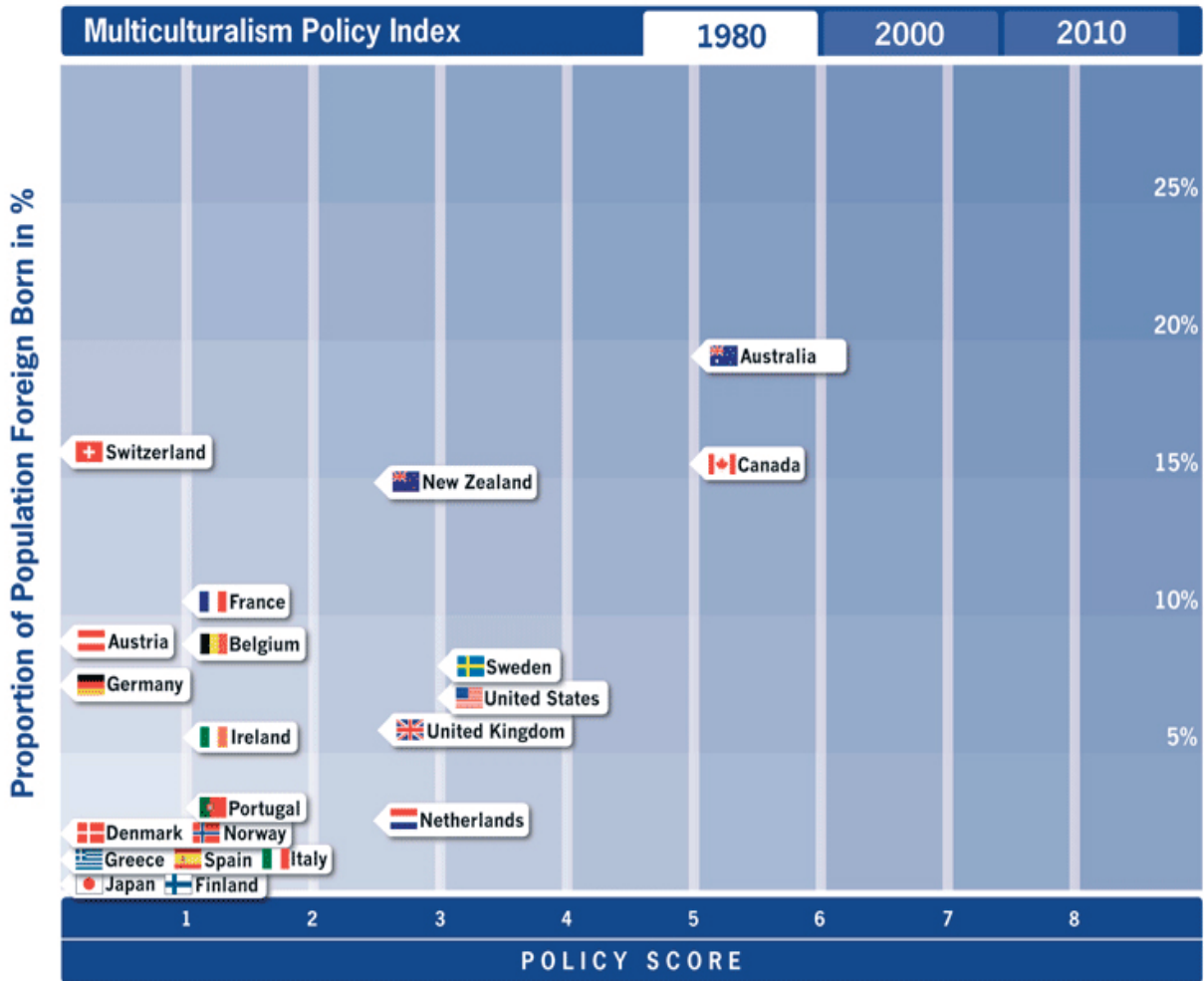
Source: Multiculturalism Policy Index, <http://www.queensu.ca/mcp/> (downloaded 11.05.2013.)

Mapa br. 3, Indeks politike multikulturalizma za imigrantske zajednice (2010)

Source: Multiculturalism Policy Index, <http://www.queensu.ca/mcp/> (downloaded 11.05.2013.)

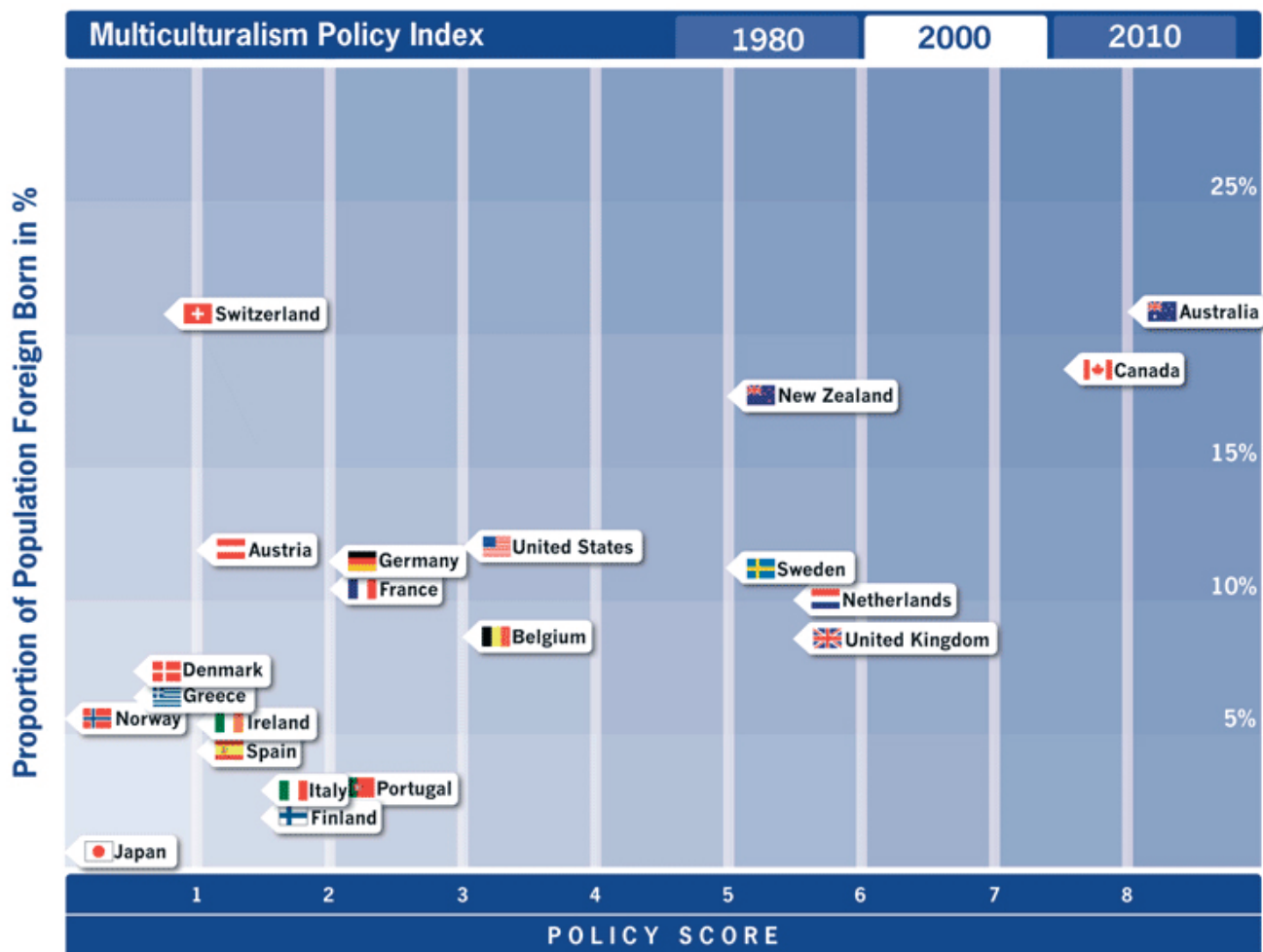
Grafik br. 1, Indeks politike multikulturalizma (1980)

Source: Multiculturalism Policy Index, <http://www.queensu.ca/mcp/> (downloaded 11.05.2013.)

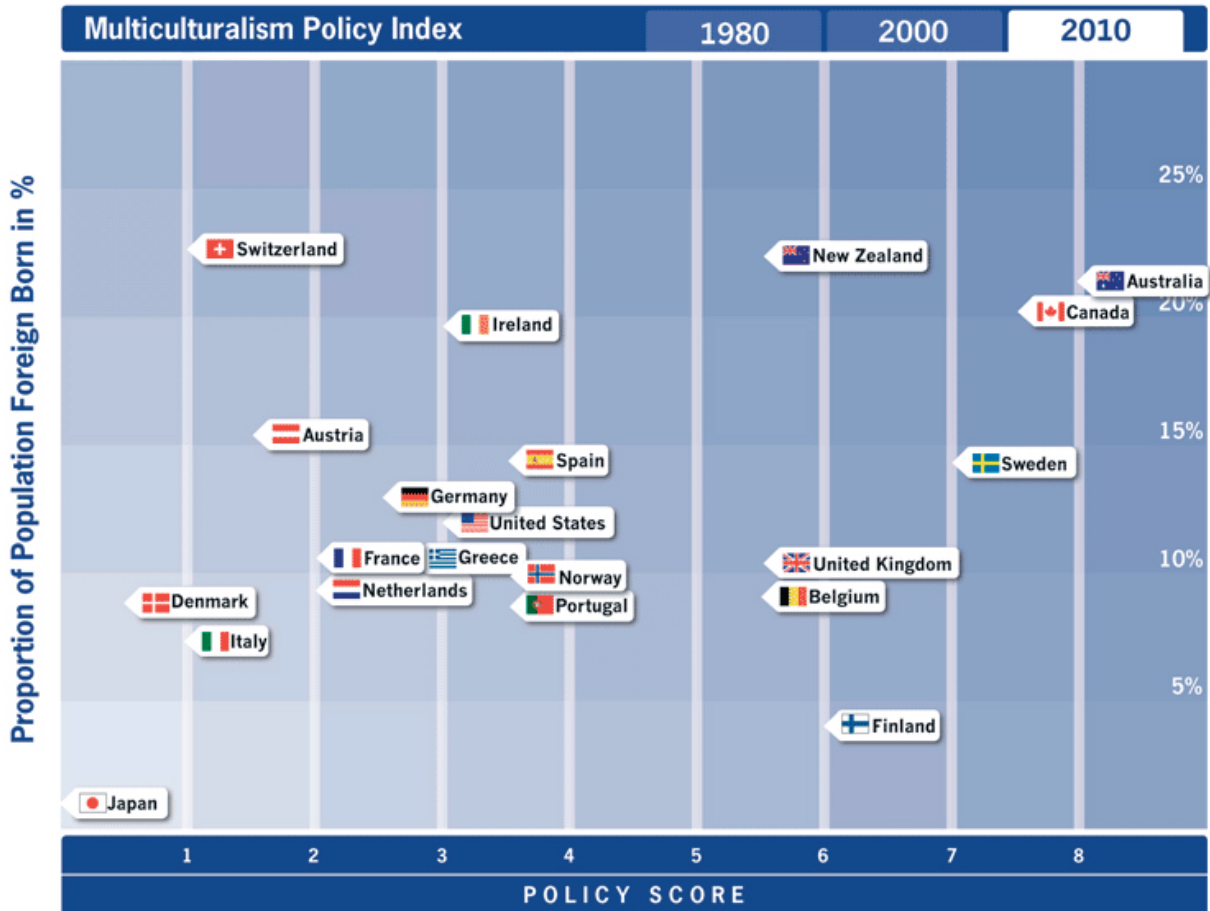

Grafik br. 2, Indeks politike multikulturalizma (2000)

Source: Multiculturalism Policy Index, <http://www.queensu.ca/mcp/> (downloaded 11.05.2013.)

Grafik br. 3, Indeks politike multikulturalizma (2010)

Source: Multiculturalism Policy Index, <http://www.queensu.ca/mcp/> (downloaded 11.05.2013.)

Tabela br. 1. Indeks politike multikulturalizma za nacionalne manjine, 1980, 2000, 2010. godine

Table 2. Multiculturalism Policies for National Minorities, Scores for Each Indicator, 1980, 2000, 2010

	Territorial Autonomy			Official Language Status			Guaranteed Representation			Public Funding			Affirmation of Multinationalism			International Personality			TOTAL SCORES		
	1980	2000	2010	1980	2000	2010	1980	2000	2010	1980	2000	2010	1980	2000	2010	1980	2000	2010	1980	2000	2010
Belgium	0.5	1	1	1	1	1	0.5	1	1	1	1	1	0.5	0.5	0.5	0	1	1	3.5	5.5	5.5
Canada	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0	0.5	1	0.5	0.5	1	4.5	5	6
Finland	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0.5	1	1	0	0	0	0.5	0.5	0.5	4	4.5	4.5
France	0	0.5	0.5	0	0	0.5	0	0	0	0	0.5	0.5	0	0	0	0	0	0.5	0	1	2
Greece	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Italy	1	1	1	1	1	1	0.5	0.5	1	1	1	1	0	0	0	0	0.5	0.5	3.5	4	4.5
Japan	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Spain	1	1	1	1	1	1	0.5	0.5	1	1	1	1	0.5	0.5	1	0	0.5	1	4	4.5	6
Switzerland	1	1	1	1	1	1	0.5	0.5	0.5	1	1	1	0.5	0.5	0.5	0	0	0	4	4	4
United Kingdom	0	1	1	0	1	1	0.5	1	1	0	1	1	1	1	1	0	0	1	1.5	5	6
United States	1	1	1	1	1	1	0	0	0	1	1	1	0	0	0	0.5	0.5	0.5	3.5	3.5	3.5

Source: Multiculturalism Policy Index, <http://www.queensu.ca/mcp/> (downloaded 11.05.2013.)

Tabela br. 2. Indeks politike multikulturalizma za imigrante 1980, 2000, 2010. godine

	Affirmation			School Curriculum			Media			Exemptions			Dual Citizenship			Funding Ethnic Groups			Bilingual Education			Affirmative Action			TOTAL SCORE		
	1980	2000	2010	1980	2000	2010	1980	2000	2010	1980	2000	2010	1980	2000	2010	1980	2000	2010	1980	2000	2010	1980	2000	2010	1980	2000	2010
Australia	1	1	1	1	1	1	0	1	1	0.5	1	1	1	1	1	1	1	1	0.5	1	1	0	1	1	5	8	8
Austria	0	0	0	0	0	0.5	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	1	1.5
Belgium	0	1	1	0	0	0.5	0	0	0.5	0	0	0	1	1	1	0	0.5	1	0	0.5	0.5	0	0	1	1	3	5.5
Canada	1	1	1	1	1	1	0	1	1	0.5	1	1	1	1	1	1	1	1	0.5	0.5	0.5	0	1	1	5	7.5	7.5
Denmark	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0.5	0	0	0	0	0	0.5	0
Finland	0	0	1	0	0	1	0	0.5	1	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	1	1	0	0	0	0	1.5	6
France	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	0	1	1	0	0	0	0	0	0	1	2	2
Germany	0	0	0.5	0	0	0	0	0	0	0	0	0.5	0	0.5	0	0	1	1	0	0.5	0.5	0	0	0	0	2	2.5
Greece	0	0	0	0	0	0.5	0	0	0.5	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	2.5
Ireland	0	0	0	0	0	0	0	0	0.5	0	0	0.5	1	1	1	0	0.5	0.5	0	0	0.5	0	0	0	1	1.5	3
Italy	0	0	0	0	0.5	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1.5	1
Japan	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Netherlands	1	1	0	0	0	0	0	1	0.5	0	0	0.5	1	1	0.5	0.5	0.5	0.5	0	1	0	0	1	0	2.5	5.5	2
New Zealand	0.5	0.5	0.5	0.5	1	1	0	1	1	0.5	0.5	0.5	1	1	1	0	1	0.5	0	0	1	0	0	0	2.5	5	5.5
Norway	0	0	0	0	0	0.5	0	0	0	0	0	0.5	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0.5	0	0	3.5
Portugal	0	0.5	0.5	0	0.5	0.5	0	0	0.5	0	0	0	1	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	2	3.5
Spain	0	0	0.5	0	0	0.5	0	0	0.5	0	0	0	0	0	0	0	0	0.5	0	1	1	0	0	0.5	0	1	3.5
Sweden	1	1	1	0	1	1	0	1	1	0	0	1	0	0	1	1	1	1	1	1	1	0	0	0	3	5	7
Switzerland	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
United Kingdom	0	0	0	0	1	0.5	0	1	1	1	1	1	1	1	1	0	1	1	0	0	0	0.5	0.5	1	2.5	5.5	5.5
United States	0	0	0	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0	0	0	0.5	0.5	0	0	0	0.5	0.5	0.5	1	1	1	3	3	3

Source: Multiculturalism Policy Index, <http://www.queensu.ca/mcp/> (downloaded 11.05.2013.)

9. Biografija autora:

Mr Danijela Vuković-Ćalasan rođena je 25. septembra 1981. godine, u Beranama, Republika Crna Gora. Osnovnu školu i Gimnaziju završila je sa odličnim uspjehom i dobitnica je diplome „Luča A“, za ostvaren prosjek ocjena 5,00 u svim razredima. Diplomirala je na Pravnom fakultetu Univerziteta Crne Gore 2004. godine, sa prosječnom ocjenom 9,50 i kao jedan od najboljih studenata u generaciji. Na svakoj godini studija nagrađivana je Studentskom nagradom za odličan uspjeh u studiranju. 2009. godine, magistrirala je na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu na smjeru Politička sociologija, sa prosječnom ocjenom 10,00, na temu „Nacionalni identitet i globalizacija“. Dobitnica je i više značajnih stipendija u toku studiranja. U proljeće 2009. godine, boravila je na Institutu za političke nauke Univerziteta u Beču (Institut für Politikwissenschaft, Universität Wien). Angažovana je kao saradnik u nastavi na Fakultetu političkih nauka Univerziteta Crne Gore u Podgorici na sljedećim predmetima: Politička antropologija, Politika i religija, Globalizacija, Etnicitet i etnički odnosi i Politička kultura.

Objavljene monografije:

1. Vuković-Ćalasan, Danijela, *Nacionalni identitet i globalizacija*, Udruženje za političke nauke Srbije, Čigoja štampa, Beograd, 2011, 145 str.

Objavljeni naučni članci/prikazi:

1. Danijela Vuković-Ćalasan, „Politički identitet u multikulturalnim društvima s osvrtom na Crnu Goru“, Beograd, *Politički život*, Br. 9, 2013.
2. Danijela Vuković-Ćalasan, „Politički identitet i kultura ljudskih prava“, Zbornik sa međunarodne konferencije Kultura ljudskih prava, Podgorica, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, 2012.

3. Danijela Vuković-Ćalasan, „Teorija društvenog ugovora prema Hobsu, Loku i Rusou“, Podgorica, *Pravni zbornik*, 2013.
4. Danijela Vuković-Ćalasan, „Ivana Jelić, Ljudska prava i multikulturalizam“, (Prikaz), Podgorica, *Pravni zbornik*, 2013.